

VÆRNEMAGERNE

Danmarks bidrag til den tyske krigsøkonomi under den tyske besættelse
– i europæisk perspektiv

Forord

Hermed foreligger ”Værnemagerne”, der behandler dansk erhvervslivs forhold under besættelsen. Bogen er en parallel til ”Kollaboration eller tilpasning?”, der beskriver samarbejdspolitikken mere generelt, men kan også læses uafhængigt af denne.

Tak til min mand, professor Niels Thomsen, som gennem mange års samliv og dybtgående indflydelse på min metode og viden har været med til at skabe fundament for bogen. Tak til mine to sønner Steen og Mikael for hjælp til korrektur, opsætning og færdiggørelse af tabeller i en overskuelig form og for deres interesse for projektet. Jeg har trukket på Steens undersøgelse af de 100 største industrivirksomheder.

Tak til tidligere rektor ved Odense Universitet, Aage Trommer, for gennemlæsning af manuskriptet og faglig sparring, råd og vejledning. Tak for fagkollegers væsentlige bidrag til begge bøger. Bogen har egen basis, men hviler i høj grad på deres arbejde gennem årene.

Jeg har i bogen prøvet at anlægge en egen synsvinkel, men søgt at holde igen med at drage personlige konklusioner. Den enkelte læser må drage sine egne. Hermed blot nogle få ord om min egen opfattelse.

Som det det første land, Tyskland besatte i Vesteuropa, opnåede Danmark en særstilling, som landet i vidt omfang beholdt under hele krigen. Samarbejdspolitikkerne handlede på de vilkår, som de herved fik udstukket. Erhvervslivet handlede for sin del på de vilkår, som besættelsesmagten og samarbejdspolitikkerne fastlagde. Det er urimeligt at se bort fra disse grundvilkår, når man i dag tildeler skyld og medansvar.

Jeg så selv krigen med barnets øjne. Jeg var vidne til, at de tyske soldater den 9. april drog ind i den lille stationsby, hvor jeg boede. De samledes på torvet, før de om aftenen blev indkvarteret i private hjem på grund af angrebets improviserede karakter. Jeg undrede mig over, hvorfor lærer Andersen græd over besættelsen. Hos læge Dahl blev tyskerne overladt til at spise for sig selv i spisestuen. I mit eget hjem, hvor tyskerne spiste oksehaler sammen med familien, fremførte min far ved middagsmaden sin mening: ”Nazismus nichts gut”. Den ene soldat blev rød i kammen af raseri, mens den anden ”gæst” beroligede sin våbenfælle med afdæmpende armbevægelser.

Tyskerne blev en fast bestanddel af bybilledet, men befolkningen blandede sig kun undtagelsesvis med dem. Privat kontakt med besættelsesmagten blev opfattet som uacceptabel, hvilket også forklarer tyskerpigernes skæbne efter krigen. I vor by havde de hovedkvarter på Madsens hotel. Indtil krigens slutning stod de tyske vagtposter stationeret foran.

Som jeg oplevede det, foregik besættelsen stort set uden vold. Hverdagen var præget af tidens mangler. Til min konfirmation fik jeg en cottoncoat syet af lagner og i øvrigt også et par ikke særlig holdbare sko lavet af rødspætteskind. Men man læste om volden i aviserne og de illegale blade. Da modstanden tog til, kom den tyske terror. Min kommende svigerfar redaktør Sigurd Thomsen - som jeg aldrig nåede at møde - blev skudt af Hipo ved et såkaldt clearingmord i 1944. Sammenlignet med, hvad andre lande blev udsat for, var terroren og henrettelserne i Danmark dog begrænsede.

Det mest dramatiske jeg oplevede var scenerne efter sabotagen af et flygtningetog på den jyske tværbane. Vi så her flygtninge fra krigens elendighed iført deres bedste tøj, som de havde valgt at tage på i flugten. På det nærliggende mejeri spiste de flødeskum som mad. Jeg var rystet.

I et andet sjældent eksempel fra bylivet gennede vi hujende den lokale mekanikers nazi-uniformerede børn gennem gaderne. De var medlemmer af Hitler Jugend.

Jeg husker også, at jeg hørte, hvordan mine forældre var til i landskamp i København, hvor folkemængden buede tyske officerer ud af Idrætsparken. De valgte at forlade stedet.

Mest bevægende af alt blev det dog at overvære oplæsningen af frihedsbudskabet fra London den 4.maj 1945, at ” *I dette øjeblik meddeles det, at Montgomery har oplyst, at de tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og i Danmark har overgivet sig.*”. Gråden står mig endnu i halsen, når jeg hører det.

11. juli 2009

Birgit Nüchel Thomsen

Kapitel 1

Forskningen vedrørende besættelsestiden

Forskningen i den tyske besættelse af Europa har været meget omfattende og er i virkeligheden nærmest uoverskuelig. Der er skrevet store, bindstærke værker om anden verdenskrig ikke mindst af tyskerne selv. Den foreliggende oversigt gør derfor på ingen måde krav på at være fuldt dækkende, hverken for den udenlandske eller for den danske forskning på området.

I kapitlet gives der først en oversigt over den danske forskning vedrørende besættelsestiden. Det vil blive beskrevet, at den danske forskning har gennemgået forskellige faser. Den seneste fase er en revisionistisk strømning, der særlig fremhæver marginalgrupper og eksempler på samarbejde med besættelsesmagten. Det vil blive beskrevet, at denne forskning har været udsat for betydelig kritik, bl.a. i forbindelse med betydningen af de danske landbrugsleverancer til Tyskland. Kapitlet slutter med et udblik mod den europæiske forskning. Her vil der særlig blive gjort rede for den diskussion, der har været om den norske forskning i besættelsestiden. Udviklingen i den norske forskning minder meget om den danske.

Samtidens forskning

I Danmark tog krigsgenerationen og dens aktører - historikere, politikere, økonomer og modstandsfolk - over umiddelbart efter besættelsen. Blandt andet skete dette i form af flerbindsværker med grundige, veldokumenterede fremstillinger, der belyser samtidens forskellige vidnesbyrd om forløbet. De danske samarbejdspolitikere, især de socialdemokratiske, og modstandsbevægelsen, var i denne epoke i betydeligt omfang med til selv at forme historieskrivningen. Værkerne kan, om man vil, anskues som defensorater for den førte politik og modstandsbevægelsens holdninger, men kan på grundlag af faglig kvalitet med samme ret ses som samtidsgenerationens fremlæggelse af deres syn og erfaringer, der ikke står tilbage for senere tiders vurderinger – måske tværtimod. Det drejer sig om Aage Friis (red.), Danmark under Verdenskrig og Besættelse I-V (1945-1948), som i de politiske afsnit fremtræder som de samarbejdende partiers og de fremtrædende embedsmænds version af den danske statsmagts vilkår under besættelsen. P. Munch skrev således om den politiske udvikling. Socialdemokratiet udgav også sin egen version i Hartvig Frisch m. fl., Danmark Besat og Befriet I-III (1945-1948), hvor Frisch selv skrev de politiske hovedafsnit. I Brøndsted og Gedde (red.), De fem lange år I-III, blev de politiske afsnit skrevet af de radikale historikere Erik Rasmussen og Helge Larsen. I Vilhelm la Cours (red.), Danmark under Besættelsen I-III (1945-1947), var de borgerligt-nationale grundholdninger fremtrædende med kritik af den førte forsvarspolitik og af samarbejdspolitikken for stor eftergivenhed, mens modstandsbevægelsens indsats sås som en national samling og en oprejsning i kraft af sabotagen og illegal virksomhed. I 1960'erne udkom Børge Outzes bog Danmark under den anden Verdenskrig I-IV (1962-66), der afspejlede modstandsbevægelsens synspunkter og delte grundholdninger med Vilhelm la Cours værk.

I Ebbe Munck og Børge Outze, Danmarks Frihedskamp (1945-48), fortælles om det illegale arbejde. Grundtemaet er den danske befolknings harme over den 9. april, den nationale samling for sikringen af demokratiet, og befolkningens samling om og støtte til de få modiges indsats i kampen for Danmarks befrielse og det retfærdige opgør med dem, der forrædte nationen.

Dette blev i store træk lig med den nationale grundfortælling om besættelsen, som utvivlsomt fortsat ville blive bekræftet af flertallet af dem, som selv oplevede besættelsen, såfremt de kunne

tale. Denne opfattelse af forholdene er senere blevet bestridt. Dog ikke af tyskerne, der havde samme mening om forholdene i Danmark som den danske befolkning. Af de tyske indberetninger til Berlin fremgår det, at de fra starten så danskerne som engelskvenlige og tysk fjendtlige, et forhold som de bekræfter i deres indberetninger til Berlin hele besættelsen igennem. Først efter en tysk sejr – er skønnet – ville der eventuelt være mulighed for at påvirke danskerne i en anden retning. Tyskerne vurderede, at politikerne og andre ansvarsbærende ledere delte disse holdninger, men de anså dem for opportuniste, der var villige til samarbejde, hvor det kunne tjene Danmarks interesser.

Danmark fik ligesom Norge i forbindelse med retsopgøret nedsat en Parlamentarisk Kommission, som i perioden frem til 1959 udgav en række beretninger og kilder vedrørende regeringens og andre aktørers virke under den tyske besættelse. Kommissionens beretninger var stort set en frikendelse af de under krigen siddende politikere. Dette materiale og modstandsbevægelsens udgivelse af Frit Danmarks Hvidbog 1-2 (1945-46) og Niels Alkil, Besættelsestidens Fakta 1-2 (1945-46) med materiale til belysning af baggrunden for de særlige straffelovstillæg fra 1945, udgjorde en væsentlig del af grundlaget for de næste 20 års historieskrivning.¹

Der fandtes dog allerede i samtiden – særlig blandt politikere og jurister - en modbevægelse. Blandt andet kritiserede Hal Koch, at politikernes ikke ved retsopgøret vedstod sig deres ansvar for samarbejdspolitikken, ligesom der var kritik af en række af modstandsbevægelsens handlinger under besættelsen. Der var på samme tid en voldsom polemik i tidsskrifter og aviser om bedømmelsen af den førte politik, modstandskampen og retsopgøret.

Besættelsestidshistorikerne i Selskabet for Danmarks nyeste Historie

Den næste fase i historieskrivningen indledes ved, at besættelsestidsforskningens nestor Jørgen Hæstrup udgav sine arbejder om kontakt med England og modstandsbevægelsens organisation i 1954 og 1959. Disse arbejder banede vej for en ny bølge af undersøgelser fra 1960.² Hæstrups forskning hvilede på en konsensusopfattelse, hvori der var en tendens til at se besættelsestidens ledende aktører som medspillere i det nationale projekt.

Med oprettelsen af Selskabet for Danmarks nyeste Historie (DNH) i 1961 og med privilegeret kildeadgang og offentlig finansiering gik en ny generation af historikere i 1960'erne i gang med udførlige kildestudier af de fleste områder, hvor besættelsen og den tyske politik havde grebet ind i danske forhold, og hvor der var dansk-tysk samarbejde og konflikter. Det medførte som i Norge en stærk fokusering på den førte politik og modstanden mod besættelsen. Denne forskning var - skønt ikke ukritisk - ligesom første generations fremstillinger overvejende i overensstemmelse med den danske konsensustradition med indbygget forståelse for den officielle danske politik. I løbet af de følgende 25 år blev der inden for DNH's rammer udsendt værker, der dækkede emner som Dansk Ungdoms Samvirke, dansk udenrigspolitik 1933-1940, levevilkår under besættelsen, de danske nazister og besættelsesmagten, det danske gesandtskab i Washington 1940-42, samlingsregeringen og forholdet til besættelsesmagten i 1940, optakten til og bruddet med besættelsesmagten 29. august 1943, værnene og retsopgøret efter besættelsen. I 1973 kom Henrik S. Nissens bog "1940 - Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken". Bogen lå i forlængelse af Hæstrup-traditionen, idet besættelsen blev set ud fra et konsensus synspunkt. Alle de implicerede parter – politikerne, administrationen og modstandsbevægelsen - arbejdede på at varetage danske nationale interesser.

Der skete et brud med denne konsensusopfattelse, da Hans Kirchhoff i 1979 i sin bog "Augustoprøret 1943. Samarbejds-politikens fald 1-3", indførte det i den franske

kollaborationsforskning introducerede kollaborationsbegreb og dermed brød konsensustraditionen og antastede samarbejdspolitikken politisk og moralsk. Konflikten mellem politikere og modstandsbevægelse blev understreget. Politikerne ønskede ikke frivilligt at afgive magten og var villige til at strække sig meget langt i forhold til besættelsesmagten. De blev tvunget væk i dilemmaet mellem de kommunistisk ledede strejker i august 1943 og tyske krav. I Viggo Sjøquist, Danmarks udenrigspolitik 1933-40, fremførtes det grundsynspunkt, at den P. Munchske udenrigspolitik var neutralitetspolitik med særligt hensyn til Tyskland – en politik, som man ser videreført i dansk politik over for besættelsesmagten efter 1940. Henning Poulsen belyste med værket om ”Besættelsesmagten og de danske Nazister” dele af den tyske beslutningsproces og Sigurd Jensen om levevilkårene. Palle Roslyng Jensen og Henrik Stevnsborg skrev om værnene og politiet, og Ditlev Tamm og Henning Koch om de juridiske forhold ved retsopgøret og statslig nødret.

Konfliktsynspunktet og revisionismen blev de dominerende tilgange til hovedparten af den professionelle forsknings beskæftigelse med besættelsen fremover. Inden for studiet af modstandsbevægelsen påvist, hvor få medlemmer der var, og at den danske modstandskamp kun var et lille bidrag til de allieredes krigsførelse. Trommers arbejde om jernbanesabotagens begrænsede betydning var et revisionistisk synspunkt, der rummede et forskningsmæssigt nybrud.

Jørgen Hæstrup og besættelsestidshistorikerne under DNH har sammen med den første generations fremstillinger alt i alt leveret en imponerende indsats inden for dansk besættelsestidsforskning, hvor de centrale sider af besættelsestidens historie er dækket ind. Senere fremstillinger hviler tungt på disse pionerers arbejder. Således sidst Bo Lidegaards sammenfatning om besættelsen i ”Dansk Udenrigspolitik Historie”, 2003 og ”Kampen om Danmark, 2005. Kirchhoff, Poulsen og Trommer har suppleret med sammenfatninger af fremstillinger omkring år 2000.³

Opfattelsen af karakteren af den førte danske politik er stadig noget delt med hensyn til, om den skal rubriceres som forhandlingspolitik (som samtidens aktører og politikere så det), eller som samarbejdspolitik (som modstandsbevægelsen så det) eller som kollaboration og statskollaboration (som en del af historieforskningen har set det). Hos de yngre historikere ses kollaborationsbegrebet indtil videre at være slået igennem.

Revisionismen

Revisionistiske tilløb fra 1990erne har i den fortsatte udforskning interesseret sig for emner i tilknytning til de danske jøder, for deres redning ved flugten til Sverige, deres stilling i samfundet, deres skæbne i Sverige og i tyske kz-lejre og for tyske flygtninge. Samtidig er fulgt interessen for de udstødte grupper med bøger og artikler om tysklandsarbejderne, de danske østfrontfrivillige, de danske nazister, Schalburgkorpset, stikkerlikvideringerne og de tyske flygtninge i Danmark.

Kritik af DNH-forskningens koncept blev første gang udtrykt i Hans Kirchhoffs disputats fra 1979 og senere i hans bidrag ”Die dänische Staatskollaboration”.⁴ Kritik af den nationale selvopfattelse af Danmark under besættelsen kom endvidere til udtryk hos Claus Bryld og Anette Warring, Besættelsestiden som kollektiv erindring 1945-1997 (1998). I 2001 kom Sofie Lene Baks fremstilling af Jødeaktionen oktober 1943, og i 2005 kom Hans Bondes bog Fodbold med fjenden om forholdet mellem tyskerne og dansk idræt.⁵ En række bidrag om de politiske partier under

besættelsen er samlet i Joachim Lund (red.), *Partier under pres, demokratiet under besættelsen*. Bogen kan ses som et led i den samme revisionisme.

De revisionistiske bidrag siden 1990'erne har dog overvejende hæftet sig ved besættelsestidens skyggesider, mindretals samarbejde med besættelsesmagten, samt hvad der ellers i øvrigt kan fremdrages af skandaløse forhold. I en første bølge kom Anette Warrings bog *Tyskerpiger under besættelse og retsopgør* (1994) samt bog skrevet af Claus Bundgaard Christensen og Peter Scharff Smith, *Under Hagekors og Dannebrog. Danske i Waffen SS 1940-1945* (1998). Endvidere kom Stefan Emkjærs bog *Stikkerdrab om modstandsbevægelsernes likvideringer af danskere under besættelsen*.

Efter 2000 er disse publikationer blevet fulgt op af en strøm af publikationer og undersøgelser af tyske institutioner og magtorganer, således Værnemagten, Gestapo og SS i Danmark. Der er her tale om institutioner, som hidtil har været udækket. Udgivelserne fremkommer som led i interessen for overgreb, jødeforfølgelse og odiøse sider af besættelsen og danske medløberes samvirke med besættelsesmagten. Det drejer sig om arbejder som Andreas Monrad Pedersens bog om Schalburgkorpsen, samt Henrik Lundtofte om Gestapo. Efterfølgende er kommet Peter Øvig Knudsens bøger om modstandsbevægelsens likvidationer og om hipobøddlen Birkedal samt Vilhjalmur Vilhjalmsson om jødiske flygtningeskæbner.⁶

Forskningen i besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold

Den økonomiske politik og dansk udenrigshandel blev allerede grundigt og kompetent behandlet af samtidsgenerationens økonomer i undersøgelser lige efter besættelsen, som må siges at være blevet stående. Men der er indtil videre ingen samlet fremstilling, som på mikroniveau og systematisk har analyseret industriens virksomheders og dens organisationers samarbejde med besættelsesmagten - og for så vidt angår besættelsens mulige betydning for en moderniseringseffekt i virksomheder og infrastruktur næsten ingen. Den almindelige opfattelse har været, at der i Danmark blot skete en nedslidning af det danske produktionsapparat. Det har imidlertid vist sig, at dansk maskin- og skibsbygningsindustri i den sidste fase kunne udbygge sit produktionsapparat ved tilførsel af større leverancer af maskiner fra Tyskland. Denne disposition blev besluttet på højeste niveau med henblik på forøgelse af leverancer til den tyske militærindustri.⁷

Den tyske forsker Harald Winkel har i et samlet bind om de erhvervsmæssige forbindelser i besættelsestiden sat spørgsmålstegn ved opfattelsen af de negative økonomiske virkninger af besættelsens pengeudpumpning for produktionen og understreget den dansk-tyske samhandels virkninger og betydning for den fulde beskæftigelse. Han vurderer på linje med de tidligere fremlagte danske undersøgelser, at den totale danske levnedsmiddeleksport (her inklusive eksporten af fisk), tilsammen udgjorde ca. 15 pct. af det tyske forbrug, hvoraf dog de tyske værnemagts tropper i Danmark har aftaget en betydelig del.⁸

Fra 1995 satte den revisionistiske bølge i litteraturen om erhvervsmæssige og økonomiske forhold. I 1995 gav Joachim Lund en fremstilling af Danmarks deltagelse i den tyske udnyttelse af Østrummet.⁹ I 2000 udkom bogen *"Krigens købmand"* skrevet af Christian Jensen m.fl. Bogen, der har karakter af forargelseslitteratur, byggede på fire Berlingske-journalisters stort opsatte artikelserie i Berlingske Tidende i 1999/2000 vendt mod Danmarks største virksomhed A. P. Møller-Mærsk for dets virke under besættelsen.¹⁰ I 2003 kom Steen Andersens bog *Danmark i det*

tyske storrum, der handler om danske embedsmænds og erhvervsorganisationer planer for en tilpasning af dansk økonomi til den tyske.

Der blev efterpå givet en særbevilling på finansloven til forskningsprojektet ”Erhvervslivet under besættelsen”¹¹. I denne serie er udkommet en fremstilling om landbruget i Mogens R. Nissen, *Til fælles bedste – dansk landbrug under besættelsen* (2003). Denne bog blev i 2005 fulgt op af Joachim Lunds bog *Danmark - Hitlers Spisekammer*, der dog kun for en mindre del handler om det, som er bogens hovedtitel. Dette værk er efterfulgt af Steen Andersen, *De gjorde Danmark større* (2006), der fremdrager odiøse eksempler på danske entreprenørers arbejder i udlandet for tysk regning. Denne bog er blevet udsat for betydelig kritik i *Historisk Tidsskrift*.¹² Senest er i 2006 udkommet ”Working for the New Order. European Business under German Domination 1939-1945” redigeret af Joachim Lund. Man er her gået ud over de snævre nationale rammer og samlet en række artikler om forholdene i forskellige af de besatte lande.

Ole Brandenburg Jensen har i bogen ”Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold” fra 2005 sigtet mod en systematisk belysning af de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland. Bogen ligger i forlængelse af Henning Poulsens bestræbelser i samme retning.¹³

Joachim Lunds fremstilling af Danmark som Hitlers spisekammer har givet anledning til betydelig kritik, idet det blandt andet har været fremhævet, at de danske leverancer kun i begrænset omfang havde betydning for den tyske befolknings fødevareforbrug. Den danske produktion blev langt overvejende anvendt til forbrug i den danske befolkning. Der henvises til den nærmere gennemgang af diskussionen i kapitel 3.

Et udblik mod tysk og norsk forskning

Der er i dansk som i anden europæisk besættelsesforskning ganske betydelige lighedspunkter med den norske forskning, dens faser og dens problemstillinger.¹⁴

I mange lande har det været et fællestræk, at der blev nedsat særlige kommissioner til undersøgelse af forholdene, ligesom særlige forskningsinstitutter er blevet oprettet. Dette har ført til mange afhandlinger.¹⁵ I årene efter 1970 er der i Tyskland kommet store flerbindsværker, hvilket har indledt en linie, hvor krigshistorien er blevet udvidet til en historie om samfund i krig.¹⁶

Det har været et karakteristisk træk ved forskningen vedrørende de besatte lande, at den først og fremmest har haft fokus på de enkelte landes nationale forhold og deres modstand mod besættelsesmagten. Den erhvervsmæssige udnyttelse af landenes ressourcer og spørgsmål vedrørende okkupationsregimet, dets struktur, organer, mål og politik er ikke i samme omfang blevet tematiseret.¹⁷ I værket ”Kollaboration in Frankreich 1940-1944” nåede Gerhard Hirschfeld dog frem til den erkendelse, at kollaboration som sådan ikke lader sig undersøge, fordi den ikke kan adskilles fra besættelsesmagts historie. Uden historien om okkupationsmagts politik lader okkupationshistorien i et land sig ikke belyse tilstrækkeligt.¹⁸

Fra 1990'erne er der påbegyndt studier af den tyske besættelsespolitik, ligesom der også er fremkommet komparative studier på tværs af lande.¹⁹ Om Danmark er der udover den omfattende danske litteratur en række tyske (og enkelte engelsksprogede) fremstillinger.²⁰

I den tyske forskning vedrørende besættelsen af Nordeuropa stod i mange år især to værker centralt, nemlig bogen ”Weserübung Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen” skrevet af de vesttyske forskere Walther Hubatsch samt Hans M. Ottmer,²¹ samt Erich Thomsens bog ”Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945”.²² Hertil kan føjes Carl-Axel Gemzells bog.

I 1996 udgav tyskeren Robert Bohn sit grundlæggende værk om Norge under besættelsen ”Reichskommissariat Norwegen 1940-1944”. I sin forskningsoversigt i bogens indledning tager Bohn et skarpt opgør ikke blot med de to hovedværker i den hidtidige tyske forskning om besættelsen af Danmark og Norge, men også - med udgangspunkt i nybruddene inden for den tyske forskning - med den omfattende norske forskning på området. Denne kritik rammer også i nogen udstrækning dansk besættelsestidsforskning.

Bohn betegner den vesttyske forskning i de første tiår efter 1945 som mere eller mindre apologetisk. Dette gælder med hensyn til politiske, militære og folkeretlige aspekter. Hans kritik retter sig direkte mod Erich Thomsens og Walther Hubatschs arbejder.²³ Kritikken af Thomsen forekommer dog ikke dokumenteret, og Thomsens værk står ved nærmere eftersyn endnu som det hidtil mest dækkende, samlede bidrag til belysning af beslutningsprocessen bag den tyske politik i Danmark. Thomsens Fremstilling mangler ganske vist blik for Bests initiale rolle som repræsentant for Himmlers og det tyske sikkerhedspolitiske indtrængen i Danmark, og spørgsmålet om Bests dobbeltspil ved jødeaktionen står åbent, men der er ikke grundlag for at betegne bogen som apologetisk. Det samme gælder påstanden om, at dens kildegrundlag skulle være forældet. Dens kilder og de herpå baserede resultater er i stort omfang de samme som i anden, senere forskning og er således stort set uændret gentaget i fremstillingen om Danmark i Ulrich Herberths biografi af Best.²⁴

Lignende kritik for apologetiske forklaringer rettes af Bohn mod bogen ”Weserübung” om besættelsen af Norge og Danmark. Her forekommer kritikken mere berettiget. Gemzells forskning fremlagt i bogen ”Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan” har således påvist, at det tyske admiralitet med admiral Raeder i spidsen målbevidst arbejdede for en invasion af Norge, men at Hitler kun tøvende og forbeholdent den 14. december 1939 gav tilsagn om igangsættelsen af planer herom. Der synes at være tale om et samspil af flere bevæggrunde, i første række mulighederne for uhindret adgang til den svenske malm samt meldingerne om de allieredes planer i Nordnorge har sandsynligheden for sig.²⁵ Endelig dækker omtalen af Hans Umbreits behandling af besættelsespolitikken over en underliggende uenighed om, hvorledes den tyske besættelsesstrategi i de forskellige lande skal fortolkes.²⁶

Robert Bohn giver især en omfattende og hårdhændet kritik af den norske besættelsestidsforskning. Hans karakteristik er, at den norske modstandsbevægelse dominerede forskningsmiljøet efter 1945. Den norske modstand og den politiske kollaboration var de centrale temaer i denne tids samtidshistoriske forskning. Først i de seneste år er denne synsvinkel blevet udsat for faglig kritik. De tyske besættelse og deres norske hjælpere National Samling var entydigt fjenderne. Den tidlige norske besættelsesforskning stemples af Bohn som sejrherrenes historieskrivning i helt bogstavelig forstand, da nogle af dens fremtrædende repræsentanter selv aktivt havde deltaget i modstandskampen. Stærkt abstraheret og forkortet udgik herfra ifølge Bohn en opdeling af fjende mod fjende, helte mod skurke, nationale mod unationale og demokrater mod nazister.²⁷

I Norge gik landsforræderprocesserne hånd i hånd arbejdet i den norske parlamentariske kommission af 1945. Dette gjaldt også en række andre lande. Det kan således siges, at den juridiske bearbejdning angav det historiske felt, og diskussionen kom herved mere og mere til at afleje sig i historiografien. Umiddelbart efter krigens slutning kom i Norge værket *"Norges Krig 1940-1945,"* red. Sverre Steen, 3 bd., 1947-1950. Forskningen blev samtidig institutionaliseret gennem oprettelsen af "Institut for Historisk Forskning". I dette instituts regi blev der indtil slutningen af 1950'erne produceret tre omfattende flerbindsrækker, som ifølge Bohn bevidst sigtede mod at legitimere de kræfter, som under okkupationen havde båret den aktive modstand, og som nu forestod landets genopbygning. Modsigelsesfyldte kendsgerninger om den erhvervsmæssige kollaboration og den almindelige befolknings tilpasning til de nye magthavere blev efter Bohns opfattelse med dette historiekoncept fortrængt. Bohns kritik vender sig især mod Magne Skodvins værker om forhandlingerne i 1940, Thomas C. Wyler om fagforeningernes modstand og Sverre Kjeldstadli om opbygningen af den civile og militære modstand. Alle disse værker havde grundige kildestudier, der ifølge Bohn på empirisk grundlag gav det politisk ønskede billede af Norge i modstand, men på bekostning af den nødvendige historiske dybde. Dette billede forstærkedes gennem talrige erindringer og beretninger fra førende norske politikere og modstandsfolk. Norges besættelseshistorie blev ifølge en anden kritiker Arnim Lang "præget af et kollektivt, generationstypisk historiebillede".²⁸

Det billede, som bæres frem i den officielle norske historieskrivning, er et billede, hvor Norges statslige og politiske orden ikke bliver afbrudt af okkupationen. Det er samtidig billedet af en illegal nation, som gennem aktiv og passiv modstand og gennem samvirke med eksilregeringen i London formår at optræde med reel suverænitet. Historiebilledet bekræftes gennem en fylde af fremlagt materiale. Dette officielle norske historiebillede beherskede ikke blot den offentlige mening, men også det universitære miljø, således at endnu en generation af norske krigshistorikere blev uddannet i dette billede. Det skete især på Historisk Institut i Oslo under ledelse af Magne Skodvin, der blev den ubestridte hovedperson i den norske besættelsesforskning. Endnu i slutningen af 1960'erne, da kritiske strømninger var begyndt at melde sig, fik gruppen omkring Skodvin store finansielle tilskud til "Den samtidshistoriske Forskningsgruppe" og til oprettelsen af Norsk Modstandsmuseum. Resultaterne af forskningen publiceredes i skrifterækken *"Studier i norsk samtidshistorie- Norge og den anden verdenskrig. 8 bd. 1968-1977"*. Skønt ikke ukritisk, blev der i det store og hele ikke her sat spørgsmål ved det eksisterende historiebillede.

Styrken og svaghederne ved den såkaldte Skodvintradition trådte igen frem i det otte bind store opus udgivet i slutningen af 1980'erne i anledning af 50-året for besættelsen.²⁹ Ifølge Bohn viste bind 1, bind 6 og bind 7 styrken ved Skodvinskolen gennem de omfangsrige kildekritiske studier og forarbejdningen af en bred forskningslitteratur. De øvrige bind får en hård medfart med anklager om en yderligere indskrænkning af synsvinkelen i den eksisterende forskningstradition. Værket kritiseres for mangel på komparative perspektiver, ligesom det forsømmes at bringe studier af kollaboratørerne, de tyske besættelsesmyndigheder og den tyske beslutningsproces. Denne kritik kan rettes mod besættelseshistorien i de besatte lande i almindelighed.

Bohn hævder, at den norske forskning har skabt en historiografi, der sætter modstanden og dens indhold som midtpunkt for og som lig med den nationale historie, og at den dermed fordømmer ikke blot de daværende besættelse og deres historiske forsvar, men i lige så høj grad også kollaboratørerne (dvs. Quislings tilhængere) og deres forsøg på offentlig retfærdiggørelse. Historieforskningen gør sig derved ifølge Bohn til en national vogter af rigtigt og forkert.

De forskere, som skilte sig ud fra denne officielle linie, fik næsten uovervindelige vanskeligheder med at fortsætte deres akademiske karriere. Som et eksempel kan nævnes Sverre Hartmann, der som statsstipendiat beskæftigede sig med indsamling af akter, frem for alt fra tyske og norske samtidsvidner. Dette materiale førte til en afvigende opfattelse med hensyn til centrale spørgsmål i besættelses-historien.³⁰

Fra starten fandtes i Norge en revisionistisk modstrøm til det officielle historiebillede. Allerede i 1952 udgav fagforeningsmanden Håkon Meyer således bogen ”Et annet syn” (1952). Håkon Meyer fik en (senere reduceret) dom på 10 års tvangsarbejde for at have virket for ”danske tilstande”. En anden kritik kom fra det politiske venstre i forbindelse med erhvervenes kollaboration. Blandt bidrag kan navnes Helge Krog, ”6. kolonne?” (1946), Henry Valen, ”De tjente på krigen” (1974) og Oddvar Høidal, ”Quisling. En studie i landssvik” (1988). Den vigtigste kritik kom dog formentlig fra historikeren Hans Frederik Dahl bl.a. i forbindelse med hans tobinds Quislingbiografi. Allerede i 1974 opfordrede Dahl til, at den norske historie blev sat ind i en europæisk sammenhæng og leverede selv nogle bidrag hertil, blandt andet gennem en undersøgelse af den europæiske fascisme. Men Dahls initiativ blev stort set skubbet til side. Den tidsmæssige og tematiske nærhed til den såkaldte tyske historikerstrid var - uden sammenligning i øvrigt - formentlig ikke noget tilfælde.³¹

Samtidig med udgivelsen af otte binds-værket ”Norge i krig” blev der fremsat kritik af det traditionelle historiesyn i værker om Nasjonal Samling og den institutionelle kollaboration skrevet af Nils Johan Ringdal og Øystein Sørensen. Herved udviklede en ny historikergeneration ansatser til en revisionistisk historiebetragtning. Det stødte især på forbitret modstand fra den ældre besættelsesforskning, at der kunne konstateres patriotiske holdninger også i kredse inden for Nasjonal Samling.³²

Til denne kritik følger Bohn på grundlag af de nye fremlagte tyske synsvinkler, at nok har den norske historieskrivning i visse tilfælde beskæftiget sig med Terbovens besættelsespolitik, men man har vist en fuldstændig manglende interesse for - og som følge heraf et vidtgående ukendskab - til Rigskommissariatet både internt såvel som i sammenhæng med de forskellige magtfaktorer i Riget. Man har heller ikke indtil for ganske nylig interesseret sig for systematisk og omfattende at undersøge det norske erhvervsliv under besættelsen. Netop det norske erhvervspotentiale var ved siden af de militærstrategiske synspunkter kernen i den tyske interesse for landet. Og på intet andet tidspunkt har billedet af erhvervslivet forandret sig så dybtgående som i besættelsestidens fem år. Forandringerne vedrørte ikke blot de forskellige produktionsområder og den trafiktekniske infrastruktur, men rettede sig også mod den statslige erhvervsstyring og erhvervslivets organisation. Meget af dette blev bibeholdt efter den tyske kapitulation eller videreført (industristeder, fiskerifremme, arbejdsformidling, statslige erhvervsmyndigheder, skattevæsen). Alan Milward har tidligere beskæftiget sig med disse ting, men i hans undersøgelse var planerne snarere end deres udførelse i centrum.³³

Bohns fremstilling er ikke mindst et bidrag til den norske erhvervshistorie under anden verdenskrig. Han tilføjer, at den nyere forskning har bidraget til at tilbagevise de simple udbytteklicheer om det nationalsocialistiske magtsystem, som i mange år har hærget den historiske forskning. I stedet gives der plads for en mere nøgtern diskussion om sammenhængen mellem politik og erhverv.³⁴ Bohns arbejde er, som han programmatisk udtrykker det, baseret på dette udgangspunkt og tilsigter at dække et hul i forskningen af det nordeuropæiske område. Og det må da også erkendes, at hans bog med udgangspunkt i de nye opfattelser om behov for revision af besættelsesforskningen er et grundlæggende bidrag til Norges historie under besættelsen.³⁵

Fremtidige studier af den tyske besættelsespolitik

Ansætserne i den revisionistiske, nymoraliserende del af den danske litteratur må indtil videre placeres overvejende som supplementer til det eksisterende billede. Fortolkninger, der er værdimæssigt baserede, skifter over tid med skiftende holdninger. Kun i det omfang, der frembringes ny viden, som rykker helhedsbilledet, sker der videnskabeligt baserede nybrud.

En mere dybtgående revision af synet på besættelsestiden vil formentlig først finde sted, når der er gennemført systematiske studier af den tyske beslutningsproces, herunder forbindelserne mellem de tyske besættelsesmyndigheder og det centrale niveau i Berlin.

Ved komparative undersøgelser af den førte tyske politik må det forventes, at man mere dybtgående vil kunne analysere den nazistiske beslutningsproces, herunder betydningen af politiske og økonomiske interesser samt af enkeltpersoner. Den eksisterende litteratur gør det allerede muligt at foretage sådanne sammenligninger. Som eksempler på systematiske sammenligninger kan peges på den polske forsker Czeslaw Madajczyks undersøgelser med udgangspunkt i politikken i Polen. Endvidere kan peges på den første tysksprogede sammenfattende og sammenlignende undersøgelse af den tyske besættelsespolitik frem til 1941, der er foretaget af Hans Umbreit i rækken ”Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg” samt Werner Röhrs undersøgelser i det store tyske ottebindsværk ”Europa Unterm Hakenkreuz”. I 1996 kom endvidere ”Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945” skrevet af Wolfgang Benz m.fl. samt i 1997 værket ”Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 3, Die Neuordnung Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten” skrevet af Richard J. Overly m.fl.³⁶

For studier af den tyske politik i Danmarks står den tyske historiker Erich Thomsens bog om den tyske besættelsespolitik i Danmark centralt. Kun delområder er hidtil blevet undersøgt fra dansk hold, således den tyske holdning til de danske nationalsocialister behandlet af Henning Poulsen, den tyske politik under krisen 1942/43 behandlet af Hans Kirchhoff samt Werner Bests regime, som Bjørn Rosengreen har undersøgt. Werner Bests dobbeltrolle ved aktionen mod jøderne er blevet behandlet af Hans Kirchhoff. Planerne for det tyske angreb på Danmark og Norge er blevet undersøgt af Carl-Axel Gemzell.³⁷

Det er imidlertid evident, at der kun i begrænset omfang findes komparative undersøgelser af den tyske politik i de besatte lande. Det gælder såvel i Danmark og Norge som på europæisk basis. Mulighederne herfor er til stede nu. For undersøgelser, hvor Danmark indgår, findes forskellige tyske undersøgelser. På dansk grund har Henning Poulsen, Aage Trommer og Palle Roslyng-Jensen i kortere oversigter taget hul på forskningen på dette felt.³⁸ På det økonomiske område kan kun en systematisk og dækkende undersøgelse af danske erhvervs rolle skabe et nybrud.

¹ Peter P. Rohde (red): Frit Danmarks Hvidbog, 1945. Sagførerrådets udgivelse ved Niels Alkil (red): Besættelsestidens Fakta, bd. 1-2, 1945-46.

² Jørgen Hæstrup: Kontakt med England, 1954. Samme: Hemmelig Alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945, 1-2, 195. Samme:til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45. 1-2. 1966-71.

³ Se Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske Nazister, 1970, , Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, 1971. Aage Trommer: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse, 1971. Henrik S. Nissen: 1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken 1940, 1973. Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald, I1-3, 1979. Palle Roslyng-Jensen: Værnenes politik – politikernes værn. Studier i dansk militærpolitik under besættelsen, 1940 -1945, 1980. Ditlev Tam: Retsopgøret efter besættelsen, 1-2, 1984. Henrik Stevnsborg :

Politiet 1938-1947. Bekæmpelser af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed, 1991. Henning Koch: Demokrat i- slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945, 1994. Hans Kirchhoff: Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie, 2001. Aage Trommer: Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-1945, 2001. Henning Poulsen: Besættelsen 1940-1945, 2002).

⁴ "Die dänische Staatskollaboration". Supplementsbind 1. Europa Unterm Hakenkreuz : Okkupation und Kollaboration, Berlin og Heidelberg 1994, s. 116 ff.

⁵ Bak (2001) samt Bonde (2006).

⁶ Se tillige note på nuv. s. 19 i Fremtidige studier.

⁷ Jan Pedersen: : Produktion og arbejdsmarked under besættelsen. Normalitet og unormalitet i maskin- og skibsbygningsindustrierne. Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1994 s. 229-252.

Aage Friis (red.) Danmark under Verdenskrig og Besættelse. 1-5. 1946-1948. Bd. 5. 1948. Danmarks økonomiske Forhold 1939-1945. Jens Krag : De økonomiske forhold i Krigens første 7 måneder, s. 9-23. Erik Ib Schmidt: Tysk fremtrængen og dansk Modværg s. 24-82., Peter Døssing: Landbruget s. 100-143, Ester Boserup: Industriproblemer 1939 -1945, s. 158-184., Einer Engberg: Boligpolitik og Bolignød s. 211-220. Viggo Kampmann: Indtægts- og Formueudviklingens. 241-268.

Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen. (red.) Danmark Besat og Befriet. 1-3, 1945-1948 Bd. 2. Økonomi og Kultur, 1947, Jens O. Krag: Byerhvervene og Krigsøkonomien s. 5-89. Kristian Bording : Landbruget under Besættelsen s.90 - 112. Viggo Kampmann: Den offentlige økonomi under Krigen s.113-133, Johs Kjærbøll: Socialpolitikken under besættelsen s. 134-18.

Vilhelm La Cour (red.). Danmark under Besættelsen 1-3, 1945-1947. Bd. 1, 1946 Carl Rasting: Besættelsen i folkeretligt lys. s, 197-224. Samme, bd. 2, 1947, Lyng Lyngesen: Industrien s. 257-278. Niels Banke: Arbejdsforhold og Prispolitik, s. 327-348. Richard Ege: Ernærings-forholdene, s. 349-368, Axel Nielsen: Den finansielle Udvikling s. 443-464.

Johannes Brøndsted og Knud Gedde (red.) De fem lange År . Danmark under Besættelsen. Bd. 3, 1947 P. Nyboe Andersen: Det danske Samfunds Økonomi under besættelsen 1940 -1945 s. 1041-1058.

Arne Lund: Industrien under den tyske Besættelse 1940-1945. 1. Reguleringen, 1949. Udgivet af Industrirådet 1949.

Knud Fabricius m.fl. (red.):Den danske Rigsdag 5, 1953 C. V. Bramsnæs: Finanslov og finansstyre 1894 -1949 s. 314-324. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen:Dansk Socialhistorie 7 , 1980

⁸ Harald Winkel: Die wirtschaftlichen Beziehungen Deutschland zu Dänemark in den Jahren der Besatzung 1940-1945 i Friedrich-Wilhelm Henning (Hrsg.) Probleme der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik, Berlin 1976 s. 119-174.

⁹ Lund (1995).

¹⁰ Artiklerne var tilsyneladende inspireret af den tidligere kommunistiske folketingsmand Frank Aaen ifølge en udtalelse fra Tage Revsgaard Andersen, DKP, under diskussionen ved Selskabet for Samtidshistorisk Forskningskonference på Carlsberg Akademi i 2003. Tage Revsgaard anførte, at han selv havde overværet, at ideen til artiklerne var blevet givet til journalisterne.

¹¹ Tilsyneladende igen ved Frank Aaens mellemkomst.

¹² Se Østrup (2010).

¹³ Henning Poulsen: Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. verdenskrig. Den jyske historiker 31/32, 1985. Ole Brandenburg Jensen:Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945, 2005.

¹⁴ Vedrørende besættelsestidens historiografi se f. eks. Therkel Stræde: Neuere Forschung, Hans Kirchhoff: Staatskollaboration s. 114ff, Henrik Dethlefsen:Mellem attentisme og og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration i Historisk Tidsskrift 89 , s.78ff. Henrik Dethlefsen: Besættelsen i perspektiv i Festskrift Til Aage Trommer, 1995. Forskningen er senest sammenfattet i John Lauridsen knap 700 siders store bibliografi fra 2002. John T. Lauridsen: Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940 - 1945. En bibliografi. Palle Roslyng-Jensen i Gads Leksikon om Dansk Besættelsestid, 2002, s. 203-210.

¹⁵ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 8 s. 33 ff.

¹⁶ I DDR drejede det sig om Gerhart Hass og Karl Dreschler: "Deutschland im zweiten Weltkrieg, bd. 1-9", Berlin 1974 - 1985 og i Forbundsrepublikken det vesttyske bogværk "Das Deutsche Reich und der zweite

Weltkrieg" Bd. 1-9". Hrsg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart 1979-1990. I årene 1988-1996 udkom endvidere ottebindsværket om okkupationspolitikken: „Europa Unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus 1938-1945". Achtbändige Dokumentenedition Bd 1-5. Hrg. Von Wolfgang Schumann u. Ludwig Nestler. Bd. 6 - 8. Hrg. vom Bundesarchiv. Berlin, Heidelberg 1988-1996. Se de omfattende litteraturfortegnelser over tysk og anden forskning om besættelsen i de enkelte lande i Werner Röhr: Europa unterm Hakenkreuz. Analysen. Quellen. Register. Bundesarchiv (Hg), bd. 8, 1996, s. 510 -720.

¹⁷ Se således i Vesteuropa f.eks. : Gerhard Hirschfeld: Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945, Stuttgart 1984 (= Studien zur Zeitgeschichte Bd. 25). Konrad Kwiet: Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung, Stuttgart 1968 (= Schriftenreihe der VFZG, nr. 17). Wilfried Wagner: Belgien in der deutschen Politik während des zweiten Weltkrieges, 1974 (= Wehrwissenschaftliche Forschungen, Abteilung Militärgeschichtliche Studien, 18). Eberhard Jäckel: Frankreich in Hitlers Europa, Stuttgart 1968, Hans Umbreit: Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944, Boppard 1968. Se endvidere fortegnelse over landespecifikke undersøgelser.

¹⁸ Gerhard Hirschfeld: " Kollaboration in Frankreich 1940 -1944", Frankfurt/ am Main 1991.

¹⁹ Således den første tysksprogede sammenfattende og sammenlignende undersøgelse af Hans Umbreit i bind 5/1 i rækken Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg 1979-1990, og i 1993 Werner Röhrs undersøgelser, der i 1996 fulgtes op i det store tyske ottebinds kildesamling Europa Unterm Hakenkreuz/ bd. 8. I 1996 kom endvidere Wolfgang Benz m. fl. Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 og i 1997 Richard J. Overy et al. (Hg.): Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945. Berner R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941 i Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg./ Hrsg. Vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Bd. 1-6, Stuttgart 1979-1990, bd. 5/1, 1939 – 1941, 1988 og bd. 5/2 1942-1945, 1999. Werner Röhr: Grundzüge der deutschen Okkupations im zweiten Weltkrieg- ein Ansatz zu ihrer vergleichenden Untersuchung i :Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, Berlin, 35, 1993, 3, s. 91-103. Werner Röhr: Forschungsprobleme zur deutschen Okkupationspolitik im Spiegel der Reihe „Europa Unterm Hakenkreuz“. In: Europa Unterm Hakenkreuz . Bd. 8. Analysen – Quellen – Register, 1996 s. 25-343. Wolfgang Benz et al. (Hg.) i Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 1, Berlin 1996 og Richard J. Overy et a. (Hg.): Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 3. Die Neuordnung Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. Berlin 1997.

²⁰ Bl a. Erich Thomsens: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945, Düsseldorf 1971 (= Studien zur modernen Geschichte, Bd. 4). William Dan Andersen. The German Armed Forces in Denmark 1940-1943. A study in occupation policy. Unpubl., diss. University of Kansas, 1972. Reinhard Abraham : Der deutsche Imperialismus und Dänemark 1939-1942, Greifswald 1979 og en fortsættelse heraf for 1942-/43 i Militärgeschichte 23, Berlin 1984. Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des fascistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945, Hrsg. Manfred Menger, Friz Petrick, Wolfgang Wilhelmus, Reinhard Abraham., Berlin 1987. Sigfried Matlok: (Herausg): Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark, Husum 1988. Gustav Meissner: Dänemark unterm Hakenkreuz. Die Nord-Invasion und die Besetzung Dänemarks 1940-1945, Berlin, Frankfurt 1990. Europa Unterm Hakenkreuz, Bd. 7, Fritz Petrick : Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Dänemark und Norwegen (1940-1945). Dokumentenauswahl und Einleitung von Fritz Petrick. 1992, Se også den omfattende bibliografi i samme række bd. 8. Analysen . Quellen. Register. 1996. Danmark s. 569-575, og Norge s. 626-631. Gustav Meissner: Som jeg så det –som jeg ser det. Diplomat i København 1939-43, Odense 1996. Ulrich Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989, Bonn 1996. Robert Bohn (Hrsg.): Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-1945, Stuttgart 1997 (Historische Mitteilungen, Beiheft 26). Philip Giltner: In the Friendliest manner. German-Danish economic cooperation 1940-1945, New York 1998, XII (Studies in Modern European History 27). Se tillige bibliografien i Europa Unterm Hakenkreuz bd. 8 s. 569-575 og John T. Lauridsen: Samarbejde og Modstand. En bibliografi 2002.

²¹ Göttingen 1960 (=Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges, Bd. 7).

²² , Düsseldorf 1971 (= Studien zur modernen Geschichte, Bd. 4).

²³ Robert Bohn: Reichskommissariat Norwegen, München 2000 s. 16f.

²⁴ Erich Thomsen: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945, 1971 (Anmeldtd af Henning Poulsen i Historie, Ny rk.,10.1, 1972 s. 151-152). Ulrich Herbert: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989, Bonn 1996.

²⁵ Denne opfattelse forklarer også vurderingen i historieværket: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 2, Stuttgart 1979.

²⁶ Robert Bohn: Die Errichtung des Reichskommissariats Norwegen s. 131-136 (= Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg, herausg. von Robert Bohn (u.a.), Stuttgart 1991(=Historische Mitteilungen. Beih. 1) Se også Carl Christian Lammers omtale af de nævnte vesttyske forfattere i Bohn: Die deutsche Herrschaft in den "germanischen" Ländern 1940-1945, 1997 s. 142 og Bohns omtale af Hubatsch i Reichskommissariat Norwegen s. 16 f. Se Ulrich Herbert : Best.Biographische Studien über Radikalismus,Weltanschauung und Vernunft, Bonn 1996. Walther Hubatsch: Weserübung, Göttingen 1960, Hans M. Ottmer: Weserübung, München 1994 . Hans Umbreit : Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft i Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg.Bd. 5/1, Stuttgart 1988, s. 46 ff, sml. Anmærkning 6. Der henvises til arbejder af Fritz Petrick fra det østtyske forskningsmiljø : Okkupationsregime; samme Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Dänemark und Norwegen, 1940-1945 i Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7. Dokumentenauswahl kommentiert und herausgegeben von Fritz Petrick, Berlin 1992

²⁷ Reichskommissariat Norwegen s. 17 -27.

²⁸ Arnim Lang :Die Besatzung Norwegens in deutscher und norwegischer Sicht s. 146 i Der Zweite Weltkrieg. Analysen. Grundzüge, Forschungsbilanz,s. 138-154. Hrsg. von Wolfgang Michalka, München 1989.

²⁹ Magne Skodvin , red." Norge i krig: Fremmedåg og Frihedskamp 1940-1945", 8 bd. Oslo 1985-1987.

³⁰ Sverre Hartmann: Fører uden Folk , 1959 og Nyt Lys over kritiske faser i Norges historie under annen verdenskrig, 1965. Hertil også skarp kritik af Skodvins værk om indretning af okkupationsregimet i Norsk Historisk Tidsskrift, 38 (1957-58) s. 62-86.

³¹ Hans Frederik Dahl: : Seks myter om okkupasjonen, i Hans Frederik Dahl, red., Krigen i Norge, 1974. Hans Frederik Dahl: Quisling bd. 1 En fører bliver til, 1991 og bd. 2 En fører for fall, 1992.

³² Nils Johan Ringdal: Mellem barken og veden, 1989 (om det norske politiapparat), 1987, og Gal mann til rett tid,1989 (om NS-justitsminister Sverre Riisnæs). Øystein Sørensen : Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945 , 1989 og Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnsstenkning i Norge ca. 1930-1945, 1991

³³ Alan S. Milward: The Fascist Economy in Norway, 1972.

³⁴ Se Geschichte und Gesellschaft, 2/1976. Themenhefte "Das nationalsozialistische Herrschaftssystem" og „ Der Führerstaat“. Harald Winkel: Die "Ausbeutung" des besetzten Frankreich s. 333-374 i Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945, hsg. Von Friedrich Forstmeier u. Hans Erik Volkmann, Düsseldorf 1977. Harald Winkel: Die wirtschaftlichen Beziehungen Deutschland zu Dänemark in den Jahren der Besetzung 1940-1945 i Friedrich-Wilhelm Henning (Hrsg.) Probleme der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik, Berlin 1976 s. 119-174. Richard Overly: War and Economy in the Third Reich, Oxford 2002.s, 91-144 m.v.

³⁵ Der findes to lignende studier om Sverige: Klaus Wittmann: Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-1945, München, Wien 1978 i Studien zur modern Geschichte , Bd. 23 og Hans-Jürgen Lütshöft: Deutsche Militärpolitik und schwedische Neutralität 1939-1942, Neumünster 1981, Skandinavische Studien , Bd. 15.

³⁶ Czeslaw Madajczyk: Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945, (1970) 1987 på tysk.Berner R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941 i Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg./ Hrsg. Vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Bd. 1-6, Stuttgart 1979-1990, bd. 5/1. Werner Röhr: Grundzüge der deutschen Okkupations im zweiten Weltkrieg- ein Ansatz zu ihrer vergleichenden Untersuchung i :Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, Berlin, 35, 1993, 3, s. 91-103.Werner Röhr: Forschungsprobleme zur deutschen Okkupationspolitik im Spiegel der Reihe „Europa Unterm Hakenkreuz“. In: Europa Unterm Hakenkreuz . Bd. 8. Analysen - Quellen-Register, 1996 s. 25-343. Wolfgang Benz et al. (Hg.) i Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 1, Berlin 1996 og Richard J. Overly et a. (Hg): Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 3. Die Neuordnung Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. Berlin 1997.

³⁷ Carl-Axell Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan, 1965. Erich Thomsen. Die deutsche Besatzungspolitik in Dänemark, 1971. Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske Nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-1943, 1970. Bjørn Rosengreen: Dr. Werner Best og tysk besættelsespolitik i Danmark 1943-1945, 1982. Hans Kirchhoff: Endløsning over Danmark i Hans Sode Madsen (Udg.) "Føreren har befalet", 1990 s. 57-107. Henning Poulsen: Dansk modstand og tysk politik " i Den jyske Historiker 71, 1995, s. 7-19. Andreas Monrad Pedersen : Schalburgkorpset 1943-45, 2000. Henrik Lundtofte: Gestapo, tysk politi og terror i Danmark 1940-1945, 2003 Frank Bøgh: Peter-gruppen, tysk terror i Danmark, 2004, Frederik Strand: Førerens germanske arm. SS i Danmark, 2006. Erik Haast: Hipofolk. Lorenz-gruppen - danske terrorister i nazitiden, 2007.

³⁸ Henning Poulsen. Dänemark unter deutscher Besatzung i (Hg.) Thomas Steense): Dänemark und die Niederlande unter deutscher Besatzung, 1991 s. 15-20. Henning Poulsen: Die Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark s. 369 -381. i Robert Bohn u.a.: Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg, Stuttgart 1991. (Historische Mitteilungen . Beiheft 1). Henning Poulsen: Dansk modstand og tysk politik. Den jyske Historiker 71, 1995 s. 7-18. Fritz Petrick(Hg.): Die Okkupationspolitik des deutschen Fascismus in Dänemark und Norwegen (1940-1945 1992), 263 s. I „Europa Unterm Hakenkreuz“ 7., Berlin 1992. Fritz Petrick: „Bündnisverwaltung und“Führungsverwaltung“. Die deutschen Okkupationsregimes in Dänemark und Norwegen 1940-1945 im Vergleich. I samme (Hg): "Ruhestörung". Studien zur Nordeuropapolitik Hitlerdeutschlands. Berlin 1998, s.155-192. Aage Trommer: Norge, Danmark og Holland under okkupationen. Et forsøg på komparation. I "Folk og Erhverv " . Tilegnet Hans Chr. Johansen , Odense 1999.

Kapitel 2

De besatte landes indpasning i den tyske krigsøkonomi

Det har været målet i denne bog at se det danske økonomiske samarbejde med besættelsesmagten i en økonomisk og forsyningsmæssig sammenhæng og at sammenligne med forholdene i andre europæiske lande, fortrinsvis de nordiske, for derved at sætte samarbejdet ind i et bredere perspektiv. På samme måde har de udførte studier af danske virksomheders rolle ikke først og fremmest sigtet mod at udtage enkeltvirksomheder til offentlig beskuelse, men skal ses som et led i et forsøg på at skabe et dækkende billede af, hvorledes virksomhederne har fungeret i samspillet.

Kilderne til sammenligningerne mellem lande har i vid udstrækning været den otte bind store tyske kildeudgivelse "Europa unter Hakenkreuz" sammen med anden tysk litteratur. På dansk grund er der bygget på den indsigt, der er tilvejebragt i den righoldige danske litteratur om besættelsestiden og på det store kildemateriale i det såkaldte Odeludvalg og især det efter krigen oprettede "Revisionsudvalget for tyske Betalinger", hvori hver eneste virksomhed med tyske leverancer har været underkastet revisionsmæssig og i påkommende tilfælde politimæssig behandling. Analysen af de danske virksomheder dækker først og fremmest industrien og skibsværfterne og kun i anden række entreprenørerne, hvis placering som erhvervet med de fleste egentlige kollaboratører dog fremstår statistisk. Metoden ved den statistiske bearbejdelse har været at udtage virksomheder med de største tilbagebetalinger, hvilket har vist sig at tilvejebringe dækkende og repræsentative billeder af branchernes adfærd – også således, at det statistisk kan demonstreres, at mange små og mellemstore virksomheder efter evne har deltaget i leverancerne.

Kapitlet indledes med en kort fremstilling af grundbegreber vedrørende relationen mellem besættelsesmagten og de besatte. Derefter ses der generelt på de besatte landes bidrag til den tyske krigsmagt. Endelig fokuseres der i kapitlet på henholdsvis det nordiske og det danske bidrag til den tyske krigsøkonomi.

Forhandlingspolitik, samarbejdspolitik eller kollaboration

Gennemgangen i det følgende tager udgangspunkt sociologen C. J. Lammers analyse fra 1988 bragt i tidsskriftet *Administrative Quarterly*.³⁹

Det er udgangspunktet, at der ved en besættelse af et militært underlegent land opstår en magtrelation mellem en hersker og et folk af en anden etnisk oprindelse. De beherskede må på en eller anden måde finde en modus vivendi med deres besætttere. Et sådant samarbejde fandt da også sted i alle de vesteuropæiske lande, der blev besat af Tyskland, hvor tilbudet forelå. Et afgørende spørgsmål bliver den måde, Måden de beherskede - mere eller mindre frivilligt eller helhjertet - samarbejder med deres besætttere bliver et afgørende spørgsmål.

Det er et centralt spørgsmål, hvilke former denne såkaldte kollaboration finder, hvorfor og med hvilke konsekvenser er centrale spørgsmål, der har betydning for forståelsen af hele forløbet.

Besættelseshistorikere og sociologer har forsøgt at differentiere mellem en række forskellige former for kollaboration såsom frivilligt eller ufrivilligt samarbejde, samarbejde af praktiske eller politiske grunde m.v. Begrebet er blevet opdelt i en række forskellige kategorier. I sine studier af Polen opererer Czeslaw Madajczyk således med følgende kategorier: (1) samarbejde, der i forhold til besættelsesmagtens mål er neutralt, (2) kollaboration som en form for politisk samarbejde, der indebærer en overgang til besættelsesmagtens side, samt (3) forræderi. Werner Warmbrunn opererer i studier om Nederlandene med følgende kategorier: (1) "forræderi", hvilket defineres som en frivillig kollaboration til skade for humanitære hensyn eller hollandske nationale interesser motiveret af nazistisk overbevisning eller af stræben efter personlig gevinst; (2) "tilpasning" betegnet som underkastelse under besættelsesmagtens fordringer i kraft af underordning under en "højere magt" samt (3) rimelig kollaboration, hvilket defineres som samarbejde, der sigter mod "at undgå værre".

Forsøgene på kategorisering støder på problemer med motivforskning og bevæggrunde, der kan være dobbelte eller flertydige. Dertil kommer, at hovedparten af samarbejdet med besættelsesmagten havde som formål at opretholde det besatte folks livsgrundlag, hvilket samtidig medvirkede til at styrke besættelsesmagten. Fortsættelse af livsvigtig produktion, sikring af befolkningens ernæring, opretholdelsen af trafik og kommunikation, af finansinstitutioner og tjenesteydelser og varetagelse af den offentlige sikkerhed krævede et vist minimumssamarbejde eller arbejde, hvor man måtte tåle besættelsesmagtens kontrol. Uafhængig af bevæggrunde kan en og samme beskæftigelse opfylde forskellige funktioner, som kan have modsatte virkninger. Derfor kan almindelige menneskers, borgmesterens, arbejderens eller virksomhedslederens samarbejde ikke på forhånd bedømmes som kollaboration. Et samarbejde indebærer en tvangsmæssig baseret respekt for den udøvende magt, uden at den besatte dermed har billiget målene med besættelsen. Derimod kan kollaboration ses som et samarbejde med fjenden af samme art som det samarbejde, der blev praktiseret af f.eks. Vichy-regeringen, som i Hitler og i den tyske besættelse fandt en garant for at kunne opretholde sin egen indenrigspolitiske magt.⁴⁰

Anvendelsen af de nævnte og lignende andre kollaborationskategorier fører let ud i et hængedynd af omfattende motivanalyser og analyser af samarbejdets følger.⁴¹

Bortset fra distinktionernes større eller mindre relevans ved beskrivelsen af forskellige former for samarbejde, så indebærer anvendelsen af ordet kollaboration også en begrænsning af begrebet til de besattes samarbejde – og til et samarbejde inspireret af politiske overbevisninger/eller opportuniste. Dette indebærer i praksis begyndelsen til en moralsk bedømmelse. Ordet kollaboration, der på fransk og engelsk oprindeligt kun var et synonym for samarbejde, fik i løbet af krigen i Frankrig og senere overalt klang af betydningen odiøse former for samarbejde motiveret af angribelige politiske doktriner, eller af ren opportuniste. Hvor berettiget det end kan være at beskæftige sig med, hvad man opfatter som den danske eller den franske regerings angribelige handlinger, bør der til analytiske formål vælges en mere neutral og bred definition af begrebet, nemlig "samarbejde med fjenden": Samarbejde mellem besættelsesmyndigheder og lokale eliter betragtes hermed som relationer mellem institutioner, således som det er gjort af sociologen C. J. Lammers. Sigtet er bedre at kunne belyse, hvilke mekanismer, der var i gang.⁴²

I dette perspektiv må samarbejde med fjenden i de fleste tilfælde karakteriseres som "tilpasning", dvs. et samarbejde påtvunget af forholdene. Motiverne hos deltagerne i beslutningsprocessen er i denne forbindelse af sekundær betydning. Ser man på bureaukratiets og andre agents rolle, så udfylder embedsmænd, der repræsenterer det besatte folk i samspillet med okkupationsmyndighederne, primært deres rolle ved at udføre deres almindelige funktioner i overensstemmelse med deres overordnede specifikke instruktioner, dvs. de besluttende organer, over for hvilke de er ansvarlige. Den enkelte beslutningstager har kun ringe eller ingen indflydelse på afgørelsen af, hvorvidt man skal indgå i transaktioner med fjenden. En topembedsmand, en borgmester eller en politichef, en formand for et lands arbejdsgiverforening, fagforbund eller en administrerende direktør for en virksomhed, har i almindelighed intet andet valg end at følge påbud fra repræsentanter for den besættende myndighed. Først når besætteren begynder at miste herredømmet eller groft udfordrer det eksisterende værdigrundlag, ophører de lokale institutioner og administrative systemer med at fungere efter hensigten og er hermed under opløsning.

Begrebet kollaboration omfatter det politisk-ideologisk begrundede samarbejde. Dette er væsentligt snævrere end begrebet Kooperation eller samarbejde, idet disse begreber ikke nødvendigvis omfatter en politisk-ideologisk overensstemmelse mellem parterne. I de norske og de danske erhverv, hvor forholdene er nærmere belyst, havde man således i vid udstrækning forretningsforbindelser med besættelsesmagten, mens man politisk og holdningsmæssigt stod de vestallierede nær. Dette var tilfældet for langt den overvejende del af virksomhederne, hvis man tager udgangspunkt i vurderingerne ved retsopgørene efter krigen.

Når man studerer erhvervene i de besatte lande, ser man, at der er strukturelle betingelser, som medfører, at det private erhvervsliv ikke som erhverv sætter sig op mod besættelsesmagts voldsmonopol, men i stedet tilpasser produktionen til de givne vilkår. Overalt producerede man varer til besættelsesmagten, fra erhvervslivet også modtog varer. Dette var tilfældet også for neutrale lande som Sverige og Schweiz. Erhvervsvirksomhederne befandt sig i samme situation som embedsværket; systemerne måtte samarbejde eller gå i opløsning. Dette betyder ikke, at der ikke var virksomheder, som misbrugte forholdene til uretmæssigt eller på moralsk anstødelig måde at berige sig, hvorved de falder ind under begrebet kollaboration. Retsopgøret efter krigen tog disse sager op og skelnede herved mellem begreberne Kooperation og kollaboration i overensstemmelse med samtidens opfattelse af, hvad der var nødvendigt samarbejde, og hvad der var utilbørlig kollaboration eller berigelse.

Behovet for samarbejde mellem besættterne og de besatte var tosidigt. Begge parter - også besættelsesmagten - havde interesser at varetage ved etableringen af et samarbejde. De besatte tilpassede sig besættelsesmagten for at kunne varetage landets interesser med så stor autonomi som muligt samt - på et lavere niveau - varetage interesserne for deres institutioner, virksomheder eller organisationer. Besættelsesmagten havde interesse i at opretholde ro og orden for herved at udnytte landets ressourcer bedst muligt.

Det overses ofte, at besættterne i vidt omfang var afhængige af at samarbejde med de besatte for at opnå deres mål. Uden hjælp fra de lokale eliter vil omkostningerne ved at kontrollere et andet land og udnytte dets ressourcer i løbet af kort tid blive prohibitive af ressourcemæssige og bemandingsmæssige grunde. Dette gælder jo mere og jo større de erobrede områder bliver. At kunne delegerer en del af kontrollen til lokale eliter er en fordel, fordi de inden for den eksisterende sociokulturelle sammenhæng er trænet i at håndtere deres medborgere, og fordi de lokale eliter bevarer en del af det traditionelle regimes autoritet. Jo større den lokale autonomi, jo større er dog

også mulighederne for illoyalitet fra de lokale eliter. Besættelsesmagtens våben mod dette er skærpelse af politikken og straf.

I dette spil findes der muligheder for et mål af autonomi for de undertvungne, idet besættelsesmagten har interesse i at respektere de lokale elitors forhandlingsposition for at opnå, hvad de ønsker. Det i den danske samtid anvendte begreb "forhandlingspolitikken" dukker her op som en realitet. De lokale, politiske og samfundsmæssige systemer vil generelt være gamle, massive og svære at ændre. De har at gøre med kræfter som selvopretholdelse og opretholdelse af kulturel (national) identitet og social integration, kræfter som gør et system modstandsdygtigt over for forandring, og som også motiverer dets mål. En kamp mod disse kræfter kan af besætteren på kort sigt anses for irrationel og uproduktiv i forhold til målet om opretholdelse af ro og orden og udnyttelse af landets ressourcer.

Beslutningsprocesser er imidlertid ikke udelukkende baseret på rationalitet og formålstjenlighed. De er også bestemt af værdirationalitet, idet værdier, traditioner og normer påvirker beslutningsprocessen. Handlingsmønstret i besatte områder kan derfor ses som et felt, hvor interesser hos de involverede (stræben efter eller forsvar af magt, status og materiel vinding) søges forfulgt på grundlag af parternes fremherskende værdier, således som de findes i et kompleks af organiserede (fremmede og lokale) sociale systemer.

Der var betydelige forskelle på de besættelsesregimer, som blev indsat i Europa i takt med krigens gang. Forholdene er blevet karakteriseret som et kaos. Men ser man udviklingen over tid, er der tydelige lighedstræk, som slår stadig stærkere igennem. Sammenligner man udelukkende besættelserne 1938-1940 i Vesteuropa og i Centraleuropa, ser man to former for besættelsesregimer og to former for kollaboration:

1. Besætterne kan forsøge at få et samarbejde på topniveau med de nationale autoriteter: på regeringsplan eller med toppen af bureaukratiet og erhvervslivet. Fordelene herved vil være sparet arbejdskraft, idet de etablerede nationale ledere vil have mere erfaring, know-how og autoritet, der kan berolige befolkningen. Følgelig vil det alt andet lige være til besættelsesmagts fordel at opnå et samarbejde med autoriteterne på et topniveau. På den anden side vil de besatte i et sådant samarbejde være bedre udstyret til at gøre oprør mod en undertrykker. Sker dette, vil undertrykkeren kunne erstatte ledelsen med sit eget militært eller sit eget civile styre;
2. Besættelsesmagten kan vælge at indsætte sin egen topledelse for herigennem at anvende de underliggende institutioner. Jo lavere niveau kollaborationen foregår på, jo sikrere kan besætteren være på, at de lokale ledere ikke har mulighed for at afvise krav. På et lavere niveau vil man være mere tilbøjelig til at se fortsættelsen af funktioner som rent administrative eller tekniske og som ikke-politiske funktioner, hvis bortfald vil kunne skade befolkningen.

De historiske data synes at bekræfte anvendeligheden af ovenstående begrebsapparat til at beskrive forholdene. Anvendt på den tyske politik, vil man finde, at Hitler - i første omgang - valgte at anvende model 1 i Vesteuropa og model 2 i Polen og Sovjetunionen. Målene for politikken i Østeuropa var ideologiske mål som anneksion, fortyskning, folkeflytninger og kolonialisering. Disse mål blev forfulgt, samtidig med at konkrete materielle interesser efterstræbtes med den største hensynsløshed og grusomhed. Derimod sigtede politikken i

Vesteuropa i første omgang mod integration og politisk, militær samt økonomisk dominans. Disse mål kunne forenes med rationelt baserede samarbejdspolitikker til fordel for besættelsesmagten.

De besatte landes bidrag til den tyske krigsøkonomi: Et overblik

Ved udbruddet af anden verdenskrig og den tyske besættelse af Central- og Vesteuropa blev Europa afskåret fra tilførsler og samhandel med den øvrige verden. Man blokeredes herved fra sædvanlige tilførsler af råvarer og maskiner til industri og landbrug. De besatte lande blev herved afskåret fra tilførsler udefra med kul og olie samt andre hjælpestoffer til industriproduktion samt transport, varme og elforsyning. Disse tilførsler måtte herefter komme fra Europa selv.

Besættelserne i Europa medførte en tysk politisk og økonomisk dominans, som bl.a. udmøntedes i skabelsen af et europæisk clearingsystem i udenrigshandelen med centrum i Berlin og under tysk politisk styring. Her reguleredes samhandelen mellem de enkelte lande med registrering af overskud og underskud på handels- og betalingsbalancen i forhold til Tyskland, med politisk styring af valutakurser samt med tysk regulering af samhandelen med andre lande end Tyskland. Tyskerne opbyggede ad denne vej store tyske underskud på betalingsbalancen i forhold til udlandet, som reelt aldrig blev betalt. Gennem dette system blev alle de besatte lande inddraget i den tyske krigsøkonomi, og landenes ressourcer blev benyttet til dennes formål. Det samme skete ved, at de militære udgifter forbundet med besættelserne pålagdes de enkelte besatte lande. Den tyske værnemagts udgifter blev enten finansieret gennem betaling af bestemte månedlige beløb til Værnemagten som i Frankrig eller ved tysk adgang til træk på en særlig værnemagtskonto som i Danmark.

Allerede inden besættelserne af Europa havde de tyske myndigheder forberedt planer for de besatte landes indpasning i den tyske krigsøkonomi. Planlægningen kom til at ligge i Wehrwirtschaftsamt i Berlin under Oberkommando der Wehrmacht (OKW). Wehrwirtschaftsamt oprettede lokale Wehrwirtschaftsstäbe i de besatte lande, i Danmark den såkaldte Wehrwirtschaftsstab Dänemark. Disse afdelinger af værnemagten registrerede de enkelte landes produktions-, ressource- og beskæftigelsesforhold, virksomheder af tysk interesse, strejker, holdninger i befolkningen samt meget mere til brug for militæret. Staben var samtidig center for fremskaffelse af leverancer til Værnemagten og til den tyske militærindustri. Udover at sikre leverancer til tropperne var det stabenes opgave at beslaglægge forhåndenværende våben samt at opretholde produktionen i de besatte områder og fremskaffe leverancer til den tyske rustningsindustri. I første række var det målet at skaffe leverancer fra virksomheder inden for kemisk industri med sprængstof- og superfosfatproduktion, våbenfabrikker, virksomheder inden for rustningsindustrien samt fra skibsindustrien, herunder skibsværfter og virksomheder til fremstilling af skibsmaskiner og kryolitfabrikation m.v. Produktionen i disse virksomheder skulle nyttiggøres hurtigst muligt for den tyske krigsindustri.⁴³

Alle europæiske lande, der var underlagt blokade, kom til at bidrage til den tyske krigsøkonomi. Det gjaldt også de ikke-besatte lande, herunder neutrale lande som Sverige og Schweiz. Norge – men især det neutrale Sverige – var blandt de vigtigste tyske samhandels partnere med leverancer af strategiske råvarer, der var nødvendige for den tyske krigsindustri. I årene 1942-1944 var de besatte landes bidrag til den tyske rustningsindustri betydelige. Det er dog vurderingen hos Dietrich Eichholtz, at bidraget fra de øvrige europæiske lande næppe udgjorde mere end ca. 10 pct. af den tyske egenproduktion.⁴⁴ R.J. Overy angiver 12 pct. af de samlede rustningsudgifter som hidrørende fra de besatte områder.⁴⁵

Frankrig og Benelux-landene var nogle af verdens højst udviklede og mest betydningsfulde industristater. Overtagelsen af Frankrigs nordlige dele med dets råstofressourcer og industrikapacitet forbedrede væsentligt Tysklands rustningsstrategiske udgangsposition. Frankrig hørte til verdens største jernproducenter og besad også store beauzitforekomster og en udviklet aluminiumsindustri. Dermed kom besættelsesmagten til at råde over to afgørende råvarer for enhver rustningsproduktion, nemlig stål og aluminium. Herudover fandtes der i Frankrig ligesom i Belgien og Holland en meget diversificeret industri. I Frankrig fandtes blandt andet en veludviklet flyindustri, nogle af verdens førende automobilkoncerner, skibsværfter samt fabrikker til produktion af godsvogne, optisk materiel og efterretningsudstyr. Dertil kom et udviklet landbrug og millioner af faglærte arbejdere, der var fortrolige med moderne teknologi.

Forsøg på en mere systematisk inddragelse af de besatte landes ressourcer og produktionskapacitet kom i gang fra efteråret 1940, da det stod klart, at der ville blive tale om en længerevarende krig. Den 26. august 1940 og den 20. september 1940 udsendtes ordrer fra Göring om udnyttelse af de erhvervsmæssige ressourcer i det besatte Vesteuropa. Ved midten af september etableredes det såkaldte "Zentralauftragsstelle" i Paris, hvor tyske rustningordrer blev samlet, og den 14. november 1940 undertegnedes den tysk-franske clearingaftale. Denne aftale svarede til den aftale, der var blevet indgået af den danske Nationalbank og den danske stat i august.⁴⁶ Den mere systematiske inddragelse af de besatte landes erhvervsliv i den tyske krigsøkonomi fra efteråret 1940 betød samtidig afslutningen på en epoke med omfattende beslaglæggelser og direkte plyndringer.⁴⁷

Efter værnemagtens nederlag ved Moskva udsendte Hitler den 10. januar 1942 ordren "Rüstung 1942", der samlede alle bestræbelser om krigsindsatsen under rustningsministeriet, der blev reorganiseret under ledelse af Albert Speer. Fritz Sauckel blev udnævnt til "Generalbefuldmægtiget for Arbejdsindsatsen" med henblik på en intensiveret overførelse af tvangsudskrevet arbejdskraft til den tyske militærindustri. I slutningen af marts 1943 efter nederlaget ved Stalingrad blev Frankrig inddraget i Speerministeriets centralplanlægning ved Speer/Bichelon-aftalen af september 1943, der sigtede mod en total inddragelse af det franske erhvervsliv i den tyske rustningsplanlægning.⁴⁸

Bidragene fra de vesteuropæiske lande til den tyske krigsindustri kom, som det vil fremgå af det følgende, i første række fra Frankrig, Belgien, Holland og Norge. Bidragene blev fremtvunget ved beslaglæggelser, pålæg af besættelsesomkostninger, ved ordrer på leverancer og ved underskud på clearingkontiene med de enkelte lande. De tyske ordrer medførte destruktive indgreb i de besatte landes erhvervsliv. De samme foranstaltninger til forøgelse af rustningsproduktionen, som var sat i gang i Tyskland, blev iværksat i de besatte lande. Gennem målrettet råstoftildeling sigtedes der mod at knytte landenes industri til den tyske rustningsproduktion. Dette udvidedes senere med fremstillingsforbud for industrier, nedlæggelse af bedrifter og produktionsanvisninger, der indskrænkede produktionen til befolkningernes egne behov og frigjorde kapacitet til den tyske rustningsproduktion. Dette medførte en lukning af hovedparten af virksomhederne i brancher, som besættelsesmagten fandt uinteressante, f.eks. inden for læder-, tekstil- og tobaksindustri samt i nogle dele af den kemiske industri. I Holland ramte disse indgreb 307 af 765 firmaer i læderindustrien og 285 af 805 firmaer i den kemiske industri.

Parallelt hermed blev fabrikker af særlig betydning for den tyske rustningsindustri udbygget. F.eks. udvidedes arbejdsstyrken i det nederlandske flyfirma Aviolando, der producerede fly til det tyske firma Dornier, fra 600 til 2600 mand.⁴⁹ Speers bestræbelser på at inddrage de besatte

landes industrier i den tyske krigsøkonomi førte til den såkaldte Bichelonne-aftale med Frankrig af 22. september 1943, som førte til en udvidelse af rustningsproduktionen samt produktion af forbrugsgoder i Frankrig for tysk regning.⁵⁰ I Nederlandene steg den samlede industriproduktion i løbet af krigen fra indeks 100 i 1939 til indeks 164 i 1942 for derefter at falde til 58 i 1943.

Forestillinger om, at Sovjet skulle forsyne Europa med korn viste sig at være en fejltagelse. Brødkorn blev indført fra de besatte dele af Sovjet, fra Frankrig, Polen og Ungarn. Frankrig havde en førsteplads i den tyske import af levnedsmidler med leverancer på 1,16 mio. tons korn i 1940/41, 1,4 mio. tons i 1942/43 og 1,3 mio. tons i 1943/44. Kun i 1943/44 overgik kornleverancerne fra Sovjetunionen og fra Polen på sammenlagt 2,9 mio. tons de franske leverancer. Frankrig blev også (med Danmark på en andenplads) hovedleverandør af kød, mens russiske og polske leverancer i takt med krigens gang faldt bort.⁵¹

De tyske myndigheder var ikke i stand til eller havde ikke vilje til at sørge at opretholde tilstrækkelige forsyninger til befolkningerne af vigtige forbrugsvarer og levnedsmidler. Dette gjaldt også i Tyskland selv. I de tyske optegnelser registreredes en rationering af civilbefolkningens forsyninger med levnedsmidler i Holland og Belgien, som tåler sammenligning med tildelingerne i Tyskland selv. Forsyningerne til værnemagten lå derimod som udgangspunkt langt højere. Det er forbavsende, at normalforbruget i de besatte lande tåler sammenligning med de tyske. Militærforvaltningen i Belgien/Nordfrankrig berettede dog i løbet af krigen om en "kronisk underernæring". I de nederlandske vestprovinser kom det ved krigens slutning til en humanitær katastrofe, idet det tildelte normalforbrug på grund af transportproblemer faldt til kun 15 pct. af satserne i december 1940. Den forøgede militære produktion for tysk regning i de besatte lande fra 1942-44 bidrog til at forlænge krigen, men var ikke af en sådan størrelse, at den kunne hindre det produktionsmæssige sammenbrud i krigens sidste år.

Tabel 2.1. Dagsrationer for normalforbruget af fødevarer¹ (??)

	Belgien	Tyskland	Holland	Værnemagten i Belgien og Nordfrankrig.
Udgangen af 1942				
Brød	225	300	260	650
Kød	50	66	66	150-180
Fedt	15	34	34	50
Udgangen af 1944				
Brød	225	321	270	-
Kød	30	50	36	-
Fedt	10	30	21	-

1. Tabellen viser dagsrationen for normalforbruget af levnedsmidler (angivet i gram) i en række lande henholdsvis ved slutningen af 1942 og ved slutningen af 1944. Kilde: Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s. 44.

Udskrivning af tvangsarbejdere

En meget betydelig tilførsel af ressourcer til den tyske krigsøkonomi, der greb dybt ind i den almindelige befolknings levevis, skete gennem tvangsmæssige overførsler af arbejdskraft fra de besatte lande til arbejde i Tyskland. Tilførselen af arbejdskraft, fra 1942 også i Vesteuropa som tvangsarbejdskraft, udgjorde en meget væsentlig udvidelse af den tyske produktionskapacitet både i landbrug og industri. I alt drejede det sig om ca. 7 mio. mennesker. Behovet for tilførsel af arbejdskraft voksede eksplosivt med Ruslandsfelttoget, overgangen til det lange krigsforløb og kravene til udvidelse af rustningsproduktionen. Tilførslerne af arbejdskraft skete i fire faser i alle de besatte vesteuropæiske lande undtagen Danmark, hvorfra tilgangen kun skete frivilligt som i fase 1.

Fra juni 1940 til vinteren 1941/42 skete overførslerne i princippet frivilligt via økonomiske tilskyndelser, herunder med tyske krav om bortfald af arbejdsløshedsunderstøttelse til arbejdere som vægrede sig.⁵²

Fra foråret 1942 (i Belgien: efteråret 1942) til sommeren 1943 foregik overførslerne ved tvangsforpligtelser og deportation. Fra sommeren 1943 til juni 1944 skete overførslerne ved tvangsvisse indkaldelser af hele årgange og repressioner mod undvigere og tilbagevendende arbejdere. Fra juli 1944 gik man over til terror med masserazziaer i form af menneskejagt.⁵³

Ifølge opgørelser fra den belgiske militærforvaltning var 577.579 belgiske arbejdere "formidlet" til arbejde i Tysland. For Hollands vedkommende drejede det sig ifølge oplysninger fra den nederlandske rigskommissær om 531.000 hollandske arbejdere. Opgørelserne fra Den Generalbefuldmægtigede for arbejdsindsatsen viser betydelig lavere tal, nemlig pr. 15. august 1944 om 203.262 belgiere og 270.304 hollændere. Disse skøn ses som en nedre grænse.⁵⁴

Kravene om tilførsel af arbejdskraft rettedes ikke mindst mod Frankrig. Indtil foråret 1942 var kravene forholdsvis begrænsede, men efter det tyske nederlag ved Moskva sattes kravene i vejret, idet der blev gennemført en massiv indsats for tilførsel af ikke mindst fransk fagligt uddannet arbejdskraft. Den 4. september 1942 vedtoges lov om indkaldelse af alle mænd i alderen 18 til 50 år til arbejdsindsatsen, og ved lov af 16. februar 1943 tillod man rekruttering af hele årgange.⁵⁵ Fremgangsmåden udviklede sig til en politisk katastrofe. Ifølge den tyske repræsentant for Auswärtiges Amt i Frankrig medførte tvangsudskrivningerne ikke en forøget tilførsel af arbejdskraft, men derimod at to tredjedele af de indkaldte franskmænd forsvandt ud i modstandsbevægelsen "i maquis".⁵⁶ Der udspilledes store kampe mellem Albert Speer, som arbejdede for en decentralisering og udflytning af rustningsproduktionen til de besatte lande, og Fritz Sauckel, der stod for udskrivningen af tvangsarbejdere til Tyskland. Antallet af tvangsarbejdere og krigsfanger, som arbejdede i Tyskland steg fra i alt 991.189 i 1942 til 1.331.346 i december 1943 og til 1.258.633 i august 1944.⁵⁷

Besættelsesomkostningerne

Perioden umiddelbart efter den tyske besættelse var for de besatte lande præget af omfattende beslaglæggelser og direkte plyndringer. I efteråret 1940 var denne epoke overvejende forbi for at blive erstattet af en mere systematisk inddragelse af de besatte landes erhvervsliv i den tyske krigsøkonomi.⁵⁸ Det fremgår af *tabel 2.2*, at omkostningerne ved den militære besættelse blev betydelige i alle de vestlige lande. Omkostningernes størrelse var en funktion af antallet af stationerede tropper og af infrastruktur-investeringer i flyvepladser og voldanlæg m.v. I alle lande steg værnemagtsomkostningerne kraftigt fra 1942 i kraft af fæstningsbyggeriet på Vestvolden.

For Danmark viser de tyske opgørelser omkostninger på sammenlagt 2.438 mio. RM, hvilket opgjort i danske kroner svarer til omkostninger på 5.071 mio. kr. Dette harmonerer godt med de danske opgørelser over udgifter på værnemagtskontoen på ca. 5 mia. kr.

Det fremgår af *tabel 2.2*, at besættelsesomkostningerne i de andre vesteuropæiske lande er meget større end i Danmark. I Norge og Belgien er der tale om omkostninger, der er 2-3 gange større end de danske, i Holland endog 6 gange så store og i Frankrig 16 gange. Omkostningernes størrelse var en funktion af antallet af stationerede tropper og af infrastrukturinvesteringer i flyvepladser og voldanlæg m.v. I alle lande steg værnemagtsomkostningerne kraftigt fra 1942 på grund af byggeriet af Vestvolden.

Bruger man besættelsesomkostningerne per indbygger i den besatte periode som målestok for den relative belastning af landene, fremgår det, at belastningen var størst i Norge og Holland, nemlig i Norge 2.176 RM per indbygger og i Holland 1.692 RM per indbygger. I Frankrig (militærstyret i Paris) var omkostningerne 1.582 RM per indbygger. For Belgien og Danmark var belastningen næsten ens, nemlig 683 RM per indbygger i Belgien og 687 RM per indbygger i Danmark.⁵⁹

Tabel 2.2. Besættelsesomkostninger i de vesteuropæiske lande 1940-1945 ⁶⁰

	Samlede omkostninger (mio. RM)
Danmark	2.438
Norge	6.122
Belgien	5.576
Holland	14.886
Frankrig	34.012

1. Tabellen viser de samlede omkostninger for de pågældende lande i forbindelse med den tyske besættelse. Omkostningerne er angivet i mio. reichsmark (RM). Kilde: Danmark og Norge: Europa Unterm Hakenkreuz Bd. 7; Belgien og Holland: Europa Unterm Hakenkreuz Bd. 4, s. 278 ff; Frankrig: Europa Unterm Hakenkreuz Bd. 3, s. 336.

Clearing

Til de direkte værnemagtsomkostninger kom omkostningerne i forbindelse med etableringen af et centralt clearingsystem, hvor betalinger blev clearret over Berlin. Systemet blev indført kort efter besættelserne. Målet med systemet var at skabe et europæisk valutasystem med Rigsmarken som central valuta.⁶¹

Fremgangsmåden var simpel. De nationale centralbanker udbetalte regningerne fra producenterne til de tyske firmaer kontant forud, og tilgodehavenderne blev godskrevet i Deutsche Verrechnungskasse. Disse beløb blev dog ikke udlignet mellem staterne, og der opstod en rask voksende saldo i de besatte vesteuropæiske landes favør. Industrien i de besatte lande producerede og solgte våben, krigsmateriel og militær udrustning m.v. til Værnemagten på bestilling fra de tyske militære tjenestesteder og krigsmyndigheder samt den tyske militærindustri. Råvarerne hertil indgik som eksport fra Tyskland til de pågældende lande.

Tabel 2.3 giver et overblik over clearinggælden, som skal føjes til værnemagtsudgifterne ved en opgørelse over de besatte landes ubetalte bidrag til den tyske krigsøkonomi. Alle de besatte vesteuropæiske lande havde en betydelig samhandel med Tyskland. Denne samhandel var gennem krigen stærkt stigende, hvilket førte til en stor tysk clearinggæld. Clearinggælden til Danmark var i 1945 vokset til 1,4 mio. RM, mens den i Frankrig, Holland og Belgien i 1944 var steget til henholdsvis 8,5 mio. RM, 6,0 mio. RM og 5,4 mio. RM. En undtagelse i dette billede var Norge, der havde underskud på clearingkontoen over for Tyskland. Den tyske clearinggæld over for Frankrig forekommer beskeden i forhold til landets størrelse. En række udgifter, der ellers afvikledes over clearingkontoen, konteredes for Frankrigs vedkommende i stedet på Værnemagtskontoen.⁶²

Med hensyn til udviklingen i clearinggælden ser vi det samme billede som for besættelsesomkostningerne. Tysklands clearinggæld til Holland var mere end fire gange større end gælden til Danmark. For Belgien var den næsten fire gange så stor. Dette kan ses som et udslag af, at Belgien og Holland i højere grad blev inddraget i den tyske krigsøkonomi. Fordeles clearinggælden per indbygger fremgår det, at Hollands tilgodehavende var 687 RM per indbygger, mens den for Belgien, Frankrig og Danmark udgjorde henholdsvis 661 RM, 397 RM og 398 RM per indbygger. De andre besatte vesteuropæiske lande var således i langt højere grad integreret i den tyske krigsøkonomi end Danmark. Holland var særlig dårligt stillet. De hollandske tilgodehavender eksisterede fra 1. april 1941 ikke længere som clearing, idet den tysk-nederlandske valutagrænse blev ophævet. Den hollandske rigsbank fik påtvunget værdiløse skatkammerbeviser på den tyske stat i Deutsche Verrechnungskasse.⁶³

I *tabel 2.4* er der en opgørelse over den samlede belastning af både clearinggæld og værnemagtsomkostninger. Det fremgår, at belastningen per indbygger var størst for Holland og Norge, nemlig for Holland 2.379 RM per indbygger og for Norge 2.155 RM per indbygger. For det besatte Frankrig (militærstyret i Paris) var belastningen 1.979 RM per indbygger, for Belgien 1.344 RM per indbygger og for Danmark 1.090 RM per indbygger. Danmark var således det mindst belastede besatte land i Europa.⁶⁴

Tabel 2.3. Tysk clearinggæld til besatte lande (akkumulerede værdier) (mio. RM)¹

	Danmark	Belgien	Holland	Frankrig	Norge ²
1940	206	90	405	55	- 20
1941	419	524	1.289	812	- 69
1942	549	1.636	2.412	2.590	- 82
1943	960	3.610	4.187	5.800	-146
1944	1.335	5.395	6.045	8.532	-16
1945	1.414	-	-		- 56

1. Tabellen viser akkumulerede værdier for den tyske clearinggæld til de viste lande. Beløb er angivet i mio. RM (Reichsmark). Kilde: Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3, 4 og 7.

2. Tyske nettotilgodehavender.

Tabel 2.4. Den samlede belastning af clearinggæld og besættelsesomkostning¹

	Mio. RM	Mio. kr.
Danmark	3.872	8.053
Norge	6.065	12.612
Belgien	10.971	22.819
Holland	20.931	43.536
Frankrig	42.544	88.492

1. Tabellen viser den samlede belastning i form af clearinggæld og besættelsesomkostninger angivet henholdsvis i mio. RM (Reichsmark) og i mio. danske kroner. Tallene angiver den samlede besættelsesperiode, dvs. fra 1940 til 1944/1945.

Ordregivning

Et dominerende træk i besættelsespolitikken var inddragelse af de besatte landes industrielle kapacitet i den tyske krigsøkonomi gennem en central tysk ordregivning til private firmaer.

Straks efter besættelsen af et land opsøgte rustningsinspektioner med feberagtig hast relevante militære virksomheder med henblik på at inddrage dem i produktionen til den tyske rustningsindustri. Alene under overfeldkommandanturen i Charleroi blev ca. 300 bjergværker og 1.000 virksomheder inden for metalindustrien inddraget. I Belgien/Nordfrankrig var der tale om ca. 10.000 metalforarbejdende firmaer.⁶⁵

I begyndelsen interesserede man sig først og fremmest for de rustningsmæssigt vigtigste firmaer. I Holland overtog den tyske krigsmarine simpelthen de nederlandske værfter, mens Luftwaffe overtog Philips-Koncernen, der producerede efterretningsudstyr. Industrier inden for grundstofproduktion (kul, stål, kalk, cement) indgik i den tyske industrielle planlægning, og eksporten blev efterhånden næsten udelukkende bundet til Tyskland.⁶⁶

Forsøgene på at indlemme de besatte landes produktionskapacitet blev af stadig større betydning for den tyske krigsførelse, som truedes af den kæmpemæssige mobilisering af den amerikanske produktionskraft og know how.⁶⁷ Den tyske import fordelte sig først og fremmest med store poster på jern- og metalindustri, jernindustri i øvrigt, kemisk industri, kul, sten og jord og træ, og af forbrugsgoder især tekstilindustri.⁶⁸

Tabel 2.5 giver et overblik over de samlede rustningsleverancer til Tyskland. De angivne tal for Frankrig må antages at være stærkt undervurderede, idet leverancerne til den tyske værnemagt i Frankrig betaltes over en særlig kontantkonto. Det fremgår af tabellen, at de største leverancer er kommet fra Frankrig og i anden række fra Belgien og Holland., mens den danske og den norske eksport af rustningsleverancer spillede en ringe rolle. Måles udgifterne med udgangspunkt i indbyggertallet fremgår det, at Frankrig tegner sig for 526 RM pr. indbygger, Belgien for 785 RM, Holland for 586 RM, Norge for 167 RM og Danmark 132 RM per indbygger. Leverancerne til den tyske rustningsindustri kom således først og fremmest fra Frankrig, Belgien og Holland.

Tallene er i øvrigt for alle lande forholdsvis små og belyser det forhold, at den tyske rustningsindustri overvejende producerede våbnene selv. Det fremgår, at de store udgifter ved besættelsen ikke var et resultat af store rustningsleverancer, men først og fremmest hidrørte fra udgifterne til forsørgelse af Værnemagten og de store bygge- og infrastrukturudgifter. Dette gælder både Danmark og Norge og de øvrige vesteuropæiske lande.⁶⁹ Tabel 2.6 viser andelen af rustningsleverancer fra de besatte lande som andele af den samlede tyske rustningsproduktion. Det ses, at langt den største del af produktionen er sket i Tyskland selv. Efterspørgselen efter skibe, transportmidler og efterretningsudstyr ses at have været størst. Af de samlede leverancer fra de besatte område faldt 40 pct. på Frankrig, mens 31 pct. faldt på Belgien og Holland.⁷⁰ Danmark var på alle områder den mindste leverandør af alle til den tyske krigsindustri.

Tabel 2.5. Akkumulerede værdier for rustningsleverancer til Tyskland (mio. RM)¹

	Danmark	Norge	Belgien/	Holland	Frankrig/Nordfrankrig ²
Oktober 1943	345	421	5.742	4.677	8.811
April 1944	396	464	6.414	-	11.312
Oktober 1944	469	-		5.158	-

1. Tabellen viser den akkumulerede værdi af rustningsleverancer til Tyskland opgjort henholdsvis i oktober 1943, april 1944 og oktober 1944. Talangivelser er i mio. RM (Reichsmark). Kilde: Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, 1996. Diagrammer og tabeller, diagram 7. Europa Unterm Hagenkreuz bd.4, s 42 Zast (Zentralauftragsstelle für Auftragsverlagerung) ved Rustningsinspektionen i Belgien/Nordfrankrig og samme s. 43 fra Zast Nederlandene. Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 s. 70-71.

2. Opgørelserne for Frankrig er pr. 1.okt. 1940, juli 1941, juni 1942, august 1943 og april 1944. Tallene for Frankrig bygger her på opgørelser af afgivne ordrer til mellem 2.600 og 3.200 virksomheder. I 1942 var der registreret 8.607 firmaer med tyske industriordrer og i 1944 5.900 virksomheder med rustningsordrer og 8.500 med civile ordrer, herunder i virksomheder med en nøglerolle for militærindustrien

Tabel 2.6. De besatte områders rustningsleverancer som pct. af den tyske produktion (1943)¹

	Leverancer fra Samtlige besatte områder (pct.)	Leverancer fra Frankrig (pct.)
Våben	5,3	1,5
Ammunition	6,9	1,4
Kraftfartøjer	16,2	11,9
Skibe	35,7	6,4
Flyvemaskiner	8,9	6,5
Efterretningsudstyr	28,8	5,0
Optisk udstyr	8,3	2,8

1. Tabellen viser leverancer til den tyske rustningsindustri af forskellige produkter fra de besatte lande opgjort som pct. af den tyske produktion af de samme produkter. Tallene relaterer sig til 1943.

³⁹ C. J. Lammers, 1988. Administrative Quarterly 33:438-457

⁴⁰ Czeslaw Madajczyk i Ergänzungsband I, s. 45-58. Werner Warmbrunn: The Dutch under German Occupation 1940-1945, London 1963 s. 273f. Werner Röhr: Okkupation und Kollaboration i "Ergänzungsband I, s. 59-85. Hans Lemberg: Kollaboration in Europa mit dem dritten Reich um das Jahr 1941 in der Internationalen Politik, hg. Karl Bols, München/ Wien 1972. Röhr bd. 8 s. 149.

⁴¹ Werner Rings: Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945, 1979, s. 101-230.

⁴² Robert Bohn(Hg.): Die Deutsche Herrschaft in den "germanischen " Ländern 1940-1945, 1997, s. 47 ff., 48. C. J. Lammers, 1988, Administrative Quarterly, 33,; 438-457.

⁴³ Hans Umbreit: Sonderformen der bürokratische Apparats in den besetzten Gebieten: die Rüstungsinspektionen 139-153. Thomsen s. 54.

⁴⁴ Eichholtz bd. 2 s. 506, tabel 129 og tabel 132.

⁴⁵ J. R. Overy: War and Economy in the Third Reich, 2002, s. 274.

⁴⁶ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 s. 58.

⁴⁷ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 35ff.

⁴⁸ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 s. 57ff., s. 59, s. 383, dok. 193.

⁴⁹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 43f. , bd. 3 s. 70ff.

⁵⁰ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3. s. 72

⁵¹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 s. 73f. Joachim Lund i Historisk Tidsskrift 2008 bd. 108 hefte 2 s. 530.

⁵² Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 53.

⁵³ Europa UntermHakenkreuz bd. 4 s. 52ff.

⁵⁴ EuropaUnterm Hakenkreuz bd. 4, s.58.

⁵⁵ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 Frankreich s. 75ff., s. 77.

⁵⁶ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3, Frankreich s. 78.

⁵⁷ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3, s. 79 og s. 338 skema 5

⁵⁸ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 35 ff.

⁵⁹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4. s. 209, dok 127.

⁶⁰

⁶¹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s. 100, dok. 9 og s. 103, dok. 12.

⁶² Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3, Frankreich, s. 253, dok. 160.

⁶³ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 40.

⁶⁴ Beregnet på grundlag af oplysninger om de besatte arealers og deres befolkningers størrelse i Europa Unterm Hakenkreuz bd. 8 s. 90-92

⁶⁵ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4 s. 41. Geschichte Rüstungsinspektion Belgien.

⁶⁶ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s. 41, dok. 8, 49.

⁶⁷ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s. 4, dok. 20, 26. Gillingham: Belgian Businesss. 63 ff.

⁶⁸ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s. 208f., dok. 127 Europa Unterm Hakenkreuz bd. 4, s.233 ff, dok. 153.

⁶⁹ De foretagne beregninger hviler på tal for de besatte arealer og den derværende befolknings størrelse i Europa. Unterm Hakenkreuz bd. 8 s. 90-92.

⁷⁰ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 3 s. 70

Kapitel 3

De nordiske økonomiers indpasning i den tyske krigsøkonomi

Det var et hovedmål for den tyske ledelse at udnytte de besatte landes økonomiske kapacitet fordel for den tyske krigsmaskine. Dette var et mål, der gennem krigen fik stadig større betydning, efterhånden som tyskerne stod over for en overvældende økonomisk overmagt, især efter USA's deltagelse i krigen fra december 1941. Kapitlet beskriver indpasningen af de nordiske økonomier til den tyske krigsøkonomi. Der lægges særlig vægt på de tyske planer, herunder særlig for Danmark. Det beskrives, at også Sverige og Finland blev vigtige dele af den tyske krigsproduktion. Det er konklusionen i kapitlet, at de andre nordiske lande spillede en større rolle for den tyske krigsindsats end Danmark, herunder særlig gennem vigtige råvareleverancer. Danske landbrugsleverancer spillede en rolle for at opretholde fødevareforbruget i den tyske befolkning, men betydningen var marginal. Danmark udgjorde ikke Hitlers spisekammer.

Planerne for de nordiske landes indpasning i den tyske krigsøkonomi

Allerede ved forberedelsen af Weserübung forelå der et mål for, hvad Tyskland forsyningsmæssigt skulle have ud af besættelsen i Skandinavien. I sommeren 1940 begyndte Reichwirtschaftsministerium at udarbejde planer for det europæiske Grosswirtschaftsraum. Sideløbende hermed ønskede Auswärtiges Amt også at gøre sig gældende på dette område. I en rundskrivelse fra juni 1940 henviste Auswärtiges Amt sine repræsentanter i Østersøstaterne og i Norge til muligheden for at "inddrage de nordiske stater i den af Tyskland allerede opstillede plan for iværksættelse af en erhvervsmæssig storrumspolitik i Europa".⁷¹ Rundskrivelsen var udarbejdet af gesandt Karl Ritter for udenrigsminister Ribbentrop.

Ifølge Ritter skulle Danmark og Norge sammen med Benelux-landene og Sverige, Finland og de baltiske lande inddrages i en tilknytning til Tyskland, som lignede ordningen for Donaurummet.⁷² Det var i de foregående år lykkedes Tyskland at inddrage Donaurummet i et tysk Wirtschaftsraum, hvor det var lykkedes Tyskland at beherske omkring 60 pct. af disse landes indførsel og udførsel, og målet var nu at inddrage de nordiske lande på lignende måde.

Renthe Fink fandt dog, at Danmark naturligvis måtte have den snævrere tænkelige tilknytning til Tyskland, udenrigspolitisk, militærpolitisk og erhvervsmæssigt, og at man derfor burde afslutte en mellemstatslig traktat om en dansk-tysk erhvervsunion i form af en mønt- og toldunion, mens man jo for Norge, Belgien og Holland kunne fastlægge forholdene i fredsbestemmelserne. Måske var det nok at bringe kronen i et fast forhold til marken. Efter Renthe Finks opfattelse gjaldt det om først og fremmest at skaffe garantier for, at en af Tyskland ukontrolleret dansk udenrigshandel ikke skulle være mulig i fremtiden.⁷³ Ledelsen af Auswärtiges Amts handelspolitiske afdeling var af den opfattelse, at Danmark på grund af sin særlige stilling kun af egen fri vilje kunne inddrages i en told- og møntunion – en opfattelse, der deltes af v. Renthe-Fink.⁷⁴ Auswärtiges Amts

bestræbelser på at skabe en mønt- og toldunion i sommeren 1940 løb dog ud i sandet bl.a. på dansk modstand.

Den erhvervsmæssige interesse for at inddrage Norden i et "Grosswirtschaftsraum unter deutscher Führung" var dog i første række rettet mod de andre nordiske lande og ikke mod Danmark. Af Landeberetningen for Danmark fra 1940 fremgik, at dets industri ikke bød på attraktive muligheder for kapitalindtrængen fra tysk side.⁷⁵ Beretningen tillagde ikke dansk industri megen betydning og konstaterede, at dansk industri ikke rummede særlig tillokkende muligheder for tysk kapitaldeltagelse.⁷⁶ anbefalingerne i landeberetningen for Danmark drejede sig overvejende om at ophæve eksisterende begrænsninger for tysk erhvervsindflydelse i Danmark, herunder en sikring af tyske borgeres etableringsret i landet. Dertil kom krav om arisering af jødiske virksomheder.

Om Sverige, Norge, Finland og de baltiske lande blev det derimod fastslået, at Nordrummet havde en vigtig andel i forsyningen af Storrummet med en række vigtige materialer, nemlig jernmalm (25,4 pct.), arsen (overdækning) og wismut (19 pct.). Hertil kom en ikke ubetydelig del af forsyningen med molybdæn (12 pct.), nikkel (9,5 pct.) og kobber (7 pct.). Man anså det for "et politisk og erhvervsmæssigt freds- og krigsmål", at der skabtes et Grosswirtschaftsraum bestående af Nordrummet, Slovakiet, Ungarn, Italien, Spanien såvel som de baltiske lande med undtagelse af Grækenland.⁷⁷

Heller ikke Sverige og Finland undgik ydmygelser ved at måtte vige for tyske krav af både politisk og økonomisk art. I det hele må det konstateres, at de strategisk vigtige leverancer fra Norge, Sverige og Finland var af langt større og krigsvigtig betydning for den tyske krigsførelse end de danske leverancer.

Den svenske regering måtte ved en aftale af 8. juli 1940 gøre brud på sin neutralitet ved at bøje sig for krav om transporter af tyske tropper gennem Sverige til fronterne i Norge. Dette og andre krav til Sverige var allerede dele af planlægningen af Operation Weserübung.⁷⁸ Transitaftalen var af enorm betydning for gennemførelse af store leverancer af kul til Nordnorge. Med Sveriges spærring af kultransporterne fra august 1944 rantes erhvervslivet i Tyskland hårdt af store transport- og tonnageproblemer.⁷⁹

På en række områder bidrog Sverige væsentligt med forsyninger til den tyske rustningsindustri, herunder med leverancer af jernmalm, der udgjorde 50 pct. af det samlede tyske forbrug. Foruden jernmalmen var svenske kuglelejeleverancer af "absolut krigsafgørende betydning".⁸⁰

Den 29. juli 1940 måtte Finland undertegne en tysk-finsk handelstraktat, der regulerede den finske ind- og udførsel i overensstemmelse med tyske krav. Faktum var, at Finlands marked for 90 pct.s vedkommende var afhængig af tilførsler fra Tyskland og andre okkuperede lande. Handelstraktaten fratog Finland forbindelse med "fjendelande" og sikrede den tyske rustningsindustri alle vigtige råstoffer, især kobber og molybdæn, såvel som den største del af det uundværlige nikkeludbytte. Nikkelproduktionen fra Petsamogruben i Nordfinland var af ubetinget betydning for den tyske rustningsindustri.⁸¹ Fra midten af 1943 var Tyskland for ca. 75 pct. afhængig af nikkeltilførsler fra Finland.

Med besættelsen af Danmark og Norge og blokaden af det europæiske kontinent ses der i Skandinavien som helhed ligesom i det øvrige Europa en iøjnefaldende drejning i

udenrigshandelen med en stærkt voksende samhandel med Tyskland. Det gjaldt både med hensyn til eksport og import, hvilket ses af nedenstående tabeller.

Som vi har set, hentede Tyskland våben og andre leverancer til brug for den tyske krigsøkonomi i alle besatte lande. Leverancerne var alle vegne centraliserede i Wehrwirtschafts- und Rüstungs Amt under Oberkommando der Wehrmacht, som i alle besatte lande oprettede underafdelinger, der lokalt organiserede fremskaffelsen af leverancerne til Værnemagten, og som også formidlede ordrer på underleverancer til tyske rustningsfabrikker. Også i Danmark og Norge fandtes der såkaldte Wehrwirtschafts- und Rüstungsstabe med denne opgave, der fra 1942 underlagdes Speers Rustningsministerium som Rüstungsstab Norwegen og Rüstungsstab Dänemark.

I Danmark var man interesseret i leverancer fra kemiske virksomheder med produktion af sprængstoffer og superfosfat, rustningsvirksomheder (inklusive skibsmaskinebygning) skibsværfter, kryolitaffinering og kraftværker.⁸² Men dansk industri var i øvrigt ikke af større interesse for de tyske virksomheder bag landeberetningerne. Kravene til handelspolitikken var samlet om fjernelse af handelshindringer for tysk eksport og sikring af tysk ligestilling eller fortrinsstilling på markedet, fjernelse af mulige subventioner til danske virksomheder o.l.⁸³

I centrum stod derimod Danmarks leverancer af landbrugsvarer til det tyske marked. Wehrwirtschaftsamts vurderinger den 10. april 1940 om, hvad indlemmelsen af Skandinavien i det tyske Wirtschaftsraum kunne indbringe, var, at de tyske forsyninger med kød og flæsk og smør kunne forbedres med ekstra 2 kg. kød/flæsk pr. tysker pr. år og 1 kg. smør. Af fisk kunne ekstra tilføres 1 kg. pr. hoved.⁸⁴

Og malmtilførslerne fra Sverige skønnedes at være sikret. Stigende tyske behov for jernlegeringer ville kunne dækkes fra de skandinaviske lande, ligesom fragsituationen ville lettes ved, at disse landes hjemmeværende tonnage kunne supplere den tyske handelsflåde. Hertil knyttedes overvejelser over nødvendigheden af tyske tilførsler af råstoffer og brændselsstoffer, især af kul til disse lande, der var nødvendige for at kunne opretholde deres erhvervsliv. Som helhed ansås indlemmelsen af Skandinavien som en stor gevinst for det tyske erhvervsliv. Fra disse markeder kunne tilføres en række nødvendige råstoffer, således at Tysklands valutareserver og leverancer kunne anvendes til betaling af andre absolut nødvendige varer fra det neutrale udland.⁸⁵

Tyske vurderinger af den danske krigsøkonomi

Der var før den militære ekspansion i nord og vest lagt planer for, hvorledes man skulle undgå, at de besatte lande skulle blive en byrde for Tyskland. I et notat fra værnemagten af 18. marts 1940 forelå der krav til den økonomiske politik, som svarede til de foranstaltninger, som den danske regering gennemførte i slutningen af maj 1940. Der skulle igangsættes foranstaltninger til opretholdelse af erhvervslivet, sikring af de daglige forsyninger til befolkningen, regulering af varetilførslerne, prisstop, sikring af arbejdsfreden, beskyttelse af kronekursen, udførselsforbud til tysk fjendtlige lande, rationeringer i varesalget m.v. De foranstaltninger, der af regeringen blev sat i værk i slutningen af maj 1940 med regulering af forholdene på arbejdsmarkedet, indførelse af løn- og prisstop, regulering af varetilførslerne m. v. svarede ganske til tyske krav til den økonomiske politik, og var i øvrigt nødvendige efter blokaden af de oversøiske tilførsler.⁸⁶

Det må have lettet forhandlingerne betydeligt for danskerne i det dansk-tyske handelsudvalg, der fastlagde rammerne for den kommende dansk-tyske udenrigshandel i april og maj 1940, at

tyskerne var klare over behovene i dansk udenrigshandel. Det var helt i tråd med danske behov, når Renthe-Fink i en indberetning den 22. april 1940 over for Berlin understregede, at nok kunne den danske landbrugseksport nu ledes til Tyskland, men at landets udførsel til neutrale lande måtte opretholdes og helst forøges for at få tilført nødvendige råstoffer og halv- og helfabrikata, som Tyskland ikke kunne levere. En anden mulighed var, at Danmark kunne få tilført valuta, hvormed der kunne købes fodermidler og råstoffer m.v. i tredjelande (Rusland, Balkan). Dette ville i anden række komme eksporten til Tyskland til gode. Forhandlinger om disse forhold ville blive ført i Berlin. Man var også klar over, at landbrugseksporten i 1941 ville falde. Afsætningen til de tyske besættelsestropper vurderedes til at blive 120 mio. RM om året og i løbet af året 1940 måtte man inklusive dette beløb regne med en afsætning til Tyskland på 350 mio. RM eller 700 mio. danske kroner (mens det danske seddelomløb samtidig kun var lidt over 600 mio. kr.). Farerne for inflation var åbenbar.

For at undgå et fuldstændigt sammenbrud, måtte Tyskland så vidt muligt overtage leverancer af de nu bortfaldende oversøiske leverancer. Dette var imidlertid ikke muligt i tilstrækkeligt omfang, og på denne baggrund måtte man regne med voldsomme omlægninger i dansk landbrug, hvilket kunne medføre rystelser i hele det danske erhvervsliv. Tyskland måtte gøre sig alle anstrengelser for dog i det mindste at holde industrien i gang. Det betød, at det var absolut nødvendigt at holde tilførslerne af råvarer og drivmidler til industrien i gang, herunder kul og koks til opretholdelse af de vigtigste dele af de danske erhverv. Det ville dreje sig om mindst 3,8 mio. tons kul og koks om året foruden drivstoffer, jern og jernmalm, maskiner (især landbrugsmaskiner), gødningsmidler, kemikalier, cellulid og tekstilvarer m.v.⁸⁷ Man undervurderede dog landbrugets evne til omstilling.

Man kan i de tyske kilder følge, hvilken opfattelse af erhvervsforholdene og de danske leverancer, der fra de stedlige tyske myndigheder i København blev bragt videre til Berlin. De lokale tyske myndigheders tilfredshed med de danske leverancer til Tyskland går som en rød tråd gennem alle indberetninger fra København til Berlin under besættelsen - også ud over hvad forholdene i sig selv tilsagde. Mottoet var åbenlyst: Her går det godt. Her skal ingen ændringer ske - en holdning, som gik igen i Rigsernæringsministeriet, som havde ansvaret for de tyske forsyninger. Beretningerne har en sådan karakter, at de må betragtes politiserede tilsløringer af forholdene med henblik på så vidt muligt at opretholde status quo. For de lokale og centrale tyske myndigheder var det ønskværdigt med et fredsommeligt regime i Danmark.

Den 15. juni 1941 indgav den Bemyndigede for Erhvervssager ved det tyske gesandtskab Frantz Walther Ebner en beretning om den erhvervsmæssige situation i Danmark gennem det første år. Dette var den første af årlige jubelberetninger, der udgik fra de tyske myndigheder i København om betydningen af de danske leverancer til Tyskland.

Det berettedes, at Danmark indtog en særstilling i forhold til de besatte områder i Frankrig, Holland, Belgien og Norge, men at besættelsen også i Danmark havde skabt en ny situation, idet Danmark i det væsentligste nu var blevet henvist til vareudveksling med Tyskland. Mens vareudvekslingen i 1939 kun havde udgjort en fjerdedel af den danske ind- og udførsel, så udgjorde indførselen fra Tyskland nu tre fjerdedele og udførselen ca. seks syvende del. Der var til disse fakta føjet den oplysning fra Franz Ebner, Centralafdeling III, Økonomi i det tyske Gesandtskab i København, at indførselen til Tyskland fra Danmark var den næststørste efter Italien, hvilket førte til viderebringelse af denne skrøne i dansk presse.⁸⁸

Ebners tilfredshed med de danske leverancer øgedes ved henvisning til, at de blev betalt over clearingkontoen, der ikke ville blive udlignet, før krigen var forbi. Det skønnedes herved at blive

umuligt for Danmark efter krigen igen at få England som dominerende handelspartner. Ebners beretning var fyldt med lovprisninger af, at de ydede udførselsmængder af landbrugsvarer også var et resultat af de indskrænkninger i det danske forbrug, som havde fundet sted gennem en dansk rationering af smør, brød og sukker. Dog havde især forhøjelsen af landbrugspriserne ført en nedgang i det danske forbrug. Der var herved ganske vist ikke sket en ligestilling mellem danskernes levnedsmiddelforbrug og forbruget i andre besatte lande som Norge, Holland, Belgien og Frankrig, hvilket hævdedes at ville have kunnet få uheldige virkninger på produktionen. Den tyske beskrivelse af rationeringens og prisforholdenes betydning var i virkeligheden fuldstændig vildledende, idet det danske forbrug under krigen var det højeste i det besatte Europa og også væsentlig højere end i Tyskland selv, jf. tidligere.

Også for så vidt angik industriens leverancer var Ebners tilfredshed stor, selv om produktionen var afhængig af tilførsler af råstoffer fra Tyskland. Den 31. januar 1942 fortsatte Ebner jubelberetningerne om leverancerne fra dette lille land med kun 3,5 mio. indbyggere, som ikke bare kunne forsørge sig selv med levnedsmidler, men også 90 mio. tyskere med smør (med en smørration på 125 gr. pr. uge) i en måned af året, med kød (med en kødration på 400 gram ugentlig) ligeledes i en måned og med æg (med 1 æg om ugen) i næsten i en måned. Den danske industri producerede inden for mulighedernes grænser til den tyske Værnemagt og til aflastning af den tyske krigsindustri. Den danske skibsfart havde inden for det tyske magtområde leveret værdifulde tjenester til dækning af tyske behov.⁸⁹

Set fra et tysk synspunkt var reparationerne af tyske handelsskibe ved danske værfter vigtige. I marts 1941 blev der ved tysk-danske forhandlinger indgået en aftale mellem tyske rederier og danske værfter angående syv nybygninger på ca. 30.500 bruttoregister-ton. Denne aftale blev godkendt af den danske regering. Den største del af dansk byggetonnage blev dog tilvejebragt ved beslaglæggelse af igangværende nybygninger af handelsskibe for tysk fjendtlige landes regning, nemlig 9 skibe med en tonnage på tilsammen 76.000 B.R.T.⁹⁰

Efter sin tiltræden som tysk rigsbefuldmægtiget i november 1942 gentager Werner Best tidligere indberetningers forundring over det lille Danmarks leverancer, der bliver opretholdt langt bedre end forventet af de tyske planlæggere i 1940. Med en ugeration på 350 gram fisk var der leverancer til 90 mio. tyskere for 3 uger pr. person og med en ugeration på 250 gram fisk for mere end en måned. Fiskeleverancerne fra Danmark udgjorde ifølge Rigsernæringsministeriet rygraden i forsyningen med frisk fisk til de tyske industricentre og storstæder. Industriens leverancemuligheder var begrænset af forsyningerne af råvarer, men virksomhederne opfyldte de ordrer, der var tilgået dem. Det samme var opfattelsen i Rüstungsstab Dänemark, som tilbagevendende hævdede, at manglende opfyldelse af leverancer skyldtes utilstrækkelige tilførsler af råvarer fra Tyskland.

Bests beretning meddeler endvidere, at der i november 1942 er truffet aftale om det såkaldte Hansa byggeprogram, hvor Danmark frem til slutningen af 1944 skulle levere 37 enhedsskibe i størrelsen 4 skibe på 3.000 BRT, 30 skibe på 5.000 BRT og 3 skibe på 9.000 BRT, i alt 189.000 BRT. Nybygningskapaciteten på danske værfter ville dermed blive udnyttet 100 pct. til tyske formål, mens 70 pct. af reparationskapaciteten blev anvendt til tyske skibe. Bests indberettede oplysninger var i direkte modstrid med skibsbygningsskiftalen, som havde en fordeling på halvdelen til henholdsvis dansk og tysk behov.

Samtidig understreges det, at de tyske værnemagtsomkostninger dækkes af den danske Nationalbank. Hertil kommer de danske tilgodehavender på clearingkontoen. De tyske træk på de

danske finanser udgjorde et stort inflationsproces, som energisk blev søgt modvirket af de danske myndigheder. Best skønner, at der er ca. 30.000 arbejdere beskæftiget ved det tyske befæstningsbyggeri, ligesom der ved det danske politi, kystpolitiet, hjælpepolitiet og ved banebeskyttelsen var ansat 15.000 mand til gavn for tyske interesser. 2.000 er yderligere ansat som hjælp ved luftvåben og marine, mens der er 3.300 frivillige i Waffen-SS. Best skønner, at 90-100.000 er beskæftiget ved tyske krigsformål. Dette svarer til ca. 3,5 pct. af den danske befolkning eller ca. 18 pct. af arbejdstagerne i Danmark.⁹¹

At det måtte anses for et selvstændigt mål, at de danske fødevareleverancer opretholdtes uforstyrrede, går igen i rejseberetningen fra oberstløjtnant Karl Ogilvie, Afdelingen for Fremmede Hære Øst under Hærens Overkommando den 2. oktober 1943. Dette sker under henvisning til, at man måtte undgå bortfald af produktion, hvilket havde været en konsekvens af forholdene i Holland.⁹²

I Franz Ebners beretning af 22. marts 1944 fik indberetningernes peptalk om det lille lands leverancer til det store land med 90 mio. indbyggere endnu en tak opad ved en opskruning af de danske leverancers størrelse og ved en udvidelse af rationernes dækning af tyske behov til 6-7 uger med kød og 4-5 uger med smør. En lignende opstemt fremstilling af den beskedne danske industrieksports betydning for tyske interesser sker ved at påpege, at danskerne opfyldte 73 pct. af de givne ordrer til den tyske krigsindustri, og at man burde sørge for at sikre landet forsyninger med råvarer og maskiner, især jern fra Tyskland, idet der her kunne opnås den største nytteværdi af leverancerne.⁹³

Den danske begunstigelse med hensyn til forsyninger afspejles i rigskommissær Terbovens klager over, at forsyningerne af kul til Danmark var langt større end de norske forsyninger, hvor de ellers var stærkt tiltrængt til at opretholde skibsfarten mellem nord og syd.

I beretningen for oktober 1943 – oktober 1944 kunne Werner Best endnu fortsætte lovsangen om de danske levnedsmiddelleverancers værdifulde bidrag til den tyske krigsøkonomi med leverancer af kød, smør, heste og fisk, der var blevet opretholdt, eller som endog var steget - for kød sågar fordoblet.

De danske industrileverancer til Værnemagten og den tyske krigsindustri toppede før oktober kvartal 1944; herefter kunne det kommende sammenbrud registreres på alle områder. Tyskland var bl.a. på grund af manglende tonnage og råstoffer ikke længere i stand til at levere de nødvendige mængder af kul, jern, kautsjuk m.v. til opretholdelse af den industrielle produktion her eller andre steder. Der rapporteredes om en tilfredsstillende kontrol med priser og lønninger, ligesom rationeringsbestemmelserne stort set blev overholdt. Elimineringen af det danske politi medførte, at en række erhvervsmæssige forvaltningsopgaver var bortfaldet.

Den danske handelsflåde ydede endnu i 1944 betydelige transportydelser for tysk regning, men havarier og brændstofmangel reducerede den danske handelstonnage med 25 pct. Rejsetiden var på grund af minesprængninger og andre rejsehindre steget til det dobbelte. Seks danske skibe var blevet beslaglagt, således at der efter januar 1944 tilsammen var beslaglagt 20 danske skibe med rundt regnet 35.000 B.R.T.

Af den tyske folkegruppe i Danmark var pr. 1. december 1944 2.162 registreret som frivillige ved Værnemagten, Waffen-SS m.v., mens 4.100 var beskæftiget ved tysk arbejde. Sammenlagt drejede det sig således om 6.292 personer, der aktivt arbejdede for Tyskland.⁹⁴

Chefen for afdeling Fremmede Hære Øst, generalmajor Reinhard Gehlens, konstaterer i et notat af 23. februar 1945, at det forsyningsmæssige og krigsmæssige sammenbrud var nært forstående. Bortfaldet af de overschlessiske kulminer og de store transport-problemer havde medført, at kulleverancerne til Danmark nu var fuldstændig indstillet. De forhåndenværende danske forråd af stenkul og koks rakte kun til få uger. Herefter ville jernbaner og gasværker gå i stå. De danske myndigheder havde truffet de nødvendige beslutninger, som også ville ramme leverancer til tyske aftagere. De skønnede nødvendige 14.000 tons månedlige leverancer af kul udgjorde i december ikke engang 1.000 tons. Bortfald af de tyske leverancer ville blive den uundgåelige følge. I løbet af nogle uger måtte troppebevægelser på jernbanenettet frygtes at ville falde bort.⁹⁵

Den sidste indberetning til den tyske Værnemagts førerstab i Berlin kom den 11. april 1945 fra oberstløjtnant Hugo Hans, der havde foretaget en inspektionsrejse til Norge og Danmark. Der indberettedes ikke længere om leverancer til Tyskland, men derimod om det forestående sammenbrud, der medførte tvivl om muligheden for at opretholde transportsystemet i Danmark. En omstilling af den danske jernbanedrift til brug af brunkul og trækul var blevet drøftet med chefen for den tyske Værnemagt. Det store problem var den tyske flygtningestrøm fra øst. Hidtil var der ankommet 123.000 tyske flygtninge til Danmark, hvis forsørgelse havde påhvilet Værnemagten. Den rigsbefuldmægtigede kunne af mandskabsmangel ikke påtage sig denne opgave. Han havde indtrængende anmodet om læger, sundhedspersonale og forvaltningspersonale fra Tyskland til dette formål for i det mindste at kunne lette Værnemagten for en del af byrden.⁹⁶

Organisationen af den danske krigsøkonomi

I Danmark havde Hitler valgt selvforvaltningen i sin mest udtalte form som besættelsessystem. Det eksisterende politiske system blev opretholdt indtil den 29. august 1943. Efter dette tidspunkt fungerede de danske institutioner videre som forvaltere af de samfundsmæssige opgaver. Trods store indrømmelser på væsentlige punkter blev selvforvaltningen af største betydning. Staten og det politiske system bar det politiske ansvar og var overalt involveret i tilrettelæggelsen af forholdet til besættelsesmagten.

På det økonomiske område opretholdtes en statslig indflydelse på udenrigshandelen i det såkaldte dansk-tyske regeringsudvalg, som var en fortsættelse fra før krigen, ligesom der internt i Udenrigsministeriet fra 1941 etableredes en omfattende statslig kontrol med de såkaldte ekstraordinære industrileverancer til militære formål. I dette arbejde var Handelsministeriet, Finansministeriet, Direktoratet for Vareforsyning og Nationalbanken involveret.

Militære ordrer gik gennem den såkaldte Wehrwirtschaftsstab Dänemark videre til danske virksomheder og derfra via Industrirådet videre til Udenrigsministeriet og de kontrollerende institutioner, før de kunne iværksættes. Der skaffedes herved et fuldstændigt overblik over de enkelte virksomheders tyske leverancer. Dette var grundlaget for den kontrol og revision af virksomhederne, som fandt sted efter besættelsen i forbindelse med retsopgøret.

Den korporative model, der var skabt i Danmark i 1930'erne, fungerede videre under besættelsen. Der var tale om et nært samarbejde mellem på den ene side det politiske system og på den anden side erhvervslivets og arbejdsmarkedets organisationer, der blev inddraget i udmøntningen af

regeringens politik på det erhvervsmæssige område og udgjorde et led i regeringens forsøg på at styre forholdene.

Statens regulering og godkendelser af forholdene slog igennem på alle områder. De militære infrastrukturarbejder ved lufthavnsbyggerierne og ved bygning af Vestvolden ved den jyske vestkyst blev godkendt af regeringen som arbejder, der skulle udføres af danske entreprenører og med dansk arbejdskraft. En række større danske virksomheder blev direkte opfordret til at påtage sig tysk arbejde, og regeringens holdning meddeltes videre gennem erhvervslivets organisationer til medlemmerne via Arbejdsgiverforeningen, Industrirådet m.fl. Det var - under tysk pres - ved regeringens bemyndigelser og ved dens dispensation fra våbenloven af 1937, at der iværksattes våbenproduktion for tysk regning på Dansk Industri Syndikat.

Under tysk pres udleveredes endvidere størstedelen af de danske værns våben og ammunition til den tyske værnemagt. I februar 1941 måtte tilmed seks torpedobåde udleveres til den tyske marine. Allerede i slutningen af maj 1940 rejstes krav om produktion af krigsmateriel for tysk regning på Krigsministeriets og Marineministeriets tekniske værksteder og på Orlogsværftet. Dette blev efterkommet ved regeringsbeslutning i august 1940, men dog på den måde, at disse leverancer skulle ske via private virksomheder, for våben og ammunition gennem Dansk Industri Syndikat og for skibe gennem Burmeister & Wain, der dermed blev dækadresser for statslige leverancer. Dørene var hermed slået på vid gab for de krigsvigtige leverancer fra dansk industri, som kom i de følgende år.

Virksomhederne var underkastet samme vilkår som økonomien som helhed, nemlig nogle rammebetingelser, som de ikke selv var herre over. Virksomhederne var i princippet frit stillet med hensyn til, om de ville modtage tyske ordrer, men vi ser, at staten træder regulerende ind ved at indgå aftaler med besættelsesmagten om leverancer på områder, der er af stor vigtighed for Værnemagten, bl.a. områder som våbenproduktion, skibsbygning og militære entreprenørarbejder.

Hvis virksomheder afviste tyske ordrer, gik de tyske myndigheder i Danmark videre til Udenrigsministeriet og de politiske myndigheder med krav om at få firmaer anvist. For store virksomheder med produktion af central betydning for den tyske krigsøkonomi kunne alternativet til leverancer være tysk overtagelse af virksomheden. Tyskerne beslaglagde andre steder i Europa i vidt omfang virksomheder, som de havde interesse for til krigsformål.

At man var underlagt nødvendighedens lov betød dog ikke, at forholdene ikke kunne underlægges offentlig styring. De normale rammer for regulering af den dansk-tyske samhandels omfang gennem de såkaldte dansk-tyske handelsaftaleudvalg opretholdtes uændret. Her blev fortsat truffet aftaler om vareudvekslingen mellem de to lande krigen igennem. I 1941, da den tyske efterspørgsel efter såkaldt ekstraordinære industrileverancer var stærkt stigende, lykkedes det de danske myndigheder fra efteråret at få etableret en central dansk styring af disse leverancer, hvilket svarede til den styring, der fandtes i Wehrwirtschaftsstab Dänemark af de tyske ordrer. Tyskerne havde forinden bundet sig til betaling af militære leverancer i checks på Nationalbanken, og de danske myndigheder havde herefter et instrument til indsigt i og kontrol med hver enkelt virksomheds leverancer krigen igennem. Denne kontrol omfattede også den tilladte avance. Tyske leverancer måtte i princippet ikke igangsættes, før der forelå tilladelse fra myndighederne. Systemet fungerede effektivt på industriens område, hvor Industrirådet og industriorganisationerne sluttede op om og støttede regeringens bestræbelser. På entreprenørområdet gik systemet ud af kontrol både over for virksomheder og med hensyn til

arbejdslønninger, idet tyskernes villighed til at overholde reglerne var langt ringere på grund af hastværk ved lufthavnsbyggeriet og fæstningsbyggeriet.

Det materiale, der samledes i det såkaldte Odeludvalg og i Nationalbanken, var grundmateriale i den generelle undersøgelse af virksomhedernes forhold, der igangsattes efter krigen i "Revisionsudvalget for tyske Betalinger", som i årene 1946 til 1959 arbejdede med revision af hver eneste virksomheds leverancer til tyskerne for at udskille virksomheder, som havde misbrugt forholdene.

En uge efter besættelsen af Danmark var den udpegede leder af Wehrwirtschaftsstab Dänemark, Kapitän zur See Walther Forstmann, i København. Han fulgte detaljerede retningslinjer udarbejdet af en særstab under Wehrwirtschaftsamt i den tyske Værnemagts overkommando i Berlin (OKW). Det fremgik af Forstmanns instrukser, at dele af dansk industri skulle stilles til rådighed for den tyske rustningsindustri. Det drejede sig om kemisk industri til produktion af sprængstoffer, superfosfat og rustningsindustrielle værker (inklusive skibsmaskinebygning). Endvidere drejede det sig om skibsværfter, Kryolitværket samt kraftværker, hvis strømforsyning var afgørende for de nævnte virksomheder. Produktionen i disse industrisektorer skulle opretholdes i størst muligt omfang. Hjælp fra "das Reich" til opretholdelse af produktionen under blokaden ville være nødvendig. Der tænkes her på leverancer af råstoffer til produktionen.⁹⁷

De ekstraordinære industrileverancer var centralstyret gennem Wehrwirtschaftsstäbe. Staben i Danmark havde ca. 46 officerer, der fagligt var underlagt formanden for den tyske delegation i det dansk-tyske handelsaftaleudvalg dr. Walter, der forhandlede de dansk-tyske handelsaftaler og havde al anden eksport under sig. Disciplinært var de undergivet den øverstbefalende for de væbnede styrker samt Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt i Berlin. Arkivet i Wehrwirtschaftsstabstab Dänemark rummer indberetninger til Berlin om institutionens aktiviteter samt oplysninger om dansk produktion, beskæftigelse, forsyninger og import af råvarer m.v., som løbende blev stillet til de tyske myndigheders rådighed.

Organisationen udgjorde bindeleddet mellem på den ene side det tyske militær og de tyske ordregivere og på den anden side Industrirådet, de danske myndigheder i Udenrigsministeriet og Handelsministeriet. Militæret og tyske rustningsfirmaer afgav deres ordrer gennem Wehrwirtschaftsstab, der kanaliserede dem videre til danske virksomheder. De tyske indkøb var således fra starten centraliserede, og en tilsvarende centralisering og kontrol med danske virksomheders leverancer etableredes fra dansk side. Fra dansk side var der ingen faste regler før 16. maj 1940, hvor styringen af indkøbene blev henlagt under Industrirådet og Udenrigsministeriet. Ved en aftale af 6. juni 1940 fastlagdes regler for procedurerne for og omfanget af de ekstraordinære industrileverancer til Tyskland for det første år. Da ordrenes og leverancernes omfang ekspanderede stærkt fra 1941, accepterede tyskerne ved dansk-tyske aftaler i maj den danske stramning af styringen med leverancerne. Herefter oprettedes der en afdeling i Udenrigsministeriet til kontrol af leverancernes omfang, priser og avanceforhold. Den overordnede ledelse af denne afdeling lå hos Udenrigsministeriets Udvalg vedrørende tyske Betalinger også kaldet Odeludvalget efter afdelingens direktør, den tidligere direktør for Orlogsværftet Axel Odel. Formand for udvalget var Handelsaftaleudvalgets danske formand M.A. Wassard, der således gennem sin afdelingschefstilling i Udenrigsministeriet og de nævnte formandsposter havde den centrale kontrol med samhandelen med Tyskland på dansk side. I Odeludvalget sad foruden Wassard repræsentanter for Handelsministeriet og for de kontrollerende og udøvende instanser Finansministeriet, Direktoratet for Vareforsyning og Nationalbanken.

Tyskerne var fra starten klare over den danske industris afhængighed af import af råvarer og metaller og gik med til aftaler om at ville levere de nødvendige råstoffer til de ekstraordinære industrileverancer til militære formål. Wehrwirtschaftsstab Dänemarks leder dr. Walther Forstmann forsatte i sin funktion krigen igennem.

I Danmark foregik Wehrwirtschaftsofficerernes arbejde under civiliserede former og uden direkte voldsanvendelse. Der skete så at sige ingen beslaglæggelser uden erstatning. Hitler havde den 15. april 1940 pålagt, at samarbejdet med danske virksomheder skulle ske uden den tvang, som ellers anvendtes i andre lande, hvor chikane og arrestation kunne stilles i udsigt ved nægtelse af leverancer. Ordregiverne, tyske militære myndigheder og rustningsvirksomheder, fik således efter henvendelse til Wehrwirtschaftsstab henvisninger til egnede danske firmaer. Alle ordrer over 5000 RM skulle godkendes centralt af rustningsorganisationen og besættelsesmyndighederne.⁹⁸

I forbindelse med det tyske Rigsøkonomiministeriums arbejde med planerne for det tyske Grosswirtschaftsraum i det besatte Europa udarbejdedes en række industriberetninger i samarbejde med den tyske storindustri. I Reichsgruppe Industrie analyseredes i denne forbindelse de industrielle muligheder i de forskellige besatte lande. Herunder fremkom også en beretning om Danmark i august 1940, der ikke tillagde dansk industri megen betydning. Det konstateredes samtidig, at dansk industri ikke rummede særlig tillokkende muligheder for tysk kapitaldeltagelse.⁹⁹

Anbefalingen drejer sig overvejende om at ophæve eksisterende beskyttelse og begrænsninger for tysk erhvervsindflydelse i Danmark, herunder sikring af tyske borgeres etableringsret i landet. Dertil kom krav om arisering af jødiske virksomheder.

Umiddelbart efter sin ankomst til Danmark havde dr. Forstmann henvendt sig til flere private danske virksomheder med henblik på leverancer. Oplysninger i Wehrwirtschaftsstabs arkiv bekræfter de danske virksomheders beretninger om tyske henvendelser fra midten af april 1940. Man ønskede igangsat militære infrastrukturarbejder og at få stillet danske eller dansk producerede våben og skyts til rådighed til den tyske krigsførelse. Den 16. april havde man efter henvisning fra regeringen henvendt sig til danske entreprenørfirmaer med henblik på iværksættelse af arbejder til sikring af tyske militære stillinger i Danmark. Det begyndte med udvidelser af Ålborg Lufthavn og andre lufthavne og endte fra 1942-43 i de storstilede befæstningsarbejder på den jyske vestkyst, der var vendt mod en allieret invasion og befrielse af Danmark ad denne vej.

Den 16. april havde entreprenørfirmaet Wright, Thomsen og Kier modtaget en henvendelse fra Wehrwirtschaftsstab om sagen og havde efter pres fra regeringen indvilget i at påtage sig de arbejderne. Den 17. april var turen kommet til Danmarks store våbenfirma Dansk Riffelsyndikat. Med disse to firmaers inddragelse i produktion for den tyske militærindustri med regeringens og rigsdagens billigelse var døren slået vidt åben for de ekstraordinære industrileverancer til tyske krigsformål. Alle de såkaldte ekstraordinære industrileverancer var leverancer til tyske krigsformål og tysk rustningsindustri. Ved midten af 1942 var dansk industris ekstraordinære leverancer nået op på 500 mio. kr. og ved krigens udgang til knap 1,1 mia. kr.

Betalingen af tyske indkøb i Danmark skete i første omgang ved brug af særlige tyske Reichskassenscheine, der ikke kunne indløses i den tyske Verrechnungskasse, og som således var rene anvisninger på det danske nationalprodukt. Anvendelsen af disse betalingsmidler var klart uantagelig for danske myndigheder. Seddeludstedelsen erstattedes i august måned 1940 efter

aftale mellem på den ene side staten og Nationalbanken og på den anden side tyskerne med en overenskomst om, at kun kronesedler var lovlig mønt ved betalinger i Danmark. Tyskerne godkendte endvidere, at alle betalinger over 800 kr. skete ved checks, som fra danske banker indgik i den danske nationalbank, hvorfra senere alle tyske betalinger kunne registreres. I udenrigshandelen registreredes samtlige betalinger over den dansk-tyske clearingkonto i Nationalbanken. Staten dækkede de tyske træk på Nationalbanken.

Danmarks bidrag til den tyske krigsøkonomi

Danmark var ligesom øvrige besatte lande underkastet systembetingelser, som landet ikke havde nogen mulighed for at unddrage sig. Samhandel med og leverancer til tyskerne med henblik på opretholdelse af basale livsforhold var en nødvendighed og foregik overalt. Man ser da også fra 1940 overalt en brat drejning i udenrigshandelen med overgang til samhandel med Tyskland som den langt største samhandelspartner. For Danmarks vedkommende var udenrigshandelen i importen domineret af produktionsmidler og nødvendige råvarer som kul, jern og stål og andre driv- og hjælpestoffer, finansieret af den danske landbrugseksport, der nu var drejet fra England til Tyskland. Levnedsmiddeleksporten fra Danmark udgjorde 4,1 mia. kr. i perioden som helhed, men hertil kom en øget dansk industrieksport på knap. 1,1 mia. kr. i form af de såkaldte ekstraordinære industrileverancer, som var leverancer til den tyske militærindustri organiseret gennem Wehrwirtschaftsstab Dänemark.

Udenrigshandelen

Også i Danmark drejedes udenrigshandelen mod Tyskland med 77 pct. af eksporten mod 20 pct. før krigen. Samtidig kom ca. 71 pct. af importen gennem krigen fra Tyskland. Gennem værnemagtskontoen og clearingkontoen kom Danmark ligesom de øvrige besatte lande til at bidrage til den tyske krigsøkonomi, sammenlagt med 8 mia. kr., idet det dog må konstateres, at de danske bidrag var de laveste af alle de besatte landes. For industriproduktionen drejede det sig kun om ca. 15 pct. af den totale produktion. Gennem vareudvekslingen med Tyskland forsynedes Danmark frem til oktober 1944 med tilførsler af råvarer, der var nødvendige for blot nogenlunde at kunne opretholde den danske industri. Det tyske underskud på clearingkontoen blev for krigen som helhed ca. 3 mia. kr., men den største post var her som andre steder forsyngelsen af og arbejder for den tyske Værnemagt i Danmark, herunder bygning af Vestvolden. De samlede udgifter på Værnemagtskontoen løb op i sammenlagt ca. 5 mia. kr.

Det var ifølge sagens natur først og fremmest den danske eksport af levnedsmidler, der tiltrak sig opmærksomheden. Ole Brandenburg Jensens undersøgelser af de danske landbrugsleverancers faktiske betydning i det tyske forbrug er i denne sammenhæng en øjenåbnende analyse af denne realitet.¹⁰⁰ Også for så vidt angik industriens leverancer var tilfredsheden stor, selv om produktionen var afhængig af tilførsler fra Tyskland af kul, jern, stål, drivstoffer samt kemikalier, især gødningsmidler.

Ved Danmarks afskæring fra de sædvanlige oversøiske forbindelser skete der mere end en halvering af importen af produktionsmidler, rå- og hjælpestoffer og forbrugsvarer. Konsekvensen var et stærkt fald i produktion og beskæftigelse. Fra 1941-42 steg beskæftigelsen i takt med den stigende afsætning til Værnemagten og den tyske rustningsindustri og fra 1942 i forbindelse med iværksættelse af befæstningsarbejderne ved Vestkysten.¹⁰¹ Den samlede udenrigshandel faldt til halvdelen af førkrigniveauet.¹⁰²

Der skete en dramatisk omlægning af udenrigshandelen over mod en langt større samhandel med Tyskland. Af totaleksporten var i 1938 20 pct. gået til Tyskland – en procentdel, der for tiden 1940-45 ændredes til 77 pct.¹⁰³ Det fremgår af tabel 3.1, at der skete en omtrentlig tredobling af eksporten til Tyskland, som prægedes af svingningerne i landbrugseksporten, mens der var en stabil dansk import fra Tyskland på et fordoblet niveau krigen igennem. Landbrugseksporten nåede dog mængdemæssigt aldrig igen op på niveauet i 1940.¹⁰⁴ I eksporten udgjorde levnedsmiddeleksporten hovedparten med ca. 4,2 mia. kr. svarende til ca. 77 pct. af samtlige leverancer. Danmarks leverancer til den tyske krigsindustri udgjorde godt 1 mia. kr. eller 15,6 pct. af den samlede eksport.¹⁰⁵

Som i de andre nordiske lande voksede leverancerne også i Danmark frem til 1944, heraf fødevarer med en stigning i såvel produktionen som i leverancernes relative andel af forbruget i forbindelse med bortfaldet af leverancer fra øst.¹⁰⁶

Tabel 3.1. Danmarks samhandel med Tyskland 1939-45 (mio. kr.)¹

	Import ²	Eksport
1939	470,1	368,6
1940	767,6	1089,1
1941	1.020,6	977,3
1942	847,8	693,2
1943	869,1	990,2
1944	908,0	1.090,1
1945	158,6	183,4
1940-45 (i alt)	4.571,7	5.023,3

1. Europa Unterm Hakenkreuz, bd. 7, tillæg, diagram 3, tavle 4-7.
2. Importtal er opgjort cif, dvs. inklusive cost, insurance og freight.

På importsiden ses en tilsvarende tysk dominans i den danske økonomi, hvilket understreger den tyske imports nødvendighed for opretholdelsen af produktion og leveforhold i Danmark. Importen fra Tyskland steg fra 470 mio. kr. i 1938 til 908 mio. kr. i 1944, svarende til ca. 71 % af totalimporten krigen igennem. Tyskland forsynede herved Danmark med helt centrale og uundværlige leverancer af råvarer, jf. tabel 3.2.¹⁰⁷

Tabel 3.2. Importen af vigtige varer fra Tyskland (mio. tons)¹

	1938	1941	1944
Kul, koks og briketter (mio. t)	1,2	3,5	2,8
Jern og stål (ubearbejdet)	ca. 17.000 t.	ca. 23.000 t.	ca. 18.000 t.
Mineralske olier	2.000 t.	63.000 t.	ca. 43.000 t.
Spindestoffer	1.069 t.	2.647 t.	3.500 t.
Tobak	ca. 600 t.	2.000 t.	3.500 t.

1. Kilde: Krag: Danmark besat og befriet, 1947, s. 25 f

Udviklingen i clearingkontoen

De totale udbetalinger for tysk regning giver et overblik over økonomien som helhed. Udbetalingerne udgjorde ifølge danske tal 11.745 mio. kroner, hvilket fordelte sig med 6.570 mio. på clearingkontoen og 5.175 mio. kr. over værnemagtskontoen

En oversigt over de samlede udbetalinger for tysk regning over Nationalbanken er indeholdt i *tabel 3.3*. Det fremgår, at de danske tilgodehavender over clearing- og værnemagtskontiene var på knap 8 mia. kr. De fremlagte tyske tal svarer stort set til de tilsvarende danske opgørelser. Det fremgår af tabellen, at det ikke først og fremmest har været varehandelen, hvor der her er registreret et dansk eksportoverskud på 451,1 mio. kr., som medførte de store tyske underskud på clearingkontoen. Det var først og fremmest udgifterne til værnemagten i Danmark og til fæstningsbyggeriet og først i anden række det tyske underskud på clearingkontoen for varer og ydelser, der belastede den danske økonomi.

Hovedposterne på clearingkontoen var eksport af levnedsmidler på sammenlagt 4.195 mio. kr., industrileverancer til den tyske krigsindustri på 1.030 mio. kr. og af tjenesteydelser og fragt på 945 mio. kr. Hovedposterne fremgår af *tabel 3.4*. Betalingerne på clearingkontoen må imidlertid reguleres med den ganske betydelige import fra Tyskland gennem perioden på sammenlagt 4.585 mio. kr. Da de ekstraordinære industrileverancer var rustningsordrer og en for tyskerne gratis import til deres militære formål, bør importen reduceres med 1.030 mio. kr. til ca. 3.555 mio. kr., hvilket nedbringer underskuddet på clearingkontoen til ca. 3 mia. kr. (3.015 mio. kr.).

Udgifter til Værnemagten konteredes på værnemagtskontoen, idet der dog var en glidende overgang mellem clearingkontoen og værnemagtskontoen. Udgifterne var på godt 5 mia. kr. og fordelte sig med ca. 3,6 mia. kr. til hærens behov og ca. 1,6 mia. til entreprenørarbejder. Det fremgår af *tabel 3.5*, at finansieringen af den tyske Værnemagts ophold på dansk grund langt den største enkeltpost på regnskabet sammen med entreprenørarbejderne ved flyvepladserne og ved Vestvolden.

Tabel 3.3. Betalinger for tysk regning over hovedkonti i Nationalbanken (mio. kr.)¹

Betalinger over clearingkontoen	7.128
- heraf: Indgået over clearing for tyske vareleverancer	4.464
Nationalbankens tilgodehavende derefter	2.664
Værnemagts nettoforbrug over værnemagtskontoen	4.857
I alt	7.524

1. Tabellen viser den samlede belastning af betalinger fra det danske samfund til Tyskland.

Tabel 3.4. Hovedposter på clearingkontoen (mio. kr.)¹

Eksport af landbrugsvarer	3.600
Tilskud til flæskeproduktionen	45
Eksport af fisk	550
Vareeksport i øvrigt	400
Ekstraordinære industrileverancer	1.030
Lønoverførsler, tjenesteydelser m.v.	310
Fragter, skibsudgifter, provisioner, m.v.	410
Understøttelser (Frikorpset) m.v., danskesedler og særkonto	225
Clearingkontoen i alt	6.570

1. Tabellen viser de samlede udbetalinger over clearingkontoen gennem krigen.

Tabel 3.5. Hovedposter på værnemagtskontoen (mio. kr.)¹

Levnedsmidler til besættelseshæren	280 ²
Entreprenørarbejder, håndværkere	1.600
Biler, reparationer, køb og leje	140 ³
Kørsel for besættelseshæren	500
Offentlige institutioner (herunder DSB)	205
Div. varer til besættelseshæren	250
Besættelseshærens kontantforbrug	1.900
I alt	5.175

1. Erik Ib Schmidt :Danmarks økonomiske forhold 1939-1945 i Danmark under Verdenskrig og besættelse bd. V s. 77 og s. 84.
2. Heraf 214 mio. kr. over clearingkontoen.
3. Heraf 75 mio. kr. over clearingkonto for reparationer.

Militære infrastrukturarbejder

Infrastrukturarbejder i forbindelse med anlæggelse og udbygning af lufthavne og forsvarsværker og fremskaffelse af våben og ammunition var af afgørende betydning for den tyske Værnemagt efter dens indtrængen i besatte lande, i Danmark såvel som andre steder. I Danmark kom entreprenørfirmaet Wright, Thomsen & Kier til at påtage sig en hovedopgave i bygningen af flyvepladser og befæstninger for tyskerne, og Dansk Industri Syndikat kom som landets største våbenfabrik til at spille en tilsvarende rolle på våbenleverancernes område. De to firmaer var nøje knyttet til regeringen og dens politik.

Entreprenørfirmaet Wright, Thomsen & Kier blev i samarbejde med et konsortium en af de største bygherrer ved Værnemagts militære anlægsarbejder under besættelsen. Ingeniør T. K. Thomsens arbejder ved lufthavns- og vestvoldsbyggeriet påkaldte sig så meget desto mere opmærksomhed, som han samtidig havde en række betydningsfulde offentlige tillidshverv, således var han bl.a. formand for Entreprenørforeningen 1937-1940, formand for Håndværksrådet 1940-1942, fra 1938 næstformand for Dansk Arbejdsgiverforening, fra 1941-1945 formand.

Da der efter krigen igangsattes undersøgelser af firmaets virksomhed, fremgik det, at det var regeringen og Stauning selv, som var ansvarlig for firmaets deltagelse i dette arbejde. Det var i et ministermøde den 15. april blevet besluttet, at tyske krav om igangsættelse af militære arbejder i Danmark skulle ske ved danske entreprenørfirmaer og ikke tyske. Wright, Thomsen & Kier havde påtaget sig arbejdet efter et betydeligt pres fra politikerne. Regeringen gav over for entreprenørerne udtryk for, at det var i dansk interesse, at arbejde for den tyske værnemagt udførtes af danske virksomheder. En række større virksomheder blev af regeringen direkte opfordret til at påtage sig tysk arbejde. Arbejdsgiverforeningen og Entreprenørforeningen var blevet underrettet om dette standpunkt, og begge organisationer oplyste deres medlemmer om denne interesse, når de modtog forespørgsler om et bestemt arbejde skulle udføres eller ej.

Opfordringerne fra myndighederne bevirkede, at værnemagerlovgivningen efter krigen kom til at indeholde en bestemmelse om, at virksomheder, der havde handlet efter anvisning fra offentlig myndighed, ikke kunne retsforfølges i henhold til disse love. Detaljerne i virksomhedernes forhold gennemgås i kapitel 6.

Private leverancer af våben og ammunition

Der blev åbnet adgang for danske virksomheders produktion af våben for tysk regning gennem regeringens bemyndigelser til Dansk Industri Syndikat. Regeringen tillod ikke blot herved brud på våbenloven af 1937, men anvendte tillige virksomheden som dækladresse for afsætning af våben og materiel fra militærets egne virksomheder. I et ministermøde den 11. juli 1940 meddelte forsvarsministeren, at man fra tysk side var interesseret i fremstilling af ammunition på Hærens Værksteder, således at leverancer skete til Dansk Industri Syndikat. Forsvarsministeren ønskede bemyndigelse til at afslutte forhandlingerne med tyskerne om dette spørgsmål og at søge opnået, at råstofferne leveredes af Tyskland, og at arbejdslønnen delvis blev erlagt gennem levering af råstoffer over clearing. Der førtes tilsvarende forhandlinger med Marinen. Udenrigsministeriet anbefalede et hurtigt svar. Bemyndigelsen blev givet.¹⁰⁸

Vejen var hermed åbnet for dansk produktion af våben og andet krigsmateriel til tyske formål også i industrien som helhed. Kontingenterne for de såkaldte ekstraordinære industrileverancer forsøgte først aftalt gennem de dansk-tyske handelsudvalg, der regulerede al andet handelssamkvem. Den overordnede styring henlagdes til Udenrigsministeriet i samarbejde med Industrirådet. Det første cirkulære til virksomhederne blev udsendt gennem Industrirådet den 16. maj, og procedurerne blev endelig fastlagt fra midten af juni. Fra den 6. juni 1940 havde de været under forhandling i Udenrigsministeriet. Det endelige resultat blev, at alle tyske ordrer til danske ordremodtagere via Industrirådet skulle gå til Udenrigsministeriet til godkendelse. Et endeligt cirkulære herom udsendtes fra Industrirådet til dets medlemmer den 28. juni 1940.¹⁰⁹

Denne ordning viste sig imidlertid ikke at være hensigtsmæssig. I løbet af 1941 skete der en stærk vækst i de tyske ordrer efter ekstraordinære industrileverancer fra 7 mio. kr. i 1940 til 24,4 mio. kr. i 1941. Salget af disse leverancer af krigsmateriel var på ingen måde et frit forhold mellem danske

virksomheder og tyske ordregivere. Statens institutioner var på alle måder dybt involveret i styringen af disse leverancer. Det er en illusion at tro, at Dansk Industri Syndikat, som det har været hævdet, var i stand til på egen hånd at foranledige eller nægte våbeneksport. Tyskerne forlangte under alle omstændigheder leverancer af våben, hvor de kunne skaffes, og overtog adskillige våbenfabrikker overalt i det besatte Europa.

I forbindelse med stillingtagen til Dansk Industri Syndikats ansøgninger om leverancer i 1941 skrev Udenrigsministeriet den 21. marts 1941 til Finansministeriet og Handelsministeriet:

For andet halvår 1940 var der under ekstraordinære industrileverancer til Tyskland reserveret 3,5 millioner RM (7 mio. kr.) til Dansk Industri Syndikats eksport af våben til Tyskland, og Udenrigsministeriet har i skr. af 25. okt. f. å. godkendt, at et beløb på 5,7 millioner kr. udbetaltes til Selskabet i 1940. Det indstilles, at Udenrigsministeriet for sit vedkommende mener, at den modtagne henvendelse (om 22,3 mil. kr. for leverancer) bør besvares imødekommende. Man hører ved denne skrivelse Finansministeriet. Justitsministeriet har meddelt DISA tilladelse til, til trods for gældende udførselsforbud, at udføre de pågældende våben til Tyskland med den tyske regering som modtager.

Den 3. april 1941 svarede Finansministeriet Udenrigsministeriet, at man i besvarelse af Udenrigsministeriets skrivelse tilsluttede sig indstillingen gengivet ovenfor, idet man dog samtidig henviste til behovet for oprettelse af et kontrolorgan.¹¹⁰

Man ser her begyndelsen til myndighedernes stramning af kontrollen med tyske leverancer, som finder sted efter 1. maj 1941. Ud over de for sagerne relevante ministerier og styrelser inddroges nu de egentlige kontrolinstanser: Udenrigsministeriets kommitterede i Industrisager og Udenrigsministeriets kontor for Handelssager. Nationalbanken var 1. juli 1940 inddraget derved, at den ikke kunne udbetale checks til betaling af tyske leverancer over 800 kr. uden efter tilladelse fra Udenrigsministeriet. Udenrigsministeriet havde kompetence for så vidt angik betalingsforholdene og leverancernes indpasning i de indgåede handelstraktater og aftaler, mens Justitsministeriet skulle give tilladelse til eksport af våben. Myndighederne skulle ifølge Handelsministeriets bekendtgørelse af 4. november 1940 sikre, at der var stillet kompensation af jern, stål og andre råvarer til rådighed for produktionen, før eksporttilladelse kunne gives. Også Finansministeriet og Nationalbanken var fuldt ud involveret i beslutningsprocessen. Dertil kom fra andet halvår 1941 som nævnt den detaljerede kontrol af ordrer og deres priser og avancer gennem Udenrigsministeriets kommitterede i industrisager, det såkaldte Odeludvalg.

Mønstret med tæt myndighedskontrol genfindes i procedurerne for samtlige leverancer til tyskerne i de følgende år indtil besættelsens slutning - med en øget kontrol også af kalkulationer og avancer gennem Udenrigsministeriets kommitterede for Industrisager fra 26. september 1941 og forsøg på stærkere regulering af lønningerne fra 1942.

I Odeludvalgets og Revisionsudvalget for tyske Betalingers arkiv ligger sagerne efter industrivirksomheder med leverancer til tyskerne - sag for sag med de modtagne tyske ordrer med tilhørende kalkulationer til fastsættelse af priser og avancer. Skrivelserne blev via Industrirådet videresendt til Udenrigsministeriet og fra andet halvår 1941 til Udenrigsministeriets kommitterede i Industrisager. Dette betyder, at alle leverancer til tyskerne fra 1940-1945 (i perioden fra 26. september 1941-1945 i strammere form) er blevet indsendt til godkendelse af myndighederne før igangsættelse af arbejder. Man må dog være opmærksom på, at det kneb stærkt for den

kommitteredes kontor administrativt at følge med i kontrollen, hvilket er forklaringen på, at denne revision fortsattes og færdiggjordes efter krigen i Revisionsudvalget for tyske Betalinger fra 1946-1959.¹¹¹

Udlevering af værnenes våben og ammunition

Værnemagtens hovedinteresse i de besatte lande var overtagelse af våben samt igangsættelse af våbenproduktion for tysk regning. Tyskernes garantierklæring vedrørende opretholdelse af den danske suverænitet udelukkede en fuldstændig afskaffelse af det danske forsvar. Man enedes om en reduktion af hærens styrke fra 6.599 mand til 2.200, mens officerskorpset for den største del forblev i tjeneste. Efter forhandlinger i perioden den 15.- 30. april 1940 blev der indgået en overenskomst mellem den tyske Værnemagt og den danske hær, hvor man nåede til enighed om en fordeling af de danske beholdninger af luftværnsmateriel og færdig ammunition. Som resultat af overenskomsten blev de danske beholdninger af luftværnskanoner reduceret til en sjettedel, mens beholdningerne af granater af forskellig type til mellem en femtedel og en tolvtedel.¹¹² Kravene kulminerede med kravet på udlevering i februar 1941 af 6 torpedobåde af en type, som tyskerne havde brug for.

Efter aftale med den tyske marine fik skibene i den danske marine en række politiopgaver og bevogtningsopgaver. Den tyske marines overkommando holdt sig indtil videre tilbage med krav på danske krigsfartøjer, hvilket den 12. april 1940 blev godkendt af Hitler.

Statslige leverancer af våben og produktion

Den 27. maj 1940 kom der en henvendelse til Udenrigsministeriet fra den tyske generalkonsul Krüger om, at det var et tysk ønske at få fremstillet forskellige slags krigsmateriel på Krigsministeriets og Marineministeriets tekniske værksteder. Tyskerne ville levere de fornødne råvarer til en sådan produktion.

Wehrwirtschaftsstab Dänemark meddelte, at den allerede forinden, nemlig den 17. april, havde taget kontakt til Dansk Industri Syndikat med henblik på leverancer på samme betingelser. Man ønskede nu en lignende ordning med Orlogsværftet og Hærens tekniske Korps. Det blev fra tysk side foreslået, at Industrisyndikatet blev skubbet ind som mellemlid, hvis man fra dansk side ikke ønskede, at de statslige virksomheder skulle træde i direkte forbindelse med de militære myndigheder. Udenrigsministeriets reaktion var, at leverancer fra Industrisyndikatet eller de statslige værksteder i givet fald måtte finde sted efter en forhandling i det dansk-tyske regeringsudvalg, dels for at fastslå Tysklands pligt til at levere råstofferne, dels for at aftale en ordning af det finansielle mellemværende, der måtte reguleres over clearing eller på anden måde. Tyskerne var interesseret i at vide, hvorvidt den danske regering kunne samtykke i, at en repræsentant for Wirtschafts- og Rüstungs Amt i sagens anledning optog forhandlinger med Krigsministeriet og Marineministeriet, evt. gennem Dansk Industri Syndikat.¹¹³

Dr. Forstmann, chefen for Wehrwirtschaftsstab Dänemark, fik efter tysk pres på de overordnede myndigheder arrangeret et besøg den 13. juni 1940 hos generalfelttøjmesteren, generalmajor C. H. Rye, der var chef for Hærens tekniske Korps. Forstmann fik under besøget fremvist samtlige korpsets værkstedstekniske lokaler og anlæg.¹¹⁴ Dr. Forstmann meddelte på mødet, at han gentagne gange var blevet rykket fra Berlin i spørgsmålet om produktion af våben. Man tænkte i

Berlin at sende en specialkommission hertil for at få sagen bragt til afslutning, hvilket Forstmann helst ville undgå, da det hele jo helst skulle ordnes ad "frivillig vej".¹¹⁵

I en indberetning til Udenrigsministeriet beskriver generalmajor Rye, hvilke produktionsmuligheder man havde ved udnyttelse af fuld kapacitet. Det må formodes, at han også har givet tyskerne denne information. Han gav i hvert fald udtryk for bekymring over, at man ved overenskomsten om fordeling af skyts og patroner og ved mødet med Forstmann kun havde givet meddelelse om, hvad man havde til rådighed af færdig ammunition. Han fralagde sig ansvaret herfor. Men det ansvar ville R.V. Johnsen, chef for Krigsministeriets 3. afdeling, og i øvrigt også Krigsministeriet selv gerne påtage sig. Efter kaptajn Johnsens opfattelse havde man ikke pligt til at svare på mere, end man blev spurgt om. Realiteten var, at man havde store beholdninger af ufærdigt skyts liggende. Både Krigsministeriet og Svenningsen i Udenrigsministeriet lod det passere.

Tyskerne viste en umiddelbar interesse i Marinens Ammunitionsfabrik, der henhørte under Søartilleriet. Fabrikken havde en betydelig underkapacitet, som Forstmann henstillede, at man snarest fik ud af verden ved, "at man i Søartilleriet i så vid Udstrækning som overhovedet muligt blev Underleverandør til Dansk Industri Syndikat ... på lignende Måde, som Hærens tekniske Korps inden for dets særlige Specialer". Forstmann stillede i udsigt, at man risikerede at komme til at levere direkte til den tyske Værnemagt, hvis man fortsatte med den store tomgang.¹¹⁶

Den 19. juli 1940 var der møde på højt niveau i Udenrigsministeriet angående spørgsmålet om fremstilling af krigsmateriel på danske militære værksteder for den tyske Værnemagts regning. Tilstede var repræsentanter på højeste niveau fra Krigsministeriet, fra Marineministeriet og fra Udenrigsministeriet. Udenrigsministeriet var repræsenteret ved direktør Mohr, den senere direktør Nils Svenningen samt en af de såkaldte Tysklandseksperter, afdelingschef M. A. Wassard. Der var enighed om, at leverancer fra Hærens værksteder i givet fald burde gå gennem Dansk Industri Syndikat, således at Hæren blev underleverandør til denne virksomhed. På lignende måde kunne der blive tale om, at eventuelle leverancer fra Orlogsværftet burde gå gennem et privat skibsværft, f.eks. Burmeister & Wain. Direkte forbindelser kunne der kun være tale om, hvor det drejede sig om reparationer.¹¹⁷

Tilladelse fra regeringen til, at der kunne ske leverancer fra militærets værksteder til den tyske Værnemagt via Dansk Industri Syndikat, forelå ved regeringsbeslutning i august 1940.

Den 15. februar 1941 henvendte den tyske Værnemagt sig til Krigsministeriet med anmodning om leverance af 40.000 granater til de 24 stk. 75 mm. luftværns-kanoner, som hæren havde afgivet til Værnemagten, og som efter aftale nu anvendtes uden for Danmarks grænser. Ordren beløb sig i alt til 5-6 mio. kroner. Udenrigsministeriet havde intet at indvende mod leverancen, men det var en forudsætning, at Dansk Industri Syndikat optrådte som mellemlid, således at de militære myndigheder ikke trådte i direkte kontraktforhold til Værnemagten, ligesom leverancen måtte falde inden for de eksportkontingenter, der måtte blive aftalt mellem de to lande. Sagen havde været forelagt ministeren, som var enig.¹¹⁸

Den 19. februar 1941 blev der givet grønt lys for leverancer af 249 rekylbremsere til 8,8 cm. luftværnskanoner til den tyske Værnemagt fra Hærens Våbenarsenal til en værdi af 1½ mio. kr. og af leverance af 40.000 granater fra Hærens Ammunitions-arsenal til en samlet værdi af 5-6 mio. kr. Leverancerne var fastlagt ved kontrakt mellem Dansk Industri Syndikat og Hærens Våbenarsenal af 1. juli 1941 og mellem Dansk Industri Syndikat og Hærens Ammunitions Arsenal af 3. juli

1940.¹¹⁹ Leverancerne indgik i Dansk Industri Syndikats store leverancer af 500 stk. 20 mm. maskinkanoner til en værdi af ca. 12 mio.kr. Denne ordre var bebudet i ansøgning af 17. september 1941 til Direktoratet for Vareforsyning.¹²⁰

Herefter leverede Hærens Værksteder slag i slag fra juni 1941 til februar 1943 ammunition og våben igennem Dansk Industri Syndikat til Værnemagten, alle med Dansk Industri Syndikat som aftager, idet der dog var en leverance på 115.000 kr. til Atlas af fortrængercylindre (skytsdele) til den tyske Værnemagt.¹²¹

Frem til marts 1943 blev der igangsat arbejder for tysk regning på Hærens Ammunitions Arsenal for et samlet beløb på 2,74 mio.kr. Leverancerne omfattede en planlagt levering af 40.000 stk. 75 mm. luftmålskud og 4000 patronhylstre til 75 mm. luftværnskanon. Der blev samtidig igangsat produktion af våbendele for 4,0 mio. kr., heraf produktion for 870.000 kr. af rekylbremser til en 8,8 cm. luftværnskanon. Dog var heraf kun ca. 40 pct., der var færdigproduceret pr. 1. marts 1943.

Den 29. august 1943 blev Hærens Værksteder og Orlogsværftet sammen med andre af Forsvarets virksomheder overtaget af den tyske Værnemagt.¹²² Orlogsværftet blev overgivet til Howaldt Werke AG, Hamborg. De andre virksomheder blev videreført af Rüstungsstab Dänemark. Finansiering skete foreløbig via besættelsesmidler.¹²³

En del af våbenleverancerne til tyskerne kom således fra statens egne virksomheder, men skjult som leverancer via danske virksomheder. Hærens Våbenarsenal, Flyvetroppernes Værksteder og Søværnets Ammunitionsfabrik producerede som underleverandører våben, som afsattes til tyskerne gennem først og fremmest Dansk Industri Syndikat. Ammunition til tyskerne blev leveret fra Søværnets Ammunitionsfabrik gennem selskabet Amardis, der var et datterselskab af Dansk Industri Syndikat. Men staten afsatte sin produktion også gennem andre private virksomheder. Flyvemaskinedele fra Flyvetroppernes Værksteder blev således leveret via maskinfabrikken Atlas og det private kommissions-firma, A/S Flyvemateriel. Efter den 29. august 1943 blev der leveret våben fra Hærens Våbenarsenal til værnemagervirksomheden Jeko. Afsætningen af våben fra Hærens Våbenarsenal udgjorde efter Arsenalets overtagelse af de tyske Howaldtwerke efter 29. august 1943 alene ca. 20 mio. kr.

En sammenligning mellem Danmark og Norge

En nærmere undersøgelse af det økonomiske samarbejde med tyskerne i de to besatte nordiske lande, hvoraf det ene var tappert kæmpende, mens det andet valgte overgivelse uden kamp, påkalder sig en vis interesse. Ved en nærmere sammenligning mellem Danmarks og Norges samhandel med Tyskland fremgår det, at udviklingen i samhandelens omfang var rimelig ensartet i de to lande, jf. *tabel 3.6*. Mens importen fra Tyskland omtrent fordobledes mellem 1939 og 1944, skete der en tredobling af den danske eksport og mellem en tre og firedobling af den norske. Det fremgår af tabellen, at samhandelen mellem Norge og Tyskland var en underskudsforretning for Tyskland, som måtte tilføre Norge for 1 mia. kr. flere varer, end det modtog.

Tager man udgangspunkt i mellemværendet mellem Tyskland og de to lande på clearingkontoen, bekræftes det tyske underskud på Norge. For Danmarks vedkommende ser et langt større tysk underskud på denne konto, end man skulle forvente ud fra handelsbalancen. Forholdet ses af *tabel 3.7*. Den tyske clearinggæld til Danmark udgjorde ifølge den tyske statistik i maj 1945 1.413,7 mio. RM svarende til 2.940,5 mio. danske kr., hvilket ret nøje svarer til de danske opgørelser. Det tyske tilgodehavende i Norge var på 56,3 mio. RM svarende til 121,6 mio. danske kroner, jfr. tabellerne.

Den tyske clearinggæld til Danmark fremkom således kun for ca. 450 mio. kr. fra et dansk vareoverskud i eksporten. Den resterende del på godt 1 mia. kr. må søges i en række andre betalinger, der vedrørte værnemagtens forbrug, herunder de tyske soldaters levnedsmiddelforbrug i Danmark - udgifter som ellers henhørte under Værnemagtskontoen, men som i Danmark som en særlig gestus i vidt omfang var henført til clearingkontoen. Som det fremstår her, må hovedparten af den danske levnedsmiddeleksport være blevet aftaget af den tyske værnemagt i Danmark og er næppe indgået i den almindelige tyske befolknings forbrug.

Regnskabet mellem landene kan også aflæses af de tyske centralbankkreditter i Danmarks og Norges centralbanker, jf. *tabel 3.8*. De anførte tal omfatter udgifterne til den tyske Værnemagt i henholdsvis Danmark og Norge. Foruden udgifterne til Værnemagtshæren, er der også tale om udgifterne til de store fæstningsbyggerier og til investeringer i øvrigt i de to lande. Tallet for Danmark svarer ret nøje til de danske opgørelser over Værnemagtskontoens størrelse. I Danmark er udgifterne blevet opgjort til 1,5 mia. kr. til det militære byggeri og 3,5 mia. kr. til Værnemagts udgifter. For Norges vedkommende ses det, at de militære investeringer har haft et langt større omfang og været en stor belastning for den norske økonomi.

Tabel 3.6. Danmarks og Norges samhandel med Tyskland 1940-1945 (mio. kr.)¹

	Danmark		Norge	
	Eksport	Import	Eksport	Import
1939	470,1	368,6	117,8	259,0
1940	767,6	1.089,1	282,7	339,7
1941	1.020,6	977,3	399,6	757,0
1942	847,8	693,2	358,6	622,5
1943	869,1	990,2	387,6	683,3
1944	908,0	1.090,1	418,2	458,0
1945	158,6	183,4	115,9	69,4
1940-45 (i alt)	4.571,7	5.023,3	2.081,0	3.188,9

1. Europa Unterm Hakenkreuz , bd. 7 , tillæg, diagram 3, tavle 4-7

Tabel 3.7. Tysk clearinggæld til Danmark og tysk tilgodehavende i Norge (mio. RM)

	Danmark	Norge
December 1940	206,4	20,1
December 1941	418,6	69,4
December 1942	549,2	81,9
December 1943	959,5	146,2
December 1944	1.335,0	15,6
Maj 1945	1.413,7	56,3

Tabel 3.8. Kreditter fra centralbanker i Danmark og Norge til Tyskland (mio. RM)¹

	Danmark	Norge
Dec. 1940	0,222	0,842

Dec. 1941	0,465	2,112
Dec. 1942	0,662	3,346
Dec. 1943	1,163	4,568
Dec. 1944	2,099	5,794
Maj 1945	2,438 ²	6,122 ³

1. Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, tillæg, diagram 1, tavle 4-7.
2. Beløbet svarer til 5.071.040 d. kr.
3. Opgørelse for april. Beløbet svarer til 12.733.760 d. kr.

Betydningen af de danske levnedsmiddelleverancer

Joachim Lunds fremstilling om Danmark som Hitlers spisekammer blev slået stort op i pressen.¹²⁴ Den opfattelse spredtes, at det var de danske leverancer, som opretholdt den tyske levnedsmiddelforsyning og derved indirekte den tyske krigsmaskine. Opfattelsen er delvis blevet pumpet op af de tyske kilders omtale af landbrugseksportens betydning i notater og indberetninger, der skulle gøre indtryk i Berlin. Werner Best og før ham gesandtskabet under Renthe Fink anvendte bevidst omtale af leverancernes betydning for den tyske ernæring som et led i styrkelse af deres politik i Danmark over for førerhovedkvarteret. Spørgsmålet er diskuteret ovenfor.

Den danske eksports relativt begrænsede andel af det samlede tyske forbrug er først blevet beregnet af Erik Ib Schmidt i undersøgelser, der byggede på de faldende tyske normalrationer af kød, flæsk og smør. Ved Joachim Lunds forsvar af sin Ph.D.-afhandling i 1999 fremlagde Niels Thomsen beregninger baseret på dansk statistisk materiale. Niels Thomsen kom til lignende resultater som Erik Ib Schmidt og påpegede, at leverancernes betydning i det tyske forbrug var overdrevet af Joachim Lund, og at de danske rationeringsordninger sikrede en forsyning af den danske befolkning med smør og kød og flæsk krigen igennem, der per capita var langt større end de tyske.¹²⁵ Den danske eksports begrænsede betydning i det tyske forbrug fremgår endvidere af det talmateriale, der er fremlagt såvel af Dietrich Eichholtz, Alan Milward, Ole Brandenburg Jensen og Mogens R. Nissen.¹²⁶

Spørgsmålet om de danske levnedsmidlers betydning i det tyske forbrug har ført til en regulær historikerstrid om den danske eksports faktiske betydning. Striden må anses for afsluttet med Ole Brandenburg Jensens fremstilling i Historisk Tidsskrift 2008, der dokumenterer, at den danske landbrugseksport, skønt en faktor af betydning i importen, på ingen måde kan anses for afgørende i det tyske forbrug. Betydning anskueliggøres måske bedst af, at de danske leverancer udgjorde under 8 gram per tysker per dag i 1940-45.¹²⁷

Den danske produktion af levnedsmidler blev i første række anvendt ikke i Tyskland, men derimod i stedet til danskerne selv og til den tyske værnemagt i Danmark. I 1942-43 blev 57 pct. af smørproduktionen anvendt til dansk forbrug, mens det for oksekød drejede sig om 81 pct. og for svinekød og flæskekød om 67 pct. Leverancerne til det tyske marked udgjorde henholdsvis 35 pct., 16 pct. og 33 pct. De danske forbrugere var de bedst forsynede med levnedsmidler i hele Europa.¹²⁸

Dansk eksport af visse varegrupper var en faktor af betydning i tysk import, men det gjaldt alene leverancerne af kød, smør og fisk. Det var de besatte dele af Sovjet (de baltiske lande), Frankrig og

Polen og en række andre af de besatte lande, der blev Hitlers spisekammer til forsyning af landet med leverancer af brød og kartofler, kød, flæsk og smør m.v. Dette var også tilfældet, selv om den danske eksport af kød i 1944 i forhold til lavpunktet i 1942-43 var steget til det dobbelte og fik relativt større betydning i importen, efterhånden som de tyske hære blev drevet bort andre steder.¹²⁹ Herudover må der også en betydelig tyske hjemmeproduktion af levnedsmidler. Kød mængden til rådighed per capita i Tyskland udgjorde i 1939 45,58 kg. Denne mængde faldt frem til 1944 til 22,17 kg. Per capita. De tilsvarende tal i Danmark var 50,2 kg. i 1939 og 46,9 kg. i 1944. Det er imidlertid klart, at levnedsmiddeleksporten af de tyske myndigheder i København anvendtes til at berolige Berlin.

I erkendelse af statistikken tale flyttede Mogens R. Nissen (og Joachim Lund) debattens hovedpunkt fra eksportens faktiske betydning til den antagelse, at det trods landbrugseksportens begrænsede betydning i det samlede tyske forbrug dog var hensynet til opretholdelsen af landbrugsleverancerne, der sikrede Danmark en relativt lempelig politik under besættelsen. Nissen henviser således til, at en opdeling af tallene på forskellige befolkningsgrupper betyder, at den danske eksport har haft en større og stigende betydning for den tyske bybefolkning under de voksende mangeltilstande.¹³⁰

Det er dog et åbent spørgsmål, om det var hensynet til de danske fødevarerleverancer, der formede den tyske politik over for Danmark. Efter at Albert Speer fra 1942 havde overtaget styringen af den tyske økonomi, blev der gjort forsøg på at udvide produktionen i de besatte lande. Eksporten til Tyskland blev øget fra alle de besatte områder, dog i første række Frankrig, Holland og Belgien. Denne politik lykkedes frem til 1943/44.

Den tyske tilrettelæggelse af besættelsespolitikken blev også bestemt af andre kræfter end hensynet til leverancernes størrelse ved. I alle de besatte nord- og vesteuropæiske lande - Norge, Holland, Belgien og Frankrig - førtes der fra 1943-44 en hårdhændet terrorpolitik trods stor afhængighed af stigende fødevarer- og industrileverancer. Uden hensyn til landbrugseksportens størrelse indførtes terror også i Danmark fra 1944. Dette ses også samme af forholdene i Norge. Hensynet til opretholdelsen af de strategisk vigtige norske råvarerleverancer og de store norske fiskeleverancer førte ikke til en mere lempelig tysk politik i Norge, hvor iøvrigt produktionen ligesom andre steder opretholdtes uafhængig af regimets terror.

Mens tilførselen af strategiske leverancer til krigsførelsen kunne påvirke politikken over for Sverige, peger indiciene på, at hensynet til leverancerne fra de besatte områder ikke i sig selv har spillet nogen afgørende rolle. Forklaringen på den forskellige tyske politik i de besatte områder skal formentlig søges i de enkelte landes lokale tyske regimer og i ressortinteresser repræsenteret i Berlin.

⁷¹ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 15, dok 14.

⁷² Expansionsrichtung Nordeuropa s. 15, dok. 15.

⁷³ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 74, dok. 15.

⁷⁴ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 15, dok. 14 og 15.

⁷⁵ Expansionsrichtung Nordeuropa, 1987, s. 16, dok. 22.

⁷⁶ 2. Europa unterm Hakenkreuz. Analysen. Quellen. Register. Herausgegeben vom Bundesarchiv 1996, bd. 7 s. 27.

⁷⁷ Expansionsrichtung Nordeuropa, 1987, s. 9, s. 16

⁷⁸ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 62, dok 5 og dok. 13.

⁷⁹ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 438ff.

⁸⁰ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 34, dok. 88.

-
- ⁸¹ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 168, dok. 93.
- ⁸² Expansionsrichtung Nordeuropa s. 65 f., dok. 7.
- ⁸³ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 83, dok. 22.
- ⁸⁴ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 68, dok. 10.
- ⁸⁵ Expansionsrichtung Nordeuropa, s. 68 f., dok. 10.
- ⁸⁶ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 64, dok. 7.
- ⁸⁷ Expansionsrichtung Nordeuropa, s. 69 ff. dok. 1.
- ⁸⁸ Se Tysk statistik. Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7 s. 112, dok. 33.
- ⁸⁹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, s. 129f., dok. 49.
- ⁹⁰ Europa Unterm Hakenkreuz s. 113 ff., dok. 33.
- ⁹¹ Europa Unterm Hakenkreuz s. 170 f, dok. 95.
- ⁹² Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, s. 189, dok. 111.
- ⁹³ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, s. ff., s. 199, dok. 122.
- ⁹⁴ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7 s. 225ff, dok 147.
- ⁹⁵ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, s. 232, dok. 151.
- ⁹⁶ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, s. 234, dok. 153.
- ⁹⁷ Europa unterm Hagenkreuz, bd. 7. Dokument 3 s. 77. Udgivet af Bundesarchiv 1996.
- ⁹⁸ Umbreit s. 147f.
- ⁹⁹ Europa unterm Hakenkreuz. Analysen. Quellen. Register. Herausgegeben vom Bundesarchiv 1996, bd. 7 s. 27.
- ¹⁰⁰ Historisk tidsskrift bd. 108, 2008 s. 66 -105.
- ¹⁰¹ Arne Lund: Dansk Industrieretning. Industrien under den tyske besættelse 1940-1945. I, 1949.g s. 45 tabel 14 og s. 105 ff.
- ¹⁰² Lund s. 44 tabel 12.
- ¹⁰³ Arne Lund s. 32, tabel 5.
- ¹⁰⁴ Se endvidere Erik Ib Schmidt: Danmarks økonomiske forhold 1939-1945 i Danmark under Verdenskrig og Besættelse bd. V s. 84
- ¹⁰⁵ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, tillæg ,diagram 3. Jfr. Arne Lund s. 33 tabel 6
- ¹⁰⁶ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 41.
- ¹⁰⁷ Arne Lund s. 37 tabel 7, samme s. 51, tabel 15, s. 60ff.
- ¹⁰⁸ Den parlamentariske Kommissions betænkning IVa s. 423. Ministermøde 11.7. 1940
- ¹⁰⁹ Der var således ikke tale om faste procedurer før 16. maj og 28. juni 1940, der, som det er blevet hævdet, blev overtrådt af Dansk Industri Syndikat.
- ¹¹⁰ 1. Revisionsudvalget gr. 14. DISA, pk.1. Udenrigsministeriet til Finansministeriet og Handelsministeriet 21.3. 1941. Finansm. Jnr. S. 50001, 1/1941. Ø.P.j.nr. 64 Dan 80/11 (eller II).
- ¹¹¹ Revisionsudvalget for tyske betalinger gr. 14 Dansk Industri Syndikat pk.1., mappe mrk. UM 64 Dan 80/11, 18.10. 1940 med bilag af 5.10. og 6.10. 1940, skrivelser af 24.10.1940, 25.10. 1940, 25.1. 1941, 27.1.1941, 21.2.1941, 13.3.1941, 21.3.1941, 3.4.1941, 15.5 1941, 21.5. 1941. Se endvidere akter i samme kilde pakkerne II-V 1941-1945, hvor man ordre for ordre på de af tyskerne førte såkaldte A, B og C-liste som indberettedes til de danske myndigheder kan følge alle tyske leverancer fra Dansk Industri Syndikat frem til 1945.
- ¹¹² UM 84 F2 Referat af møde ved Hærens tekniske Korps 27.6. 1940 v .kaptajn R. J. Johnsen.
- ¹¹³ UM 84 F. 2 Svenningsen. Referat 8.7.1940.
- ¹¹⁴ UM 84 F2 Referat af møde ved Hærens tekniske Korps den 13. 6. 1940. C. Rye 14. 6. 1940.
- ¹¹⁵ UM 84 F2 Referat af møde ved Hærens tekniske Korps den 13. 6. 1940. C. Rye 14. 6. 1940.
- ¹⁵ UM 84. F. 2 Søartilleriet til Marineministeriet 27.6. 1940.
- ¹⁶ UM 84.F. 2. Referat ved Niels Svenningsen 20.7.1940
- ¹¹⁸ UM 84. F. 2. Notits af Nils Svenningsen 18.2.1941.
- ¹¹⁹ UM F. 2. Overenskomster af 1.7. og 3.7. 1941.
- ¹²⁰ UM F.2. Industrirådet til Direktoratet for Vareforsyning 17.9.40.
- ¹²¹ UM F. 2. Krigsministeriet til Udenrigsministeriet 19.2.1942.
- ¹²² UM F2. 1. 3. 1943. Bilag til Krigsministeriets skrivelse af 1.3.1943.

¹²³ Parlamentarische Kommission XIII, s. 1240, dok. 668. Europa Unterm Hakenkreuz. Analysen. Quellen. Register. Bd. 7. Udg. af Bundesarchiv 1996, s. 194, dok. 115

¹²⁴ Lund (2005).

¹²⁵ Tal fremlagt på grundlag af dansk statistisk materiale af professor Niels Thomsen, Institut for Historie, Københavns Universitet ved Joachim Lunds forsvar af hans Ph.D.- afhandling i 1999. Erik Ib Schmidts beregninger er fremlagt i Schmidt (1948).

Erik Ib Schmidt: Danmark under Verdenskrig og Besættelse Bd. 5 s. 81, se også Eichholtz 2 s. 631 tabel 194, s. 634 tabel 197 og s. 638 tabel 202.

¹²⁶ Ole Brandenburg Jensen: Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945, 2005, s. 362 ff. Se samme i Historisk tidsskrift bd. 108 hæfte 1 s. 66 -105. Jfr. Dietrich Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945 bd. 2, 1985 s. 502, tabel 125 .Jfr. Statistisches Handbuch 1949 s. 494. Mogens R. Nissen: Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen, 2005 s. 243-48, Alan A. Milward: The Fascist Economy in Norway og samme: The New Order and the French Economy.

¹²⁷ Historisk Tidsskrift 2008 bind 108 hæfte 1, Ole Brandenburg Jensen s. 66 -105, Samme, 2008 hefte 2: Joachim Lund s. 505-531, og samme 2008 hefte 2 Mogens R. Nissen s. 532-551.

¹²⁸ Krag s. 80.

¹²⁹ Eichholtz bd. 2 s. 503 tabel 126. Joachim Lund i Historisk Tidsskrift 1908 bd. 108, hefte 2 s. 530.

¹³⁰ Mogens R. Nissen i Historisk Tidsskrift 2008 bd. 108 hæfte 2 s. 532-551 og Joachim Lund samme sted s. 505 -531.

Norges indpasning i den tyske krigsøkonomi

De norske leverancer, der blev et resultat af ofte vildflyvende tyske planer for udviklingen af Norge, kom til at bestå af alle former for våben og råvareforsyninger af væsentlig betydning for den tyske krigsindustri.

Vi ser den samme udvikling i alle nordiske lande, nemlig voksende leverancer 1942-1944 i takt med anstrengelserne af den tyske krigsøkonomi. Belastningen af den norske værnemagtskonto og den norske økonomi hidrørte fra opretholdelsen af den store værnemagt i landet, men også fra storstilede planer om udviklingen af de norske råstofressourcer, energiresourcer og transportveje.

Det var målet for Terbovens og den tyske besættelsesmagt, at Norge skulle inkorporeres i det tyske erhvervsliv.¹³¹ Med muligheder for investeringer i vigtige råvare- og energiresourcer til brug for rustningsindustrien var vurderingen den, at der burde indsættes kapital på kort sigt af rustningspolitiske hensyn, men også på længere sigt med henblik på en omfattende videregående "fredsplanlægning".¹³² Tabel 3.9 viser udviklingen i de norske råstofleverancer til Tyskland.

Allerede den 6. august 1940 fastlagdes retningslinjer for udnyttelsen af de norske vandkraftsressourcer til elektricitetsformål. Foruden Rheinisch - Westfälischen Elektrizitätswerk A/G skulle også tyske og norske statsinstanser deltage finansielt. Albert Vögler, formand for selskabets bestyrelse, besøgte i den anledning Oslo den 23. august 1940.¹³³ Heinrich Koppenberg, generaldirektør og bestyrelsesformand for Junkers Flugzeug und Motorenwerke AG, skaffede sig gennem en forordning fra Terboven position som formueforvalter (Treuhand) for hele den norske aluminiumsindustri, hvilket fulgtes af ønsker om deltagelse fra både Vereinigte Aluminiumwerke A/G og I.G. Farbenindustri AG.¹³⁴

Herefter igangsattes planer for meget omfattende investeringer i norsk bjergværksdrift, energiforsyning og infrastruktur med henblik på udvinding af malm til en række strategiske metaller, således kobber, zink, nikkel, titan, wolfram, molybdæn, sølv og svovlkis. Endvidere skulle der ske en oprettelse eller udvidelse af virksomheder til fremstilling af ler, aluminium, kobber, zink, nikkel og af kemiske virksomheder til produktion af sprængstoffer, syntetisk kvælstof, kalkkvælstof, superfosfat, calciumkarbid og natrium. Alle disse initiativer skete med henblik på tilvejebringelse af leverancer til den tyske rustningsindustri.¹³⁵ Derudover var interessen rettet mod produktionen i rustningsindustrielle virksomheder, skibsværfter og kraftværker. Denne produktion måtte opretholdes og udvides allerede under besættelsen og stilles til Tysklands rådighed. Man var klar over, at der måtte stilles råstoffer til rådighed, som disse industrigrene måtte være afskåret fra under blokaden.

Selskabet IG Farben og andre fremtrædende koncerner viste betydelig interesse for en udbygning af udvindingen af strategiske stoffer til brug i militærindustrien og for indlemmelse af Norge i det kontinentaleuropæiske Wirtschaftsrum. Med det formål fremsattes den 8. maj 1941 af IG Farben forslag til liberalisering af den norske handelspolitik og etablering af en præferencetilling for tyske virksomheder og produkter.¹³⁶

Den 15. september 1941 fremsatte IG Farben yderligere ønsker om friholdelse af tyske virksomheder for indførsels- og udførselstold og for omsætningsafgift i Norge. Den tyske industri havde indsat et stort antal virksomheder i energifremstilling, i letmetalproduktion og i

bjergværksdrift, hvilket havde tilført Norge ikke blot initiativ og planlægning, men også givet adgang til teknisk erfaring og kapital samt sikret afsætning af den nye produktion. Investeringsbehovet på letmetalsområdet blev opgjort til ca. 1,1 mia. RM svarende til mere end en tredjedel af den normale norske nationalindkomst, og det måtte fra tysk side anses som rimeligt, at denne produktion i det væsentlige kunne stå til rådighed for Tyskland på rimelige betingelser.¹³⁷

Ved et stort møde på Skaugum den 21. november 1940 om den norske økonomi kunne rigskommissær Terboven slå fast, at han i første række havde anset det for sin pligt som rigskommissær at mobilisere landets materielle kræfter til fordel for Værnemagten og den tyske rustningsindustri. Han kunne også konstatere, at det var lykkedes at tilvejebringe et helt igennem gnidningsløst samarbejde med landets erhvervsliv, hvilket ikke havde været muligt i alle besatte lande i samme udstrækning.¹³⁸

Det norske - og det danske - erhvervsliv viste det samme mønster, som man finder i det øvrige Europa. Som helhed afviste erhvervene ikke at producere for og handle med besættelsesmagten, selvom det ikke generelt kan konstateres, at de var tyskvenlige eller støttede nazisterne. I Norge viste dobbeltheden i holdninger og adfærd sig ved, at de førende norske erhvervsfolk i den første halvdel af besættelsen fulgte invitationerne til at møde op ved Terbovens aftener på Skaugum. Dette bibragte den tyske Sikkerhedstjeneste den overbevisning, at de på langt sigt var rede til erhvervsmæssigt at samarbejde med Rigskommissariatet. Statssekretær Landfried fra det tyske erhvervsministerium betegnede det erhvervsmæssige samarbejde med Norge som forbilledligt.¹³⁹ Samarbejdet medførte, at norske råvarer næsten udelukkende endte i tyske højovne og metalværker, og at norske arbejdere i stort tal arbejdede på byggepladser og i fabrikker for værnemagtens formål.¹⁴⁰

Der vistes ingen åben modstandsvilje i erhvervslivet selv efter krigens vending, og det kan ikke konstateres, at der var forretningsfolk, der i noget omfang modsatte sig de tyske krav om leverancer eller om produktionskontrakter. Carlo Otte, chefen for Rigskommissariatets erhvervsafdeling, bekræftede efter kapitulationen de gode kontakter, der havde været mellem hans afdelingsledere og de kendteste norske firmaer. Kun i kredsen af norske redere, der havde interesser rettet i retning af England, forsøgtes en passiv modstand, der efterhånden antog mere aktive former. Der blev aldrig fra tysk side anvendt tvangsforanstaltninger for at opnå leverancer. Carlo Otte forklarede, at tyskerne altid kunne finde en anden virksomhed i telefonbogen, hvis en virksomhed ikke ønskede at levere.

Ved tegning af kontrakter understregede Værnemagtens embedsmænd, at Værnemagten var "upolitisk" og ikke havde noget at gøre med de nazistiske repræsentanter i Rigskommissariatet.¹⁴¹ Det kan - med de brydninger, der her og andre steder fandtes mellem værnemagt og politi - ikke helt afvises, at det alene var udtryk for deres egen selvforståelse.

Det gode samarbejde med værnemagten varede krigen ud. Kilderne i Wehrwirtschaftsstab Norwegen tillader den slutning, at der næppe var et firma i Norge, der ikke havde gjort forretninger med de tyske myndigheder. Det gjaldt såvel de store industrivirksomheder som de små håndværkere og købmændsfolk. Og under Værnemagtens enorme efterspørgsel efter arbejdskraft hentede de 60.000 norske arbejdere, der arbejdede for tyskerne på tyske byggeprojekter, på en uge det, som de ellers måtte arbejde en måned for at opnå. Der ses ikke nogen forskel på befolkningsgrupperne i denne henseende. Ved retsopgøret var der hverken i Norge eller Danmark noget opgør med bønder, gartnere, fiskere eller arbejdere for deres virke, men alene med større virksomheder.¹⁴²

Dette billede af erhvervslivets reaktioner har i alle henseender en slående lighed med forholdene i Danmark. Det gælder såvel politisk som økonomisk. De tyske myndigheder i Danmark berettede krigen igennem til Berlin, at danskerne var engelskvenlige, og at det samme gjaldt politikerne, som dog samarbejdede af opportunistiske grunde. Kun i tilfælde af tysk sejr kunne der forventes en ændring i denne indstilling. Som i Norge havde danske virksomheder kontakt med besættelsesmagten, bl.a. gennem Det tyske Handelskammer og i Dansk-tysk Forening. Der var i Danmark som i Norge kun få nazister og intet ideologisk samarbejde mellem erhvervslivets organisationer og besættelsesmagten eller nazipartiet. Kun LS havde hældninger i denne retning. Den eneste mere betydningsfulde reaktion på chokket over besættelsen var forsøget på at etablere national, upolitisk regering via kongemagten, der udgik fra den såkaldte Højgaardkreds. Også i Danmark gik store som små virksomheder i erhvervslivet ind i produktion og salg til Tyskland. Og også her fritoges fiskeri, gartneri, landbrugere og arbejdere med sortbørslønninger på vestkysten for opgøret efter krigen, som fortrinsvis ramte de større industrivirksomheder.

Den tyske indtrængen i norsk erhvervsliv gav anledning til gnidninger mellem Terboven og Quisling. Den 11. august 1942 klagede Terboven til Hitler over, at Quisling modarbejdede tysk kapitals deltagelse i Norge. Det var målet for Terbovens bestræbelser at tage adgangen til de norske energikilder og udvinding af letmetal ud af norsk lovgivning, således at det ikke længere skulle være de norske myndigheders kompetence at give koncessioner. De tyske myndigheder forhandlede derfor med Quisling om en koncessionslov, hvilket man dog ikke kunne komme til enighed om, idet Quisling kun ville tilstå Tyskland en forpagtning af bestemte energikilder for en periode på 60 år. Hitler besluttede, at spørgsmålet om udnyttelse af de norske energikilder alene lå i tysk hånd, og at Terboven kunne udstede de efter hans skøn nødvendige anordninger.¹⁴³

Med Speers overtagelse af rustnings- og ammunitionsministeriet i 1942 blev Norge og den norske råstofproduktion fuldt inddraget i den centrale tyske planlægning med vidtgående indgreb i den norske produktion. Disse indgreb blev bestemt af den tyske militærindustriens behov, f.eks. skete der en forøgelse af kultilførslerne til råvareindustrien på bekostning af transport- og ernæringserhvervene.¹⁴⁴

Der ses ikke at have været nogen direkte sammenhæng mellem omfanget af de norske leverancers omfang, og den politik der blev ført. Terroren førte ikke til nogen nedgang i leverancerne til Tyskland. Trods de allieredes krigssabotage blev den norske produktion til den tyske krigsindustri opretholdt til langt ind i 1944 og på enkelte områder endog væsentligt forøget, hvorefter den svandt ind på grund af andre forhold, nemlig sammenbruddet af de tyske tilførsler af brændstoffer og sammenbruddet i transportforholdene.¹⁴⁵

Norske industrianlæg var mål for en omfattende allieret sabotage- og luftkrigsførelse. Britisk-norske kommandoer angreb gentagende gange - således den 30. oktober og den 17. november 1943 samt den 9. maj og den 1. juni 1944 - svovlkisgruben Orkla, hvis vigtighed for den tyske krigsførelse var blevet øget, efter at de allieredes havde besat Sicilien. Den samlede norske svovlsyreproduktion blev bragt til standsning ved kommandoangreb den 21. november 1943 på ferrosiliciumproduktionen i Eydehavn blev samt ved angreb den 29. juni 1944 på de kemiske fabrikker i Lysaker ved Oslo og i Hurum (Verpen) ved Drammen. Den 8. US Airforce bombede den 16. november 1943 Norsk Hydros kvælstoffabrik i Rjukan og selskabets kraftværk Vemork, hvor produktionen af tungt vand igen var kommet i gang i april, ligesom molybdængruben Knaben og den tyske krigsmarines u-bådsbase ved Trondhjem også blev bombet. Forsøgene på at transportere tungtvandsfabrikationen til Tyskland blev forhindret ved, at Tinsjö-jernbanefærgen

sænkedes den 20. februar 1944. Samarbejdet mellem de britiske SOE-kombattanter og den norske modstandsbevægelse blev stadig snævrere, ligesom der i Nordnorge blev indledt et samarbejde med russerne.¹⁴⁶ 10.000 tons fosforfattig jernerts koncentrat faldt ud af produktionen ved luftangreb i juli 1943.

Det norske produktionsapparat kom dog tilsyneladende ret ubeskadiget igennem sabotagerne og bombeangrebene. Således blev det i OKWs krigsdagbog fastholdt, at den til slutningen af 1944 stigende sabotage alt i alt havde haft "et ringe og med andre fronter ikke sammenligneligt omfang", og "intet i realiteten (ændrer) på, at Norge også endnu er et af Europas fredeligste lande".¹⁴⁷

Grunden til angrebene var de norske råvareleverancers betydning for den tyske krigsindustri. Afsætningen af vigtige råstoffer som f. eks. titan, nikket, svovl osv. kunne i 1944 forøges i forhold til året før. Og Norge leverede i 1943 og 1944 i sammenligning med de tidligere år rekordleverancer af kobbermalm og svovl, råjern og jernlegeringer, aluminium og zink, hvis betydning for den tyske rustningsproduktion voksede i det omfang, hvor andre for råstofforsyningen vigtige områder gik tabt. Leverancerne var således trods angrebene stigende og af væsentlig stigende betydning for den tyske rustningsøkonomi. Sværvægteren i molybdænuudvindingen var produktionen ved Knabengruben i Sydnorge. Efter angreb dækkede Norge straks efter i andet kvartal 1944 igen 23 pct. af det tyske forbrug. Ved stigning i molybdænuudvindingen skønnedes den norske andel at kunne hæves til 32 pct.

Tabel 3.10 giver en oversigt over den norske andel i 1943 af Tysklands forbrug af de vigtigste krigsvigtige råstoffer.¹⁴⁸ Det fremgår, at de norske leverancer har en stor betydning for den tyske krigsproduktion.

De norske rustningsleverancer fordelte sig i første halvår 1944 med 41 pct. til hæren, 39 pct. til marinen og 20 pct. til luftværnet. 97 pct. af leverancerne var ordrer fra de tyske besættelsestropper i Norge – et forhold, som genkendes i de øvrige besatte lande, hvor de tyske leverancer i vid udstrækning var begrænset til dækning af de militære enheders behov i det besatte land. Tyngdepunktet i de norske leverancer var reparationer af de i land værende skibe, fartøjer, fly og våben. Ca. 60 000 nordmænd var i første halvår 1944 umiddelbart beskæftiget ved den tyske værnemagt.

Leverancerne af norske fisk til tysk forbrug var betydelige. Ifølge en indberetning fra Rigskommissariatets fiskeriafdeling til Hauptabteilung Volkswirtschaft i Berlin den 26. april 1944 faldt Norges samlede fangster under krigen ganske vist fra 1 mio. tons i 1940 til 630.000 tons i 1943, men var igen stigende i 1944. Tyskland aftog heraf 55 pct. i form af frisk fisk, saltfisk, klipfisk og tørfisk. Straks efter Norges besættelse forlangte tyskerne en andel på ikke under 50 pct. Leverancerne var ifølge indberetningen særdeles vigtige for ernæringen af både civilbefolkningen og værnemagten. Norges andel af Rigets samlede forbrug af fisk rapporteredes som værende over 50 pct.¹⁴⁹

Med den katastrofale mangel på drivstoffer og skibstonnage fra efteråret 1944 fulgte sammenbruddet i de norske leverancer og i norsk økonomi.

Tabel 3.9. Norsk udførsel af nøglevarer til Tyskland i 1943¹

	Udførsel til Tyskland (i tons)	Udførsel til Tyskland som pct. af tysk forbrug
Jernmalm fosforfattig	ca. 208.000	6
Titan (TiO ₂)	24.700	100
Molybdän (Mo indhold)		18
Nikkel++	670.000	6
Kobber	14.900	5
Aluminium	over 17.000	5
Ferrosilicium	69.000	45
Svovlkis (40 % S)	198.000	27
Svovl	39.000	16
Glimmer, ren	750	25-30
Grafit	2.750	12
Siliciumcarbid	12.660 ²	13

1. Tabellen viser udførslen fra Norge til Tyskland i 1943 af en række vigtige råvarer.
2. Tal for 1944.

Tabel 3.10. Norske råstofleverancer til Tyskland (1.000 tons)¹

	1940	1941	1942	1943	1944
Svovlkis	287,2	585,7	508,5	509,2	463,4
Jernerts	182,9	505,3	566,6	342,3	242,7
Svovl	41,0	37,7	17,7	39,6	46,8
Kobbermalm	12,7	25,5	15,4	25,6	33,9
Jernlegeringer	45,4	76,8	49,7	75,4	68,2
Aluminium	18,2	14,3	15,9	17,2	15,3
Træmasse/cellulose	161,8	166,8	75,0	68,4	45,1

1. Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7, Diagrammer, diagram 6.

Sveriges og Finlands bidrag til den tyske krigsøkonomi

Heller ikke Sverige og Finland undgik at måtte bøje sig for tyske krav af både politisk og økonomisk art. Landene i Europa stod i et afhængighedsforhold til hinanden. Tyskland blev med krigens gang stadig mere afhængig af krigsvigtige tilførsler fra Nordeuropa, mens de skandinaviske lande var tilsvarende afhængige af tilførsler af brændstoffer, kul og olie m.v. fra Tyskland. Det gjaldt også det neutrale Sverige. I det hele må det konstateres, at de strategisk vigtige leverancer fra Norge, Sverige og Finland var af større betydning for den tyske krigsførelse end de danske leverancer.

Efter besættelsen af Danmark og Norge advarede Sovjetunionen om, at Sveriges neutralitet skulle opretholdes. Den svenske regering måtte imidlertid ved aftale af 8. juli 1940 gøre brud på sin neutralitet ved at bøje sig for krav om transporter af tyske tropper gennem Sverige til fronterne i Norge. Dette og andre krav til Sverige indgik allerede i planlægningen af Operation Weserübung.¹⁵⁰ Mellem 1940 og 1944 passede ca. 2 mio. tyske værnemagtsoldater gennem Sverige i kraft af denne aftale.¹⁵¹ Den 22. juni 1941 overførtes en division tyske soldater til Nordfinland, og straks efter måtte den svenske regering bøje sig for tyske krav om, at man skulle sikre skibsfartsvejene for malm- og trosskibstransporter gennem minespæringer, og at den svenske marine skulle beskytte skibe i svensk territorialfarvand.¹⁵²

Transitaftalen var af enorm betydning for transporten af store mængder af kul til Nordnorge. Med Sveriges spærring af kultransporterne fra august 1944 ramtes erhvervene herunder hårdt af store transport- og tonnageproblemer.¹⁵³ Dette gik også ud over produktionen af konsumvarer. På det økonomiske område bidrog Sverige endvidere på en række områder væsentligt med forsyninger til den tyske rustningsindustri, herunder med leverancer af jernmalm. De svenske leverancer udgjorde ca. 50 pct. af det samlede tyske forbrug.

Tyskland søgte under handelsforhandlingerne med Sverige i 1943 med alle midler at sikre i det mindste uændrede leverancer af svensk jernmalm.¹⁵⁴ Gesandt Karl Schnurres indberetning til Ribbentrop om retningslinjerne for handelsforhandlingerne med Sverige af 1. november 1943 taler sit tydelige sprog om Sveriges betydning:

1. Sverige leverede i 1943 med 9,5 mio. tons jernmalm, hvilket var en rekordleverance, der dækkede mere end halvdelen af det tyske forbrug;
2. Der var leveret kuglelejer fra Sverige i 1943 for 32 mio RM. Leverancerne af kuglelejer blev fremhævet som absolut afgørende for krigsførelsen. Sverige dækkede næsten 60 pct. af Tysklands behov. Et bortfald - eller blot kun en mindre reduktion - af de svenske leverancer indførselen ville gøre det umuligt at gennemføre de tyske planer om produktion forudsete panserkøretøjer og fly;
3. Sverige leverede 70.000 tons ædelmetal og trækulsjern. Disse stoffer var uundværlige for den tyske rustningsproduktion, især programmerne for fremstilling af motorer og værktøjsmaskiner;
4. Ca. 45 pct. af den tyske tekstilindustri forsyning med celluldsstoffer var afhængig af import fra Sverige;
5. Ca. 60 pct. af det tyske behov for høstbindegarn blev dækket af svenske leverancer. Dette var igen vigtigt for den tyske kornhøst;
6. Importen af træ fra Sverige var undværlig for at opretholde produktion i Nord- og Vesttyskland.

Behovet for betalingsmidler til tysk import fra Sverige ville i 1944 udgøre ca. 600 mio. RM. Dette beløb måtte tilvejebringes gennem udførsel af tyske varer, og herved ville det blive nødvendigt at dække ca. 50-60 mio. RM gennem udførsel af våben. En sådan eksport ville også være nødvendig for at få svenskerne til at levere de nødvendige tilførsler af kuglelejer og stål. Under forudsætning af opretholdelsen af disse leverancer i 1944 sammen med den planmæssige tilførsel af norsk og spansk erts anså man det muligt at kunne holde den tyske jernproduktion stabil.¹⁵⁵

For året 1944 aftaltes indførsel af jernmalm fra Sverige for 500 mio. RM, og det lykkedes frem til september 1944 at sikre leverancer af 7,5 mio. tons jernmalm. Sverige var villig til yderligere leverancer af for Tyskland krigsvigtige produkter, men kun ved modsvarende våbenleverancer. Tysklands vanskeligheder ved på dette tidspunkt at levere de aftalte eksportmængder førte til, at erhvervsminister Walther Funk den 15. februar 1944 indtrængende måtte anmode Albert Speer om at gøre sådanne leverancer mulige af hensyn til "den fremragende betydning svenske leverancer havde for tysk rustningsproduktion".¹⁵⁶ Foruden jernmalm var svenske leverancer leverancer af kuglelejer af "absolut krigsafgørende betydning".¹⁵⁷

Efter det tyske nederlag ved Kursk i 1943, der markerede det grundlæggende omsving i krigsforløbet, var tyskerne endegyldigt militært i defensiven. Tyskland var endegyldigt tvunget i defensiven militært, og den tyske krigsøkonomi var fra 1943 på grund af tabene i østområderne og i middelhavsområdet mere end nogensinde afhængig af råstoffer, industrivarer, levnedsmidler, krigsmateriel og transportmidler fra de nordiske lande.¹⁵⁸

Sverige begyndte fra februar 1943 gradvis at ophæve de tidligere givne tilladelser til krænkelser af dets neutrale status, herunder tilladelsen til transport af værnemagtssoldater og militære forsyninger gennem Sverige. Berlin overvejede muligheden af at presse Sverige bort fra denne kurs. Men tanken afvistes af hensyn til at sikre opretholdelsen af de svenske leverancer til den tyske krigsindustri. Fra september 1944 opsigde svenskerne yderligere tilsagnet om tyske skibes ret til at anløbe svenske østersøhavne og indskrænkede retten til transport af malm og kuglelejer gennem Sverige. Udbygning af forsvarsanlæg i Sydnorge op til den svenske grænse skyldtes tysk frygt for svensk indtræden i krigen.¹⁵⁹ Man var fuldstændig klar over i Berlin, at holdningerne i Sverige var tysk fjendtlige. Man bemærkede sig især i 1944 uviljen i den svenske hovedstadspresse.¹⁶⁰

Den 29. juli 1940 måtte Finland undertegne en tysk-finsk handelstraktat, der regulerede den finske ind- og udførsel i overensstemmelse med tyske krav. Gennem aftalen blev Finland frataget muligheden for handelsforbindelser med "fjendelande". Samtidig sikrede aftalen, at den tyske rustningsindustri fik adgang til vigtige råstoffer, især kobber og molybdæn samt det uundværlige nikkeludbytte. Produktionen af nikkel fra Petsamo-gruben i Nordfinland var af ubetinget betydning for den tyske rustningsindustri.¹⁶¹ Traktaten fremkaldte bekymringer hos den finske regeringsledelse om de negative virkninger, den finske deltagelse i nyordningen kunne for landets selvstændighed.¹⁶² I et telegram af 14. marts 1942 fandt Ribbentrop dog ikke tiden egnet til at drøfte Europas nyordning, da det måtte dreje sig om samle "alle Kräfte zu Sicherstellung des endgültigen Sieges".¹⁶³

Den vægt, som tyskerne tillagde leverancer fra Finland, kom til udtryk ved et møde mellem Hitler og den finske udenrigsminister den 27. november 1941. Ved mødet udtrykte Hitler ønske om, at Finland skulle lade Tyskland deltage i investeringer ved udvinding og produktion af råstoffer, som Tyskland havde mangel på. Ønsket gjaldt i første række nikkel og træ.¹⁶⁴

Fra midten af 1943 var Tyskland for ca. 75 pct. afhængig af nikkeltilførsler fra Finland. Efter overvindelse af betydelige begyndervanskeligheder kunne produktionen af nikkel i Petsamo sættes i et stort spring i vejret, således at det tyske nikkelbehov næsten kunne dækkes. Finland ydede dermed et afgørende bidrag til udbygningen af det tyske rustningsprogram. Også Norge leverede i 1943 og første halvår af 1944 i sammenligning med tidligere år rekordleverancer af kobber, råjern, ferrosilicium, aluminium, zink og svovlkis.¹⁶⁵ Kampen om tilvejebringelse af de nødvendige råstoffer til rustningsproduktionen var en kamp om tid, hvor kostbare, materiale-intensive åbnings- og byggearbejder i såvel bl.a. finske kobber- og nikkelgruber som i de norske molybdæn- wolfram-, jern- og svovlkisforekomster fandt sted.¹⁶⁶ Det i 1943 planmæssigt igangsatte udvidelsesprogram for den finske kobberproduktion ville vare i tre til fire år og kunne ikke blive virksomt for den tyske krigsførelse.

Finland var næsten fuldstændig afhængig af tilførsler fra Tyskland og andre okkuperede lande. Tyskland søgte at bruge dette forhold mod Finland, da der var udsigt til, at landet ville indgå en separatfred med Sovjetunionen. Holdningen hos en del af den finske offentlighed havde opbragt føreren, hvilket bevirkede en ordre om, at leverancerne til Finland skulle begrænses. I oktober 1943 skete der en nedskæring af tilførslerne af korn og sukker til Finland. Det var det tyske ønske at fastholde "Finlands afhængighed af Det Stortyske Rige som en realitet". En yderligere nedskæring af leverancerne til Finland blev iværksat i april 1944, idet tyskerne dog samtidig ønskede at undgå, at der hermed skete en reduktion i de krigsvigtige finske leverancer af nikkel, kobber, kobolt, molybdæn, træ, cellulid, pap og papir til Tyskland.¹⁶⁷

Endemålene med, hvad der skulle ske med de enkelte lande efter en tysk sejr lå næppe fast. Det tænkte endemål var i 1942 ifølge Ribbentrop, at Finland sammen med Norge og Danmark skulle indgå i et "Europäischen Staatenbund", hvoraf Auswärtiges Amt skulle forberede et storgermansk rige efter krigens slutning. Dette forbund skulle proklameres så snart Tyskland kunne registrere betydende militære resultater. På grund af Sveriges begyndende omorientering skulle det imidlertid ikke deltage. Det skulle blot afholdes fra at kunne indlade sig med England og Amerika.¹⁶⁸

¹³¹ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 426 ff.

¹³² Expansionsrichtung Nordeuropa, 1987, s. 16, dok. 33, 45

¹³³ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 19.

¹³⁴ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 19, dok. 23.

¹³⁵ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 64, dok. 7

¹³⁶ . Expansionsrichtung Nordeuropa s. 101, dok. 33. Dietrecht Eichholtz: Die Norwegen-Denkschrift des IG Farben-Konzerns von 1941 in :B ulletin des Arbeitskreises "Zweiter Weltkrieg", nr. 1/2/1974, s. 12ff.

¹³⁷ Expansionsrichtung Nordeuropa s.111, dok. 45.

¹³⁸ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 424.

¹³⁹ Bohn, Reichskommissariat Norwegen s. 263.

¹⁴⁰ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 262f.

¹⁴¹ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 264.

¹⁴² Bohn: Reichskommissariat Norwegen s.269.tf.

¹⁴³ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 134 f, dok. 65.

¹⁴⁴ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 428 ff., 431

¹⁴⁵ Expansionsrichtung Nordeuropa s. s. 52, dok. 135,137,140. Bohn:Reichskommissariat Norwegen s. 444ff, 446-448.

¹⁴⁶ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 52f.

¹⁴⁷ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 452

-
- ¹⁴⁸ Samme s. 217, dok. 140. BA Potsdam, film nr. 13.430. Indberetning fra kaptajn Otto Lummitz. Forbindelsesofficer for Feldwirtschaftsamt i OKW til chef for hærrustning og befalingshavende for erstatningshæren den 27. september 1944 om den erhvervsmæssige situation i Norge og Danmark.
- ¹⁴⁹ Europa Unterm Hakenkreuz bd. 7 s. 205 ff, dok 126. Referat
- ¹⁵⁰ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 62 , dok 5 og dok. 13.
- ¹⁵¹ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 17 , dok. 13.
- ¹⁵² Expansionsrichtung Nordeuropa s. 22.
- ¹⁵³ Bohn: Reichskommissariat Norwegen s. 438ff .
- ¹⁵⁴ Expansionsrichtung Nordeuropa Dok. 88.
- ¹⁵⁵ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 34, dok. 88, s. 3, s. 161 f. Statens offentlige utredninger, 1945, nr. 17, del V, s. 134, 1947, nr.41, del VII, 1947, s.120.Klaus Witmann: Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum dritten Reich 1933-1945, 1972 s. 242 ff.
- ¹⁵⁶ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 41.
- ¹⁵⁷ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 34, dok. 88.
- ¹⁵⁸ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 33
- ¹⁵⁹ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 41.
- ¹⁶⁰ Expansionsrichtung Nordeuropas s. 179 , dok. 102.
- ¹⁶¹ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 168, dok. 93.
- ¹⁶² Expansionsrichtung Nordeuropa s. 17, dok. 20.
- ¹⁶³ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 26, dok 59.
- ¹⁶⁴ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 122, dok 54.
- ¹⁶⁵ Statistisk Sentralbyrå, Statistisk- økonomisk utsyn over krigsårene, 1945 s. 94 f. Expansionsrichtung Nordeuropa s. 34.
- ¹⁶⁶ Dok.64 ,93.
- ¹⁶⁷ Expansionsrichtung Nordeuropa s. 33, s.177, dok 100, s. 159f., dok.86.
- ¹⁶⁸ Deutschland im zweiten Weltkrieg bd. 3, s. 412 f.

Kapitel 4

Det økonomiske opgør efter besættelsen

Skønt staten selv havde været dybt involveret i leverancerne til tyskerne og havde tilrettelagt de administrative rammer for, hvorledes leverancerne skulle ske, forberedtes der efter den 29. august 1943 en kovending i politikken over for erhvervenes tyske leverancer. Hen mod besættelsens ophør bebudede man, at der med tilbagevirkende kraft ville blive ændret på de hidtidige regler og procedurer. Dette skete i en skrivelse af 12. januar 1945 fra Rigsadvokaten til Handelsministeriet og til den kommitterede for Odel-udvalget. Skrivelsen indebar en undsigelse af det regelsystem for tyske leverancer, der var blevet opstillet af samarbejdsregeringen og ministerierne. Med dannelsen af befrielsesregeringen i maj 1945 bestående af de gamle politikere og modstandsbevægelsens repræsentanter, herunder kommunisterne, blev de i realiteten uforenelige synspunkter med hensyn til besættelsestidens politik repræsenteret i den samme regering. Dette medførte politiske brydninger. Efter omfattende diskussioner vedtoges i 1945 de fire såkaldte værnemagerlove. Det var ønsket at ramme, hvad man fandt, var anstødelige former for økonomisk samarbejde. Det blev besluttet, at der skulle foretages en fornyet revision af virksomhedernes leverancer til tyskerne.

Kapitlet giver en beskrivelse af diskussionen omkring det økonomiske opgør. Endvidere gives der en beskrivelse af de fire værnemagerlove. Endelig gives der på baggrund af revisionen foretaget efter krigen en oversigt over danske virksomheders samlede leverancer til tyskerne.

Forberedelsen af det økonomiske opgør

Bestemmelserne om, at der skulle ske leverancer til tyskerne kom fra dansk offentlig side i 1940. Alle de politiske partier var enige om det. Også kommunisterne, der sammen med Dansk Samling i 1945 førte an i korstoget mod virksomhederne, samtykkede i 1940 i denne politik. Sagen vedrørende den odiøse accept af udbygning af lufthavnene til tyske formål var forelagt rigsdagens grupper umiddelbart efter dens behandling i regeringen, og man var der fuldt og helt indforstået. Om betalingsvilkårene havde der heller aldrig været rejst nogen tvivl. Disse blev udtrykt og billiget i form af bestemmelserne om prisloven og Odeludvalget. Den daværende regering og rigsdag tog selv gennem lovgivningen stilling til, hvilke handlinger, der skulle anses for strafbar kollaboration, hvad der var odiøs adfærd, og hvad der var acceptabel samhandel med besættelsesmagten.

Trods det, at staten selv havde været dybt involveret i leverancerne til tyskerne, forberedtes der efter 29. august 1943 i besættelsens sidste år en kovending i politikken over for erhvervenes tyske leverancer. Hen mod besættelsens ophør begyndte man at bebude, at der ville blive lavet om på de hidtidige regler og procedurer med tilbagevirkende kraft uanset myndighedernes ansvar for disse.

I en skrivelse fra Rigsadvokaten til Handelsministeriet af 12. januar 1945, skriver Rigsadvokaten til direktør Odel i Odeludvalget:

Det er under Haanden blevet mig bekendt, at Udenrigsministeriets Kommitterede for Industrisager, der i henhold til Handelsministeriets Bekendtgørelse af 23. december 1941 er bemyndiget til at kontrollere og ændre de Priser, som her i Landet arbejdende Virksomheder betinger sig for Udførelse af Entreprenør- og Byggearbejder for den tyske Værnemagt, og herunder at drage Omsorg for, at Beløb, der er betalt for meget, indbetales til Nationalbanken til Kredit for den tyske Værnemagt, i en række Tilfælde har afgjort Sager, hvor Entreprenørfirmaer har oppebåret for høje Priser for deres arbejder, med, at Tilbagebetaling har fundet Sted, således at de paagældende Entreprenører, uanset muligt foreliggende strafbare Prislovsovertrædelser har fået Indtrykket af, at Sagen dermed er afgjort.

Rigsadvokaten skrev endvidere

jeg finder Anledning til at præcisere Anklagemyndighedens Standpunkt og understrege, at den af den Kommitterede trufne Afgørelse naturligvis ikke kan være bindende for Anklagemyndigheden, allerede fordi Sagerne er ganske ukendt for denne. Naar det paany vil være muligt at foretage Efterforskning, vil Sager, hvor der har været Tale om Prislovsovertrædelse derfor blive fremmet, uanset den af den Kommitterede trufne Afgørelse.

Herefter skulle det fremtidig tilkendegives den pågældende, at en evt. prislovsovertrædelse ikke var afgjort ved den skete tilbagebetaling.

Denne skrivelse var en undsigelse af hele det af samarbejdsregeringen og ministerierne etablerede regelsystem og indledning til, hvad der skulle ske efter besættelsen ikke blot for entreprenørsager, men for alle typer af leverancer og arbejder for tyskerne.

Den kommitteredes svar på Rigsadvokatens skrivelse var, at alle sager vedrørende salg af varer til den tyske Værnemagt var blevet videresendt til Udenrigsministeriets kontor for særlige handelssager. Svaret i øvrigt kan sammenfattes i følgende elementer:¹⁶⁸

1. Ved de prisreguleringer, der var foretaget i henhold til bekendtgørelsen af 23. 12. 41, som var den kommitteredes hjemmel, havde man ikke givet de pågældende virksomheder noget tilsagn om, at sagen kunne betragtes som endelig afgjort med den af den kommitterede forlangte tilbagebetaling, og at den ikke senere kunne genoptages ud fra andre synspunkter end dem, der havde ligget til grund for prisreguleringen.
2. I de af den kommitterede udstedte bestemmelser vedr. priskontrol med værnemagtsarbejder var det udtrykkeligt påpeget, at de fakturerede priser skulle være i overensstemmelse med prislovgivningen. En række sager var blevet oversendt til Priskontrolrådet til behandling, eller der var indhentet udtalelser derfra.
3. For meget udbetalt arbejds løn i henhold til lov nr. 93 af 9.3.43 kunne kræves helt eller delvist tilbagebetalt, men var efter denne lov ikke et strafbart forhold og omfattedes ikke af prislovgivningen, hvilket altså betød, at sådanne sager ikke vedkom politimyndighederne.

Skrivelserne var udtryk for, at man nu lagde op til et opgør med virksomheder, som havde haft leverancer til tyskerne under besættelsen.

Hvad var værnemageri?

Folkestemningen under besættelsens sidste år - og efter krigen - skabte begrebet værnemager om folk, som man mente havde udnyttet leverancer til tyskerne til egen økonomisk vinding. Der var utvivlsomt mange eksempler herpå ikke mindst ved små virksomheder, hvis aktiviteter var langt sværere at kontrollere for myndighederne end de store etablerede virksomheder. Værnemageri blev forstået som utilbørlig økonomisk udnyttelse af situationen og ikke blot som omgåelse af eksisterende bestemmelser, direkte svindel eller samvirke med de tyske myndigheder. Opfattelsen dannedes i vid udstrækning ved forholdene, som de udviklede sig, ved befæstningsbyggerierne ved den jyske vestkyst i de sidste år af besættelsen, hvor kontrolsystemet her gik i opløsning.

Begrebet værnemager, således som det dannedes, er imidlertid svært at håndtere, fordi samhandel og erhvervsmæssigt samarbejde med Tyskland og med de af Tyskland besatte områder var en økonomisk nødvendighed på grund af, at de besatte lande blev afskåret fra sædvanlige forsyningsområder. Uden samhandel havde det været umuligt blot nogenlunde at opretholde produktion og beskæftigelse og at tilgodese befolkningens elementære behov. Der skete da også, som det er påvist, i løbet af besættelsen generelt en omlægning af udenrigshandelen, der forvandlede til samhandel med Tyskland og det europæiske kontinent under tysk dominans.

Myndighederne gik foran med hensyn til tilrettelæggelsen af en økonomisk politik og en udenrigshandels- og forsyningspolitik, der tog højde for disse forhold. Med dannelsen af befrielsesregeringen i maj 1945 bestående af de gamle politikere og modstandsbevægelsens repræsentanter, herunder kommunisterne, blev de i virkeligheden uforenelige synspunkter på besættelsestidens politik på dette område repræsenteret i den samme regering. Dette gav anledning til store politiske konflikter. De politiske uoverensstemmelser endte med en opdeling af lovgivningen i fire forskellige love. Af de fire love var de to straffelove, nemlig Værnemagerlov I (straffelovstillægget § 15) samt Værnemagerlov II (værnemagerloven af 28.8. 1945). De såkaldte værnemagerlove III og IV derimod love om tilbagebetaling af fortjeneste, hvor der ikke var spørgsmål om straf.¹⁶⁸ Værnemagerlov III (Avancebegrænsningsloven) må ses som en særskattelov og burde næppe have haft betegnelsen værnemagerlov.

Forhandlingerne om Værnemagerlovene I og II

Værnemagerlovene I og II var straffelove. Lovene vedrørte handlinger, der defineredes som strafbare, og hvor der samtidig var hjemmel for økonomiske sanktioner mod den dømte. Værnemagerlov I (Lov af 1. juni 1945) var et tillæg til straffeloven. Loven åbnede adgang til at idømme fængselsstraf på 4 år og derover; ligesom der også blev åbnet adgang til helt eller delvist at konfiskere en domfældt persons formue. Værnemagerlov II (Lov af 28. August 1945) gav adgang til at konfiskere den indtjente nettofortjeneste og at idømme bøde. Værnemagerlov II vedrørte utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende, uden at forholdet faldt ind under straffelovstillægget. Det drejede sig bl.a. om forsøg på at opnå en urimelig fortjeneste eller andre fordele, der ikke var forretningsmæssigt begrundet.

Blandt samarbejdspartierne var der utilfredshed med, at værnemagerlov II blev udformet som en straffelov, men man måtte give sig. De konservative opnåede dog, at værnemagerloven blev udformet som et tillæg til det allerede gennemførte straffelovstillæg. Der var utilfredshed med uklarheden ved, hvor grænsen mellem det tilbørlige og det utilbørlige gik. Lovgivningens uklare principper afspejledes i domstolenes svingende afgørelser i de første år, inden Højesteret i domme fra 1949 og de følgende år skabte en afklaring. 600 af de da efter de to straffelove afsagte straffedomme måtte herefter tages op på ny og endte i frifindelse, og sagerne overførtes derefter til behandling i Revisionsudvalget, jf. nedenfor.

Forhandlingerne om Værnemagerlovene III og IV

Den 9. juli 1945 gennemførtes en "Lov om Revision af visse tyske Betalinger" (lov nr. 330 af 7. juli 1945). Det blev her fastslået, at der skulle finde en revision sted af fortjeneste opnået ved erhvervsvirksomhed for tysk regning i besættelsestiden. Revisionen kom til at omfatte alle betalinger, der under besættelsen var sket over Nationalbankens tyske konti. Meningen var at fastslå størrelsen af den fortjeneste, de pågældende firmaer havde opnået, men der var hermed ikke taget stilling til, hvad der skulle ske med disse fortjenester.

Handelsministeriet havde oprindelig taget initiativ til en revision kun af de indtægter, der var oppebåret for tysk regning under besættelsen, men som ikke havde passeret kontrolsystemet. Frihedsrådets konfiskationsudvalg havde imidlertid allerede i juni 1945 givet udtryk for skepsis overfor effektiviteten af Handelsministeriets initiativ. Udvalget frygtede, at man ville blive stående ved en opgørelse af fortjenester oppebåret under besættelsen efter de dengang anvendte principper, der stillede dem langt bedre end det lovudkast, som Frihedsrådets konfiskationsudvalg lagde op til.¹⁶⁸ Frode Jakobsen fik derfor foretaget ændringer i udkastet for at forhindre, at loven kom til at foregribe en senere særlig konfiskationslov. Hans bagland i sagen udgjordes af en ingeniørgruppe nedsat af Ringen og Frit Danmark i fællesskab. Her frygtede man, at værnemageropgøret ville standse ved revisionslovens kontrol af, at fortjenesterne ikke havde overskredet det niveau, som de danske myndigheder havde kunnet godkende under besættelsen.¹⁶⁸

Da straffelovstillægget (Værnemagerlov I) kun fandt anvendelse på de groveste, straffbare tilfælde af værnemageri, fremlagde justitsminister Niels Busch-Jensen på et ministermøde den 2. august 1945 udkast til en bredere værnemagerlov. Den ville imidlertid kun ramme den del af det økonomiske samarbejde med besættelsesmagten, som var foregået "på utilbørlig måde". Men dette var ikke nok for modstandsbevægelsens repræsentanter, og både Frode Jakobsen og Arne Sørensen betingede sig, at regeringen senere fremsatte en konfiskationslov, som skulle inddrage fortjeneste også ved samarbejde, der ikke kunne rubriceres som "utilbørligt".

Her stødte synspunkterne frontalt sammen. Der blev af politikerne - naturligt nok i lyset af myndighedernes ansvar for de tyske leverancer - anlagt en anden vurdering end ved det øvrige retsopgør. Spørgsmålet om, hvorvidt der havde foreligget godkendelse eller anvisning fra regeringen måtte i høj grad besvares bekræftende, og det økonomiske opgør efter besættelsen blev derfor meget problematisk. Venstres Knud Kristensen erklærede ligefrem, at han ikke ville være med til "at ruinere de firmaer, som han selv havde været med til at opfordre til at påtage sig arbejde for tyskerne". De socialdemokratiske og konservative ministre Vilhelm Buhl, H. C. Hansen, Vilhelm Fibiger og Ole Bjørn Kraft ønskede heller ikke en sådan lov. De foretrak en lov

om en formuestigningsafgift, som ville ramme alle krigstidsgevinster, og som bremsede tendenserne til inflation ved at inddrage "de ledige penge".

Repræsentanterne for Dansk Samling i regeringen modsatte sig, at det økonomiske opgør skulle begrænses til samarbejde, der var foregået på "utilbørlig måde". De ønskede en videregående lov om konfiskation af fortjenester optjent under krigen. Lederen af Dansk Samling, Arne Sørensen, og den anden repræsentant for Dansk Samling i regeringen, Kristen Juul Christensen, besluttede at sætte deres forbliven i regeringen ind på, at der blev givet tilsagn om en konfiskationslov. Loven om en formuestigningsafgift blev derfor ikke gennemført i befrielsesregeringens levetid, men blev først gennemført i sommeren 1946.¹⁶⁸

Da Frihedsrådets konfiskationslovsudvalg den 3. august 1945 mødtes med ministrene Mogens Fog, Arne Sørensen og Niels Busch-Jensen, blev det forelagte lovforslag accepteret, men man forudsatte, at der blev endnu en fase i værnemageropgøret.

Kritikken gav genlyd i pressen i konservative og radikale blade, ligesom Dansk Samlings Morgenbladet førte en aggressiv kampagne. Information, der havde tætte forbindelser til Ringen og Frit Danmark, tog afstand fra tanken om at inddrage værnemagerfortjenesterne via beskatning og agiterede for en lov om konfiskation.¹⁶⁸

Brydningerne mellem modstandsbevægelsen og samarbejdspolitikerne vedrørende det økonomiske opgør kom til udtryk i Justitsministeriets Værnemagerudvalg og i Handelsministeriets udkast til værnemagerlov.¹⁶⁸ I Handelsministeriets udkast blev der taget udgangspunkt i en sondring mellem virksomheder, som i tysk interesse havde udvidet produktionen, og virksomheder, der ikke havde foretaget en sådan udvidelse af produktionen. Der skulle kun ske tilbagebetaling af nettofortjenesten i tilfældet af virksomheder, som i tysk interesse havde udvidet produktionen, mens der i andre tilfælde kun skulle ske en regulering.

På et ministermøde den 28. august 1945 blev det fastslået, at konfiskationsloven hørte til udestående spørgsmål, som skulle løses, inden der kunne afholdes valg. Det betød, at samarbejdspolitikerne accepterede, at modstandsbevægelsens repræsentanter fik afgørende indflydelse på denne lovgivnings udformning. Baggrunden var, at en regeringskrise i befrielsesregeringen på dette tidspunkt såvel indadtil som i forhold til udlandet ville have været særdeles uheldig.

Da handelsminister Vilhelm Fibiger i regeringen fremkom med et nyt oplæg – nu i form af et udkast til to love – der var i overensstemmelse med handelsministeriets forslag, mødte det indsigelse fra kommunisternes repræsentanter i regeringen og fra Frode Jakobsen, der repræsenterede modstandsbevægelsen. Til sidst måtte man lade forslagene gå til Folketinget, uden at der var opnået enighed i regeringen. Først i forbindelse med udvalgsarbejdet blev der sikret tilslutning fra kommunisterne og Dansk Samling, så lovene kunne vedtages den 3. oktober 1945.¹⁶⁸

I stedet for en formuestigningsafgift fik man således Revisionsloven for tyske Betalinger kombineret med fire love, hvor hver enkelt virksomheds sag blev taget op på ny. De to sidst vedtagne love (Værnemagerlov III og IV) var love, der drejede sig om henholdsvis tilbagebetaling og om avanceregulering. Selv om lovene i en række henseender var skåret over samme læst og for en del blev behandlet under et, så var der dog tale om åbenbare forskelle mellem dem. Lovkomplekset var udtryk for en tilpasning til modstandsbevægelsens krav om et dybtgående

opgør med det erhvervsliv, som havde fulgt samarbejdsregeringens anvisninger, og dele af lovgivningen var problematisk i lys af, at det var lovgivning med tilbagevirkende kraft.

Lov om avancebegrænsning (Værnemagerlov III) vedrørte danske firmaer, der var oprettet før den 9. april 1940, og som efter dette tidspunkt havde fortsat deres produktion, men som ikke var blevet omdannet eller udvidet deres kapacitet eller ekspanderet deres produktion uforholdsmæssigt med henblik på tyske leverancer. Revisionen skulle, i det omfang den ikke var færdigført, fortsættes efter de samme anvendte kostprisbestemmelser som under krigen. Det betød, at der ikke kunne opnås en normal avance, og at den avance man tillod, var reduceret i forhold til den almindelige prislovgivnings bestemmelser. Målet med loven var at reducere den tilladte avance yderligere.

En tilbagebetalingslov blev fremlagt som værnemagerlov IV. Tilbagebetalingsloven omfattede firmaer, som enten var blevet oprettet efter den 9. april 1940, samt firmaer, som var blevet omdannet efter dette tidspunkt, eller som havde foretaget en væsentlig udvidelse af deres produktionskapacitet med henblik på tysk afsætning. Denne type virksomheder så man i efterkrigstiden som værnemagere, som man mente havde udnyttet situationen til personlig vinding, selv om den aktivitet de udøvede ganske vist ikke var ulovlig efter de gældende regler, og selv om deres dispositioner var blevet godkendt af myndighederne.

Behandlingen i Rigsdagen

I den foreliggende forbindelse, er det især behandlingen af Lov om Revision af visse tyske Betalinger (Lov nr. 330 af 12. juli 1945 om Revision af visse tyske Betalinger) samt behandlingen af Værnemagerlovene III og IV, der er af interesse. Behandlingen i rigsdagen af disse love giver et indblik i, hvorledes samtidens aktører så på forholdene, og hvorledes man skal forstå lovenes indhold.

Begrundelserne i regering og rigsdag for at gå ind i lovgivning af denne art var, at staten gennem sin garanti i Nationalbanken havde måttet finansiere udgifterne ved den tyske besættelse og de fremtvungne leverancer til tyske forsyninger og til den tyske krigsindustri. Man fandt det under disse omstændigheder rimeligt at begrænse leverandørernes fortjenester mest muligt. Der var blevet arbejdet for tyskerne på en bred basis. Over værnemagtskontoen var der udført store entreprenør- og byggearbejder i forbindelse med flyvepladserne og ved den tyske vestkyst. Der var gennemført betalinger på omkring 5 mia. kr. over værnemagtskontoen for varer, industriarbejder, reparationer af skibe, automobiler m.v. til den tyske værnemagt her i landet. Der var udført en overordentlig stor mængde transporter i form af vognmandskørsel og indenlandsk fragtsejlad. Over clearingkontoen var der gennem besættelsen blevet leveret landbrugsvarer og fisk for sammenlagt 4,1 mia. kr., ligesom den tyske krigsmaskines behov for skibsleverancer og ekstraordinære industrileverancer var blevet dækket over clearingkontoen. Industri- og skibsleverancerne var den mindste post, skønt den næsten rundede 1,1 mia. kr. for hele krigen. Den totale regning efter import fra Tyskland blev vurderet til ca. 8 mia. kr.¹⁶⁸

En lovgivning om revision af tyske betalinger var utvivlsomt nødvendig og berettiget. Der var behov for en dyberegående priskontrol i de tilfælde, som det ikke under krigen havde været muligt at få belyst tilstrækkeligt. Der var behov for efterkontrol i de tilfælde, hvor der kunne være tale om omgåelse eller direkte svindel over for myndighederne. Der var ligeledes behov for en

dyberegående priskontrol for perioden før efteråret 1941, hvor Odeludvalget gik i gang med sin virksomhed. Der var også behov for at få kontrolleret en række betalinger, hvor sagerne under krigen ikke havde kunnet belyses tilstrækkeligt, og det måtte kontrolleres, hvor der kunne være tale om omgåelse eller direkte svindel over for myndighederne. Det gjaldt især for sager efter 1942, hvor procedurerne hos de lokale tyske myndigheder ved vestkysten var under opløsning. Dette gjaldt især entreprenørarbejderne ved den jyske vestkyst og sager vedrørende mindre erhvervsdrivendes kørsel og andre serviceydelser for tyskerne, som havde været langt sværere at kontrollere end industrien og de store industri- og entreprenørvirksomheder.

Lovforslagene var blevet udarbejdet efter forhandling med partierne, men havde kun kunnet vinde tilslutning fra de fire store partier. Da således ikke alle partier havde kunnet tiltræde på forhånd, blev forslagene givet til fri forhandling i folketingsalen.¹⁶⁸

Det fremgik af handelsminister Fibigers bemærkninger til lovforslaget, at priskontrollen med industrien gennem samarbejdet med Industrirådet havde fungeret bedst, og at det store flertal af industrivirksomheder, som havde modtaget tyske ordrer, havde respekteret den trufne ordning. Det havde været betydelig vanskeligere for entreprenør- og byggearbejder bl.a. på grund af tysk hemmeligholdelse på dette område. Endvidere savnedes der en erhvervsorganisation, som kunne bistå med håndhævelsen, idet mange af ordretagerne stod uden organisationstilknytning. De største problemer var der dog med hensyn til vognmandskørselen, bl.a. på grund af manglende forståelse hos vognmændene.

Salget af varer og udførelsen af industriarbejder for Værnemagten i Danmark havde været underkastet den danske prislovgivning, der opstillede regler om maksimalpriser m.v. Kontrollen med overholdelsen skete gennem de organer, som formidlede leverancerne eller salgstilladelserne, således Landbrugsministeriets Eksportudvalg, Direktoratet for Vareforsyning og Udenrigsministeriets kontor for særlige Handelssager. Myndighederne kunne dog ikke altid trænge igennem på dette område.¹⁶⁸ Der var da også bred enighed i Rigsdagen om at gennemføre denne lovgivning.

Det fremgik af handelsministerens udtalelser ved forelæggelsen af forslag til Lov om Revision af visse tyske Betalinger, at intentionen var, at virksomheder, som allerede havde fået deres sager færdigbehandlet, ikke på ny skulle have dem taget op. Ved forelæggelsen i Landstinget den 6. juli 1945 af Lov om Revision af visse tyske Betalinger fremgik det imidlertid, at også arbejder, der tidligere havde været behandlet, kunne optages til revision af Revisionsudvalget. Firmaer - og enkeltpersoner - skulle indsende en selvangivelse over alle arbejder og leverancer, der endnu ikke var kontrolleret og godkendt.¹⁶⁸ Under behandlingen i Landstinget forsikrede ministeren, "at det selvfølgelig ikke er meningen at optage de sager til behandling, som er godkendt, med mindre der foreligger særlige omstændigheder" (nemlig fejltagelser og utilbørligheder, som man havde fundet frem til).¹⁶⁸ Resultatet blev imidlertid, at stort set alle erhvervsvirksomheder, som havde haft leverancer til tyskerne, blev underlagt revision. Undtaget herfra var dog landbrug, gartneri og fiskeri og erhvervsdrivende med en omsætning under en vis størrelse, ligesom arbejdere med ekstraordinære indtjeninger ved tysk arbejde ligeledes var undtaget.

Lov om revision af visse tyske betalinger blev stadfæstet den 12. juli 1945. Revisionen skulle foregå efter samme principper, som havde været anlagt under besættelsen, og det fremgik af handelsministerens udtalelser under lovens behandling, at intentionen var, at virksomheder, som allerede havde fået deres sager færdigbehandlet, ikke på ny skulle have dem taget op.

Revisionsloven blev var i sig selv kun en lov, der gav hjemmel til at foretage en opgørelse af fortjenesterne på tyske leverancer. Hvor der var tale om tilfælde af grov svindel og samarbejde med tyskerne på tværs af de danske myndigheder henvistes sagerne til undersøgelse af politiet og til behandling efter værnemagerlovene I og II, som var straffelove, mens de såkaldte værnemagerlove III og IV behandlede forhold, som ikke var strafbare, hverken under eller efter krigen. Værnemagerlov III omhandlede avanceregulering, mens Værnemagerlov IV vedrørte tilbagebetalinger.

Den 27. september 1945 kunne handelsminister Vilhelm Fibiger fremlægge forslag til de to love (Værnemagerlov III og IV), som skulle supplere og udfylde loven om Revision af tyske Betalinger. Handelsministerens kommentarer til lovene var, at der havde været et stort erhvervsmæssigt samarbejde mellem danske virksomheder og besættelsesmagten. For en stor del havde dette samarbejde været påtvunget virksomhederne. Samarbejdet havde fundet sted som følge af tvang eller trusler fra tysk side, i en række tilfælde efter henstilling fra danske myndigheder, eller ved anvisning fra med regeringen samarbejdende erhvervsorganisationer og af hensyn til nødvendigheden af at sikre Danmark tyske leverancer af råstoffer. Fremsættelsen af lovene skyldtes ifølge handelsministeren, at det var den almindelige opfattelse, at virksomhedernes fortjeneste ved de tyske leverancer helt eller delvis burde føres tilbage til statskassen. Hertil føjede han udtrykkelig, at lovene ikke omfattede forseelser, der kunne anses for værnemageri.

Der er ikke i disse tilfælde tale om at pålægge nogen art af straf, og jeg vil gerne understrege, at den omstændighed, at et firma omfattes af de nu foreslåede lovbestemmelser, ikke er ensbetydende med, at de pågældende firmaer har gjort sig skyldige i værnemageri".¹⁶⁸

I betænkningen hedder det, at virksomhederne "var berettiget til at gå ud fra, at der ikke blev gjort forsøg på at reducere den (fortjenesten) mere end sket af den kommitterede". "Vi henleder opmærksomheden på, at der i samtlige entreprisekontrakter efter bekendtgørelsen af 23. december 1941 er indføjet en bestemmelse om, at den pågældende entreprenør er underkastet den kommitteredes afgørelse m.h.t. de i kontrakten betingede priser".¹⁶⁸

Under debatten i folketinget blev det tilbagevendende slået fast, at lovene måtte anses for skattelove.¹⁶⁸ Det mest tungtvejende indlæg kom fra den radikale folketingsmand Bertel Dahlgaard.: Ifølge Bertel Dahlgaard var det udgangspunktet for lovgivningen, at det ikke i sig selv var krænkende at have taget arbejde for tyskerne. Dahlgaard skelnede mellem forskellige grupper, der havde været involveret i leverancerne. Dahlgaard bemærkede vedrørende de virksomheder, der henhørte under avancebegrænsningsloven:

Endelig er der en tredje gruppe, hvis virksomhed har været af mere begrænset karakter (end tilbagebetalingsgruppen), som i betydelig grad er udført under samarbejde med de danske myndigheder, og som, således som forholdene var, faktisk var nødt til at udføre arbejdet. Denne sidste gruppe kommer ind under det foreliggende forslag om avancebegrænsning osv. Når der sker en avancebegrænsning her, er det ikke, fordi der i almindelighed foreligger noget odios for de pågældende virksomheder, men det skyldes, at de pågældende i mangfoldige tilfælde utvivlsomt har haft en større fortjeneste, end de uden dette arbejde for besættelsesmagten ville have haft, og da arbejdet er finansieret af Nationalbanken og

dermed af hele det øvrige samfund, må det være ret og rimeligt, at den del af fortjenesten, som ligger ud over en vis minimumsfortjeneste tilbagebetales. Man kan derfor sige, at denne sidste lov i betydelig omfang får karakter af en skattelov. De beløb der kommer ind, må bruges til at nedbringe statsgælden i Nationalbanken. De midler, der indkommer ved seddelombytning, disse to love m.v. må have til opgave at sanere og stabilisere landets pengevæsen.¹⁶⁸

Det fremgår altså af Bertel Dahlgaards udtalelser, at lovene i første række drejede sig om at inddrage købekraft i samfundet. Det var også dette, der skete. Lovene blev fulgt op af loven om engangsskat, der imidlertid først blev vedtaget i sommeren 1946.¹⁶⁸

Bertel Dahlgaard afsluttede klargørelsen af forholdene ved at tilføje:

Udgangspunktet for det hele, overtagelsen, påbegyndelsen af disse arbejder allerede i april-maj 1940 skyldtes selvfølgelig ikke blot et tysk pres, men et tysk forlangende om bestemte arbejders udførelse.

Ifølge Dahlgaard rettedes presset ikke mod de enkelte virksomheder, men mod den danske regering. Risikoen ved at lade arbejderne udføre af tyske entreprenører og med tyske arbejdere var faren for en systematisk nazificering her i landet. Statsminister Stauning og udenrigsminister Christmas Møller tilrådede i de stærkeste udtryk bestemte firmaer at overtage ledelsen af dette arbejde i Danmarks interesse.¹⁶⁸

Hermed var i virkeligheden alle grænser sprængt. Kunne bygning af beredskab til brug for tyskernes krigsindsats accepteres af regeringen, måtte også al anden produktion for tysk regning accepteres.

Iøjnefaldende i debatten var også den bitterhed, der føltes af folketingsmand Otto Kier over for Ejnar Thorsen, som var medejer af entreprenørfirmaet Monberg & Thorsen. Otto Kier var medejer af entreprenørfirmaet. Firmaet Wright, Thomsen & Kier havde bøjet sig for regeringens stærke pres ved at påtage sig entreprenørarbejder under besættelsen. Firmaet Monberg & Thorsen havde derimod afvist alle arbejder for tyskerne. Ejnar Thorsen var formand for Entreprenørforeningen. Kiers vrede mod Entreprenørforeningens ledelse var stor. I modsætning til Industrirådet havde ledelsen af entreprenørernes faglige sammenslutning...fra begyndelsen modsat sig at tage sig af sagerne, og ansvaret ligger utvivlsomt på formanden civilingeniør Ejnar Thorsen. Resultatet blev for disse områder kaos og kaos og frit spil for tyskerne. Entreprenørforeningens ledelse smøgede ansvaret af sig, og resultatet udeblev ikke. For standen, som hr. Thorsen repræsenterede, blev det en ulykke.

Det var Kiers opfattelse, at Thorsen derved havde kostet Danmark millioner af kroner. Dette synspunkt blev i nogen grad bekræftet af handelsministeren, der i sin forelæggelsestale fremhævede Industrirådets betydning for kontrollen med industrien i almindelighed.

Ejnar Thorsen blev i øvrigt senere tildelt en kontrollerende rolle i Revisionsudvalget efter krigen, hvor han blev indsat af modstandsbevægelsen.

En tilbagebetalingslov blev gennemført som værnemagerlov IV. Tilbagebetalingsloven omfattede firmaer, som enten var blevet oprettet eller omdannet efter 9. april 1940, eller som havde foretaget

væsentlig udvidelse af produktionskapacitet med henblik på tysk afsætning. Denne type virksomheder blev i efterkrigstiden betragtet som værnemagere, idet man mente, at disse virksomheder havde udnyttet situationen til personlig vinding. Dette var også tilfældet, selv om den aktivitet virksomhederne udøvede, var fuldt ud lovlig efter de gældende regler, og selv om virksomhedernes dispositioner var blevet godkendt af myndighederne. Det var indholdet i Værnemagerlov IV, at enhver avance over 4 pct. skulle tilbagebetales. Dette gjaldt også, hvis leverancen skete efter ordre eller anvisning fra en lovlig dansk myndighed.

Der forelå en henvendelse fra ingeniørgruppen under Frihedsrådet, der forlangte en endnu hårdere kurs, idet der var kravet, at denne form for virksomheder skulle nedlægges. Dette forslag blev imidlertid afvist. I stedet blev der indsat en ny bestemmelse i loven, som indebar en konfiskation af den fortjeneste, der var vundet ved en stærkt ekspanderet tysk afsætning. Ordlyden var, at virksomheder "hvis gennemsnitlige månedlige omsætning har været mere end dobbelt så stor som virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning i indtil de 3 sidste år før 9.april 1940 ... er pligtige til at tilbagebetale hele nettofortjenesten på den overskydende tyske omsætning. På den øvrige del af den tyske omsætning skal tilbagebetales den nettofortjeneste, der måtte ligge ude over 4 % af kostprisen". For handelsvarer skulle gælde tilsvarende bestemmelser.¹⁶⁸

Lov om avancebegrænsning (Værnemagerlov III) vedrørte almindelige danske firmaer, nemlig industri- og håndværksvirksomheder, der var oprettet før den 9. april 1940, og som efter dette tidspunkt havde fortsat deres produktion, men som ikke var blevet omdannet eller havde udvidet deres kapacitet eller produktion uforholdsmæssigt med henblik på tyske leverancer. I det omfang en revision af disse virksomheders regnskaber ikke var blevet færdiggjort, skulle revisionen fortsættes efter de samme principper, som var blevet anvendt under krigen.

Målet med loven om avancebegrænsning (Værnemagerlov III) var yderligere at reducere den tilladte avance. For entreprenør- og industriarbejder var der i december 1941 blevet fastsat særlige regler for beregning af kostprisen, hvilket dannede basis for en udregning af nettoavance. Der kunne ikke opnås en normal avance, idet den tilladte avance var reduceret i forhold til den almindelige prislovgivnings bestemmelser. For handelsvarer skulle der nu gennemføres en tilsvarende reduktion. Det fremgik af lovteksten, at der for handelsvarer skulle ske en tilbagebetaling til staten af den del af nettofortjenesten i en virksomhed, som overstiger 60 pct. af den sædvanlige nettofortjeneste inden for den pågældende branche. Ligesom det var tilfældet fore industri- og håndværksvirksomheder, skete der dog en friholdelse af virksomheder med omsætning under en vis grænse.¹⁶⁸

I den første lov blev det bestemt, at avancen i industri- og håndværksvirksomheder ikke måtte udgøre mere end 4 pct. af kostprisen. I 1946 blev dette imidlertid ændret til 5 pct. Samtidig skete der for handelsvarerne en ændring af procenten for den tilladte avance i forhold til normalavancen, som blev forhøjet fra 60 pct. til 75 pct.¹⁶⁸

Der var til loven kun knyttet meget begrænsede ankemuligheder. Reglerne var, at virksomheden inden 14 dage efter en kendelse kunne anmode om på ny at få sagen behandlet med fremsættelse af firmaets kommentarer. Hvis revisionsudvalget var enig i at tilbagevise den fremsatte klage, var sagen dermed afgjort. Var der dissens, kunne sagen videreføres til et ankenævn, hvis afgørelse var endelig. Begrundelsen for, at man ikke ønskede domstolsbehandling anførtes som værende, at "Resultatet af en almindelig Adgang til Anke af Afgørelserne ville blive, at hele Arbejdet med

Revisionen og Inddrivelse af Tilbagebetalingsbeløbene ville blive uoverskuelig forsinket". Afgørelserne fik derfor karakter af kendelser, der ikke kunne appelleres til domstolene.¹⁶⁸

Kritikken af værnemagerlovene

Det var myndighedernes opfattelse, at det var rimeligt efter krigen at at beskære leverandørernes fortjeneste, også selv om fortjenesten var blevet fastsat ved forhandlinger med statens prisregulerende myndigheder om maksimumsavancer. Det var synspunktet, at ordningen måtte anses for etableret under tysk pres. Revisionsloven tog sigte på at regulere de tab, besættelsesmagten havde påført samfundet.¹⁶⁸

Der var imidlertid andre synspunkter med hensyn til dette forhold. Kritik af værnemageri som forbrydelsesbegreb blev fremsat allerede i 1945. Kritikken hvilede på den omstændighed, at erhvervsmæssigt samarbejde med besættelsesmagten som sådant ikke var retsstridigt eller strafbart, hvilket måtte skærpe agtpågivenheden med hensyn til afgrænsningen af det retsstridiges og strafbares område på dette felt. Hertil kom, at regeringen offentligt og gennem erhvervsorganisationerne - og i visse tilfælde ved konkret pres på virksomheder - tilskyndede til et økonomisk samarbejde for landets skyld. Endvidere at lovgivningen og administrationen blev indrettet på det økonomiske samarbejde med besættelsesmagten. Regering og Rigsdag godkendte dette. Regeringen beordrede, anviste og godkendte arbejde for og leverancer til besættelsesmagten. Hele landets erhvervsliv indstilledes på det økonomiske samarbejde. Selv den virksomhed, som af den ene eller den anden grund begrænsede sin virksomhed til hjemmemarkedet, nød godt af den pengerigelighed, der fra Nationalbanken flød hen over landet. Såfremt regering og rigsdag havde taget et modsat standpunkt, ville et andet synspunkt på værnemageri fremstå.

En af kritikerne var højesteretssagfører Hartvig Jacobsen. Det var efter Hartvig Jacobsens opfattelse juridisk uholdbart, at man ved etableringen af værnemagerbegrebet i lovgivningen ikke i første række så hen til regeringens - og Rigsdagens - holdning og det system af administrative regler, der angav for den erhvervsdrivende, at han var uden for det strafbares eller retsstridiges område.

Forklaringen på dette forhold var, som det er set, politisk og et resultat af befrielsesregeringens politiske sammensætning med deltagelse af kommunister og modstandsfolk, der kunne udøve betydelig indflydelse i denne overgangsperiode, hvor Danmarks placering i forhold til de allierede og som medlem af FN skulle afgøres.

Af betydning for værnemagerlovgivningen var det, at der i paragraf 15 var gennemført en indskrænkning af det princip om strafbarhed, der var indeholdt i lovens paragraf 1 stk.2. Det blev fastslået, at der var tale om straffrihed, hvis en person havde handlet i henhold til lov eller ordre eller i henhold til en anvisning givet af en lovlig dansk myndighed inden for dennes myndighedsområde var man straffri. I en kommentar til loven skrev juristen professor Oluf Krabbe i en kronik i Berlingske Aftenavis den 9. oktober 1945, at det er en selvfølge, at der er straffrihed for handlinger foretaget før den 29. august 1943 efter en kompetent myndigheds ordre, anvisning, opfordring, samtykke, billigelse eller godkendelse osv. En sådan straffrihed er i den grad er selvfølgeligt, at princippet måtte gælde, også selv om loven intet havde udtalt herom.

Tilrettelæggelsen af det økonomiske samkvem med besættelsesmagten fra regeringens og erhvervsorganisationernes side viste ifølge kritikerne, at der forelå en klar anvisning, som den handlende trygt kunne forlade sig på, men som omvendt også ubetinget måtte respekteres. Den, der gik uden om disse regler i samarbejdet med tyskerne, måtte være forberedt på ubehageligheder, herunder at handlingen efterfølgende gennem lovgivning kunne belægges med straf. Den, der havde fulgt reglerne, måtte naturligvis herved være fritaget for straf. I henhold til den almindelige strafferetslige fortolkning var det sådan, at vægten ikke lagdes på ordet ordre, anvisning, samtykke, godkendelse osv., men på at regeringen havde opstillet almindelige normer for det økonomiske samkvem - og at overholdelse af disse som en selvfølge på objektivet grundlag måtte fritage værnemageren for straf, idet han havde handlet lovligt. Det afgørende måtte være det anordnede system for eksporten af industrivarer til tyskerne, der i sig selv var anvisning nok, når landets ansvarlige regering byggede sin politik på økonomisk samarbejde med tyskerne.

Konklusionen var, at fandtes straf nødvendig, burde den begrænses til økonomisk samarbejde uden om de fastsatte regler - altså til svindel - eller til forhold begået efter den 29. august 1943. Og straffen burde alene ramme pengepungen - ikke mere. Samfundet havde ikke krav på mere, når hensyn toges til regeringens og de samarbejdende partiers politik.¹⁶⁸

Under udvalgsbehandlingen berørte en henvendelse fra Håndværksrådet det forhold, at de planlagte love om revision, efterbetaling og avancebegrænsning havde karakter af særlove. Disse love omfattede

kun et vist udsnit af befolkningen, som man har ønsket mere eller mindre skulle tilbagebetale den avance, de havde haft på den tyske Værnemagt o.l., mens man samtidig fritager en del andre medborgere, der også har haft fortjeneste af denne beskaffenhed for en lignende forpligtelse. Det drejer sig altså ikke om straffelove, men kun om love, hvor visse borgere behandles strengere end andre borgere, skønt de har gjort det samme.¹⁶⁸

Hermed peges dels på, at arbejdere, landbrug og fiskeri og mindre erhvervsdrivende var fritaget, dels på det forhold, at ingen indtjening i det danske samfund naturligvis kunne sige sig fri for at være påvirket af den samlede efterspørgselsstigning, der udgik fra de tyske leverancer og arbejderne for tysk regning.

Industrirådet fremhævede i sin kommentar til avancebegrænsningsloven, at industrileverancerne gennem lovforslaget uberettiget blev stillet i et forkert lys over for befolkningen. Således udtalte det i memorandum af 1. oktober 1945 om tilbagebetaling af nettofortjeneste efter bestemmelserne i avancebegrænsningsloven:

En eventuel gennemførelse af denne hovedbestemmelse må efter Industriens opfattelse karakteriseres som en tilsidesættelse af de aftaler, som i krigsårene på frivilligt grundlag blev truffet mellem regeringsmyndighederne og industrien, og som trods stadig modstand fra tysk side er blevet gennemført på tilfredsstillende måde takket være den loyale disciplin, som har hersket inden for hovedparten af industrien.

Det endelige lovkompleks

Revisionsloven

Revisionen af virksomhedernes fortjeneste omfattede i princippet samtlige under besættelsestiden modtagne tyske betalinger, hvad enten det var over Værnemagtskontoen eller over dansk-tysk clearing

Straffelovstillægget fra juni 1945 (Værnemagerlov I)

Lov om Tillæg til Borgerlig Straffelov angaaende Forræderi og anden landsskadelig Virksomhed (Lov nr. 259 af 1. juni 1945) gjaldt handlinger foretaget efter den 9. april 1940. Det er denne lov, som blev anvendt ved retsopgøret efter besættelsen. Loven har også bestemmelser, der sigter mod arbejder, som er udført for besættelsesmagten. Det bestemmes således i lovens § 13, at det er strafbart at have trådt i forbindelse med besættelsesmagten eller nogen hermed samarbejdende organisation eller person for at få de tyske myndigheder til at skride ind over den danske regering eller danske myndigheder. Det bestemmes videre, at det også er strafbart at være trådt i forbindelse med værnemagten om varetagelse af interesser, der hører under danske myndigheder. Endvidere bestemmes det i lovens § 16, at det også er strafbart ved almindelig civilt lønarbejde, gennem normal forretningsvirksomhed eller anden normal erhvervsvirksomhed at have ydet besættelsesmagten - eller de med denne samarbejdende organisationer eller personer - råd eller dåd, hvad enten dette er sket for at fremme tyske interesser eller for egen økonomisk vinding. Tilsvarende er det strafbart gennem lønarbejde eller ved erhvervsvirksomhed at have modarbejdet de allierede krigsanstrengelser eller på anden utilbørlig måde har modarbejdet den danske modstandsbevægelse. Endelig er det strafbart at have ydet væsentlig økonomisk støtte til presseorganer eller organisationer, der på utilbørlig måde har samarbejdet med eller støttet besættelsesmagten. Straffen er i disse tilfælde fængsel. Det bestemmes i lovens § 4, at det i dommen kan bestemmes, at den dømtes formue helt eller delvist kan inddrages til fordel for statskassen.

I lovens § 1 bestemmes det, at handlinger foretaget før den 29. august 1943 er straffri, hvis handlingerne er foretaget i henhold til lov, ordre eller anvisning givet af lovlig dansk myndighed inden for dennes myndighedsområde. Er handlingen foretaget efter den 29. august 1943, kan under den nævnte forudsætning tiltale undlades eller straffen nedsættes eller under andre særligt formildende omstændigheder bortfalde, hvis handlingen er foretaget efter lov, ordre eller anvisning givet af lovlig dansk myndighed.

Straffelovstillægget fra august 1945 (Værnemagerlov II)

Med straffelovstillægget fra august 1945 (Lov nr. 406 af 28. August 1945) sker der en udvidelse af strafansvaret i forbindelse med arbejder udført for besættelsesmagten.¹⁶⁸ Hovedbestemmelsen i loven er § 2, der hjemler straf for personer, som på utilbørlig måde har samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende, uden at forholdet falder ind under straffelovsbestemmelserne i lov nr. 259 af 1. juni 1945 angående forræderi og landsskadelig virksomhed. Det fremgår videre af § 2, at loven også gælder personer, der på utilbørlig måde har

samarbejdet med fremmede statsborgere eller udenlandske virksomheder, som i besættelsesmagtens interesse har drevet forretningsvirksomhed i udlandet eller her i landet.

I lovens § 4 opstilles nogle nærmere retningslinier for, hvad der skal forstås ved et utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten. Ved afgørelsen af, i hvilket omfang forholdet må anses for utilbørligt, vil det navnlig skulle tages i betragtning, hvorvidt vedkommende:

1. selv har været aktiv for at få forretningsforbindelse indledt, fortsat eller udvidet, medmindre det derved har været muligt i dansk interesse at opnå væsentlige fordele med hensyn til landets forsyninger eller at undgå, at der af besættelsesmagten blev indført foranstaltninger, som var egnede til at tilføje landet skade;
2. i tysk interesse har foretaget en omlægning af virksomheden eller ydet eller søgt at yde støtte eller hurtigere produktion end påkrævet efter omstændighederne;
3. har påkaldt besættelsesmagtens bistand til virksomhedens betryggelse eller til opnåelse af højere priser eller større leverancer, end danske myndigheder ønskede godkendt eller i øvrigt for at værne sine interesser;
4. har hindret eller søgt at hindre, at danske myndigheder har fået fuld adgang til at blive bekendt med virksomhedens forhold;
5. har opnået eller søgt at opnå urimelig fortjeneste eller andre fordele, der ikke var forretningsmæssigt rimeligt begrundede bortset fra tilfælde, hvor det godtgøres, at de urimelige krav alene har haft til formål at undgå, at leverancer m.v. blev overdraget til den pågældende.

Det bestemmes i loven, at personer kan idømmes fængselsstraf i op til 4 år. Som tillægsstraf kan der idømmes bøde. Den fortjeneste, der er fremkommet gennem det strafbare forhold, skal inddrages til fordel for statskassen. Strafansvar kan pålægges enhver, der har haft en ledende stilling eller en væsentlig økonomisk interesse i den pågældende virksomhed. Aktieselskaber, der har gjort sig skyldigt i et strafbart forhold, kan pålægges bøde.

Avancebegrænsningsloven (Værnemagerlov III)

Som beskrevet ovenfor blev egentlig økonomisk kriminalitet pådømt efter straffelovstillægget fra august 1945 (Værnemagerlov II), der foruden straf hjemlede konfiskation af den indvundne nettofortjeneste. Øvrige sager henførtes enten til avancebegrænsningsloven (Værnemagerlov III) eller til tilbagebetalingsloven (Værnemagerlov IV). Afgrænsningen mellem de to sidste love var principielt den, at de, som det blev udtrykt, mere odiøse tilfælde, nemlig virksomheder oprettet, omdannet eller udvidet efter 9. april 1940 med henblik på tysk arbejde, blev henført til tilbagebetalingsloven, mens de øvrige tilfælde behandledes efter avancebegrænsningsloven. Avancebegrænsningsloven er en opsamlingslov, idet den dækker over alle tilfælde, der ikke falder ind under straffelovstillæggene (se ovenfor) eller under tilbagebetalingsloven (se nedenfor).

Avancebegrænsningsloven (Lov nr. 499 af 9. oktober 1945) blev gennemført i oktober 1945. Avancebegrænsningsloven sigtede mod at beskære de under loven hørende virksomheders fortjeneste med en fjerdedel til fordel for statskassen. Dette blev for entreprenør- og industrivirksomhederne gennemført således, at loven tillod disse virksomheder en fortjeneste på 5 pct., mens der for handelsvirksomheder blev givet mulighed for en fortjeneste på 75 pct. af branchens sædvanlige nettofortjeneste. Vognmandsvirksomheder havde samme regler som handelsvirksomheder. Endelig bestemmes det, at personer, firmaer eller juridiske personer, der efter den 9. april 1940 til den tyske værnemagt har solgt, udlejet eller bortforpagtet fast ejendom,

kan blive forpligtet til at foretage tilbagebetaling til statskassen for den del af det indtjente beløb, der overstiger, hvad der efter de stedlige forhold og sagens omstændigheder i øvrigt må anses for rimeligt.

Det blev bestemt, at loven skulle anvendes ikke alene på arbejder udført direkte for den tyske værnemagt eller andre tyske organisationer og firmer, men også for arbejdere udført for dansk regning, men som har været udført i tysk interesse og efter tyske krav.

Avancebegrænsningsloven rummede tre væsentlige undtagelser. For det første bestemmes det i lovens § 3, stk. 5, at loven ikke gælder for eksport af landbrugsprodukter, fisk og frugt, medmindre indtjeningen overstiger, hvad der under hensyn til forholdene i det enkelte tilfælde må anses for passende. Landbrug og fiskeri blev altså undtaget fra loven. For det andet blev det bestemt, at tilbagebetaling ikke kan kræves af virksomheder, hvis tyske omsætning ikke har oversteget 1.500 kr. i de måneder, hvor der har været udført arbejder for tysk regning. Endelig for det tredje bestemmes det, at der ikke kan kræves tilbagebetaling fra underleverandører, som må antages ikke at have været klar over leverancens formål.

Arbejdet med at beregne tilbagebetalinger blev overdraget Revisionsudvalget, der var nedsat i henhold til revisionsloven (se ovenfor).

Tilbagebetalingsloven

Tilbagebetalingsloven (Lov nr. 500 af 9. oktober 1945) blev gennemført samtidig med avancebegrænsningsloven for at dække over virksomheder, som havde opført sig på en mere graverende måde over for den tyske besættelsesmagt, men som ikke faldt ind under bestemmelserne i straffelovstillægget fra august 1945 om "utilbørligt" at samarbejde med besættelsesmagten.¹⁶⁸

Tilbagebetalingslovens hovedbestemmelser fremgår af lovens §§ 2-4. Det fremgår, at industri-, håndværks- og entreprenørvirksomheder kun er berettiget til meget lave avancesatser - varierende fra 0 indtil højst 4 pct. af kostprisen, hvis virksomheden enten (i) er blevet oprettet efter 9. april 1940, (ii) efter dette tidspunkt var blevet udvidet eller omdannet med henblik på tysk arbejde, eller (iii) hvis omsætning for tysk regning var mere end dobbelt så stor som førkrigsomsætningen. Ifølge §§ 5 og 7 gjaldt lignende retningslinjer for handelsfirmaer samt for vognmandskørsel o. lign., når firmaerne var nyoprettede, udvidede eller omdannede med henblik på tysk afsætning, eller hvis deres omsætning var mere end dobbelt så stor som førkrigsomsætningen. Bestemmelserne i loven gælder ikke blot for arbejder udført for den tyske værnemagt og for tyske firmaer, men også for arbejder udført for dansk regning, men udført i tysk interesse og efter tysk krav (§ 21 i loven).

Herudover rummer loven en væsentlig opsamlingsbestemmelse, der giver mulighed for reduktion af fortjenesten for en lang række virksomheder. Det fremgår således af § 10, at firmaer eller personer kan tilpligtes til at tilbagebetale betalinger fra den tyske værnemagt eller fra tyske firmaer og organisationer, hvis indtægten ligger ud over, hvad der under hensyn til forholdene i det enkelte tilfælde ses som passende.

Tilbagebetalingsloven rummer nogle vigtige undtagelser. I lovens § 3, stk. 2, bestemmes, at industri- håndværks- og entreprenørvirksomheder, der havde udført arbejde "efter ordre eller

efter anvisning af lovlig dansk myndighed inden for dennes myndighedsområde" under alle omstændigheder er berettiget til en avance svarende til 4 pct. af kostprisen. Endvidere bestemmes det i § 2, stk. 2, at tilbagebetaling ikke kan kræves af virksomheder, hvis samlede tyske omsætning ikke har oversteget 10.000 kr. eller af underleverandører, som må antages ikke at kende til leverancens formål.

Ligesom det er tilfældet for avancebegrænsningsloven, skal tilbagebetalingsloven administreres gennem Revisionsudvalget, der får til opgave at vurdere virksomhedernes forhold og træffe afgørelse om tilbagebetalinger. Revisionsudvalgets afgørelse om, hvorvidt en virksomhed henhører under tilbagebetalingsloven kan inden for en frist på 14 dage prøves af domstolene. Afgørelser om tilbagebetalinger kan forlanges underkastet en ny behandling i Revisionsudvalget. Hvis der ikke er ensstemmighed ved denne anden behandling, kan sagen indbringes for et ankenævn, hvis afgørelser er endelige.

Gennemførelsen af værnemagerlovene

Som omtalt ovenfor åbnede Værnemagerlov I (Lov af 1. juni 1945) adgang til at idømme fængselsstraf på 4 år og derover. Værnemagerlov II (Lov af 28. August 1945) gav adgang til at konfiskere den indtjente nettofortjeneste og at idømme bøde. Den sidstnævnte lov vedrørte utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende, uden at forholdet faldt ind under Værnemagerlov I.

Der var utilfredshed over uklarheden med hensyn til, hvor grænsen mellem det tilbørlige og det utilbørlige gik. Lovgivningens uklare principper afspejlede sig i domstolenes svingende afgørelser i de første år efter lovenes vedtagelse. I domme fra 1949 og de følgende år skabte Højesteret en afklaring. Dette medførte imidlertid, at 600 af de sager, som havde resulteret i strafansvar i henhold til Værnemagerlov I og II måtte tages op på ny og endte i frifindelse. Sagerne blev herefter overført derefter til behandling i det nedsatte Revisionsudvalg.

Spørgsmålet om rimeligheden i de avancebegrænsninger, der blev fastsat, dukker op flere steder i de behandlede sager. Ved meningsudvekslingerne med revisionsudvalget i Novos sag fik Novos advokat og revisor således trukket oplysninger frem, der illustrerede, at den beskæring af avancer, der skete først gennem Odeludvalget under selve besættelsen og ved arbejdets fortsættelse i Revisionsudvalget efter krigen var meget vidtgående. Avancerne i de virksomheder, der her blev fremdraget som eksempler var langt højere i fredsårene 1937-39 end de avancer, der blev tilladt af Odel-udvalget (6- 8 pct. og op til 10 pct. af kostprisen). Avancen på Novos indenlandske salg lå på 10 pct. i årene 1937-1939, mens det langt større udenlandske salg i denne forsknings- og udviklings-virksomhed havde avancer på 60-65 pct. både efter kammeradvokatens og Novos revisors beregninger. Salgspriserne til udlandet lå før krigen ca. 50 pct. over de tilsvarende salgspriser til indlandet. Det samme sås i Dansk Industri Syndikats sag, hvor det fremgik, at avancen på salg af våben var langt højere før krigen, og at den på salg til neutrale lande lå på 30 pct.¹⁶⁸

Bestemmelsen i tilbagebetalingsloven om undtagelse for virksomheder, der havde handlet efter anvisning fra danske myndigheder, blev prøvet i sagerne vedrørende entreprenørfirmaerne Wright, Thomsen & Kier og firmaet C. Carlsen, Randers.

Revisionsudvalget for tyske Betalinger havde i sin administration af bestemmelsen om arbejde efter anvisning fra tyske myndigheder havde anlagt en snæver definition af bestemmelsen, idet det blev forudsat, at anvendelsen af bestemmelsen måtte forudsætte en henvendelse fra de omhandlede myndigheder til den pågældende virksomhed om at påtage sig leverancer. Dette svarer til den henvendelse, der af statsminister Stauning og regeringen var blevet rettet til bestemte entreprenører, herunder især Wright, Thomsen & Kier, i dagene umiddelbart efter 9. april 1940.

Udvalgets anvendelse af tilbagebetalingsreglerne blev indbragt for domstolene. Den mest kontroversielle sag vedrørte entreprenørfirmaet C. Carlsen, Randers. Ved Østre Landsret blev Revisionsudvalget dømt til at anerkende, at bestemmelsen om "ordre eller anvisning" skulle finde anvendelse på firmaets samlede arbejder. Højesteret stadfæstede efterfølgende landsretsdommene, og Revisionsudvalget blev dømt til at anerkende, at firmaet i henhold til bestemmelsen om ordre eller anvisning var berettiget til at oppebære 4 pct. af kostprisen for deres tyske arbejder. Hermed var Revisionsudvalgets snævre definition af begrebet blevet afløst af en bredere definition, som var, at de af regeringens ved henvendelser til Entreprenørforeningen og på anden måde udfoldede bestræbelser for at få entreprenørarbejder for besættelsesmagten udført af danske entreprenørfirmaer, måtte anses som en anvisning efter tilbagebetalingslovens § 3 stk. 2. Myndighederne havde også efter den 29. august opretholdt dette standpunkt, og anvisningen omfattede derfor også arbejder efter den 29. august 1943. C. Carlsen, der havde henvendt sig til danske myndigheder, før tyske arbejder blev påbegyndt, havde holdt sig inden for rammerne af de arbejder, som anvisningen angik.

Domstolenes afgørelser medførte, at principielt alle entreprenører, der havde været medlemmer af Entreprenørforeningen og Arbejdsgiverforeningen, skulle have tillagt en fortjeneste på 4 pct. Uden for "ordre eller anvisnings"-bestemmelsen faldt nu navnlig for det første entreprenører, der var straffet efter straffelovstillæggene, og for det andet personer og firmaer, der ikke var medlemmer af Entreprenørforeningen, Arbejdsgiverforeningen samt visse andre faglige organisationer.

Industrivirksomhedernes tyske omsætning blev for størstedelen reguleret efter avancebegrænsningsloven, og allerede som følge heraf var "anvisnings"-bestemmelser kun af ringe betydning for industrien. For industrien i almindelighed forelå der ikke en tilsvarende tilskyndelse ved ordreplaceringen gennem Industrirådet eller for landbruget, som kunne sidestilles med henstillingerne til Entreprenørforeningen. Højesterets domme blev derfor på dette område kun af ringe betydning.¹⁶⁸

Kapitel 5

Det økonomiske samarbejde: En opgørelse på grundlag af arbejdet i Revisionsudvalget

Som omtalt blev der i juli 1945 gennemført en lov, som indebar en revision af de transaktioner, som danske virksomheder under besættelsen havde haft med tyskerne. Arbejdet blev forestået af Revisionsudvalget for tyske Betalinger. Udvalget opdelte ved dybtgående undersøgelse og revision virksomhederne i lovgivningens kategorier og henviste sager til politiets behandling. Ved vurderingen af virksomhedernes forhold fulgte udvalget de retningslinier, der var blevet udstukket allerede under krigen, nemlig en opdeling af virksomhedernes forhold afhængig af, om der var tale om strafbar kollaboration, om der var tale om "odios" adfærd, samt endelig om der var tale om acceptabel handle måde.

Det meget store materiale giver mulighed for at kunne undersøge ikke blot den enkelte virksomheds forhold, men også det, som er vigtigere, nemlig byerhvervenes samspil med besættelsesmagten i almindelighed, her først og fremmest industriens og skibsværfternes leverancer til tyskerne. Til håndtering af de store stofmasser har det været nødvendigt at udarbejde lister, som kan siges at være repræsentative for området som helhed.

Med udgangspunkt i journalernes registreringer af virksomhedernes tilbagebetalinger gives der mulighed for at tilvejebringe et hidtil uset, systematisk overblik over virksomhedernes ageren under besættelsen. Dette arbejde har sammen med Revisionsudvalgets opgørelser over sagerne været grundlaget for den statistik og de resultater, der fremlægges i det følgende.

I kapitlet gives der først nogle oplysninger vedrørende det generelle arbejde i Revisionsudvalget. Der er herefter på grundlag af arbejdet i Revisionsudvalget en behandling af samarbejdet for de virksomheder, som i 1940 udgjorde de 100 største industrivirksomheder. Herefter er der en analyse af materialet opgjort på (i) virksomheder inden for entreprenør- og byggevirksomhed, (ii) værftsindustrien, samt (iv) industri- og håndværk. Disse tre grupper står for langt størstedelen af tilbagebetalingerne.

Arbejdet i Revisionsudvalget

Arbejdet i Revisionsudvalget blev meget omfattende. Arbejdet foregik i årene 1946-1959, før det var endeligt afsluttet. Formand for Revisionsudvalget var direktør Axel Odel, der under besættelsen havde ledet arbejdet i Udvalget for tyske Betalinger. Revisionen skete efter samme

principper, som havde været anlagt under besættelsen. Som resultat af arbejdet blev det fastsat, hvilke tilbagebetalinger som i henhold til lovgivningen skulle pålægges de enkelte virksomheder.

Med udgangspunkt i journalernes registreringer af virksomhedernes tilbagebetalinger er der mulighed for at tilvejebringe et hidtil uset, systematisk overblik over virksomhedernes ageren under besættelsen.

Revisionsudvalgets journaler angiver foruden hver enkelt virksomheds journalnummer - og dermed alle oplysninger i arkivet om den - også den enkelte virksomheds tilbagebetaling. Ved en registrering af tilbagebetalingernes størrelse er det muligt at opdele virksomhederne i lovgivningens kategorier og at afsløre generelle træk i erhvervenes funktionsmåde. Dette arbejde er sammen med Revisionsudvalgets opgørelser over sagerne grundlaget for den følgende fremstilling.

Lovgivningens tilbagebetalingskrav rettedes mod alle erhvervskategorier, der havde haft indtægter ved leverancer til tyskerne, idet dog landbrugets, fiskeriets og gartneriets indtægter var undtaget. Det samme gjaldt arbejdernes indtægter ved tysk arbejde, som ifølge stikprøveundersøgelser i Danmarks Statistik i mange tilfælde har været meget betydelige. Tilbage blev byerhvervene og andre grupper, som ikke kunne regne med tilsvarende politisk beskyttelse. Det var entreprenører og byggeri, industri og håndværk, skibsbyggeri og skibsfart, handlende, kørsel, ekspedition, lastning eller losning, udlejning af enhver art, beslaglæggelser, agenter - og for ikke at nogen skulle blive glemt - alle andre betalinger modtaget fra tysk side. De sidstnævnte var for størstedelen ikke erhvervsgrupper. Det drejede sig f.eks. om tilskud til de tyske mindretals organisationer og skoler, løn og understøttelser ved tysk krigstjeneste, herunder understøttelser til efterladte koner og børn, lønoverførsler og erstatninger fra Tyskland, salærer og honorarer og andre overførsler fra Tyskland. På alle områder forlangtes tilbagebetaling efter de i lovgivningen opstillede præmisser.

Revisionslovgivningen medførte undersøgelser af ikke mindre end ca. 50.000 forhold. Fire femtedel af disse var forskellige former for handel, nemlig de såkaldte W-sager eller JW-sager. Et betydeligt antal af disse kunne på grund af beløbenes ringe størrelse henlægges uden egentlig revisionsbehandling. De handelssager, der rejstes var mange, men beløbene var som hovedregel små og tilbagebetalingerne tilsvarende beskedne.

Revisionsudvalget endte med ved siden af handelssagerne at behandle 10.032 sager. I *tabel 5.1* er der en samlet opgørelse over de sager, som blev behandlet af Revisionsudvalget, og som ikke var handelssager. Der var tale om en samlet tysk omsætning på 3,4 mia. kr., hvilket mundede ud i et tilbagebetalingsbeløb på 318 mio. kr. svarende til knap 10 pct. af omsætningen. Det fremgår af *tabel 5.2*, at den gennemsnitlige avance for de behandlede virksomheder var på 12,3 pct. En række sager var friholdt for behandling, idet der i 5,6 pct. af sagerne var tale om en godkendt avance, mens 22,3 pct. af virksomhederne fritoges fra tilbagebetaling på grund af omsætningens størrelse. Den gennemsnitlige avance udgjorde her 1,9 pct. af omsætningen, hvilket antyder, at det må have drejet sig om urentable virksomheder. Hovedresultatet var, at knap 77 pct. af alle sager svarende til 85 pct. af den totale omsætning blev underlagt revisionsbehandling og eventuelt krav om tilbagebetaling.

Af de godt 10.000 sager vedrørte 5.709 erhvervsgrupperne entreprenørvirksomhed og byggeri, skibsværfter, samt industri og håndværk, jf. *tabel 5.2*. I 2.113 sager svarende til 37 pct. af de

samlede behandlede sager blev der pålagt tilbagebetaling. Det var først og fremmest brancherne entreprenør og byggeri, industri og håndværk samt skibsværfterne, der kom til at bære tilbagebetalingerne. De ekstraordinære industrileverancer, som bestiltes gennem Wehrwirtschaftsstab Dänemark (senere Rüstungsstab Dänemark) var i Danmark som andre steder samlet om våbenindustrien, skibsfartsindustrien, metal- og maskinindustrien, elektronikindustrien samt cement-, transport-, træ- og konfektionsindustrien. Sammen med leverancer af skibe og skibsreparationer bestod de helt overvejende af leverancer til den tyske krigsindustri, nemlig af våben, metalvarer, metaldele og maskiner, transportmidler, uniformer og forsyninger til infrastruktur og byggematerialer til militære formål (infrastrukturbehov, udbygning af flyvepladser, byggematerialer til befæstningerne ved den jyske vestkyst). Denne produktion var vidt spredt på både store og små danske (under)leverandører. I det følgende er det udelukkende leverandørerne med de største tilbagebetalinger og dermed de største tyske leverancer, der er belyst. Rigtig mange jyder med en lastbil til rådighed har leveret cement til den tyske Vestvold uden at blive stillet til regnskab derfor. I industri og håndværk, hvor der var bedre kontrol under besættelsen, pålagdes mellem 40 og 60 pct. af virksomhederne tilbagebetaling.

De resterende tilbagebetalinger på 24 mio. kr. fordeler sig på fragt og spedition (tilbagebetaling på 7 mio. kr.) samt tilbagebetalinger fra forskellige tyske eller tyskvenlige grupper (hvoraf Schutzamt og Schulamt der deutschen Volksgemeinschaft tegnede sig for 5,7 mio. kroner). Hertil kom tilbagebetalinger fra tyske privatskoler og enker og faderløse efter folk i tysk krigstjeneste med henholdsvis 4,9 og 4 mio. kr. Endelig var der en række små tilbagebetalinger fra liberale erhverv. En række gruppers sager blev enten henlagt eller overført til behandling i andre faggrupper. Forfattersagerne blev således alle henlagt, og det samme blev sagerne vedrørende dagbladenes indtægter fra tyske annoncer.

Når det drejer sig om tilbagebetalingerne, er det de få og store virksomheder, der vejer til. Når der ses på gruppen af virksomheder med tilbagebetalinger over 500.000 kr., blev der af 50 virksomheder eller 4,3 pct. af alle inddrevet 47 pct. af samtlige tilbagebetalinger, hvilket svarede til 1,26 mio. kr. per virksomhed. De øvrige 1093 virksomheder tilbagebetalte sammenlagt omtrent samme beløb, men kun 65.000 kr. per virksomhed.

Sagerne vedrørende entreprenørfirmaerne Wright Thomsen & Kier og Carlsen, Randers, samt vedrørende industrivirksomhederne Dansk Industri Syndikat, Aalborg Portland og Novo kan siges at være af principiel betydning ved en belysning af retsforholdene. Det samme gælder sagerne vedrørende rederiet A. P. Møllers og Glyngøre Fiskeindustri. De beskrives derfor særskilt i kapitel 6, der indeholder virksomhedsbeskrivelser. Det skal bemærkes, at flere virksomheder havde statslig aktiekapital, således f. eks. Burmeister & Wain A/S, Vølund A/S og Kryolitselskabet Øresund A/S. Endvidere var virksomheder som Burmeister & Wain, Dansk Industri Syndikat og Atlas, afsætningssteder for statslige leverancer for statslige leverancer fra Flyvemaskineværkstederne, Flyvemateriel A/S, Flyvetroppernes Værksteder og Orlogsværftet.

Tabel 5.1. Antal sager og virksomhedernes omsætning¹

	Antal sager	Andel af samlet antal sager (pct.)	Omsætning (mio. kr.)	Andel af samlet omsætning (pct.)
A. Behandlede sager	10.032	76,6	3.410,0	84,8
B. Sager med godkendt avance ²	779	5,6	299,6	7,4
C. Fritagelse på grund af lille omsætning ³	3.101	22,3	310,6	7,7
I alt	13.912	100,0	4.020,2	100,0

1. Tabellen giver en samlet oversigt over sager, der i alt er blevet behandlet i Revisionsudvalget, og som ikke vedrørte handel. Kilde: Revisionsudvalget for tyske Betalinger. Beretning for tiden 1. august 1945 – 31. marts 1959, s. 36.

2. Sager, der var friholdt for behandling, fordi avancen var godkendt på forhånd.

3. Sager, der var friholdt for behandling, fordi omsætningen var for lille.

Tabel 5.2. Fordeling af tilbagebetalinger på erhvervsgrupper¹

Branche	Antal sager	Antal sager med tilbagebetaling	Andel af sager med tilbagebetaling (pct.)	Tilbagebetalt beløb (mio. kr.)	Andel af samlet tilbagebetalt beløb (pct.)
Entreprenør og byggeri	3.654	1.296	35,5	134,3	45,7
Industri og håndværk	1.821	1.042	57,2	100,9	34,4
Skibssager	236	98	41,9	58,4	19,9
Andre sektorer	4.323	1.276	29,5	24,1	7,6
Tilsammen	10.032	3.712	37,0	317,7	100,0

1. Tabellen giver en oversigt over tilbagebetalinger fordelt på brancher. Kilde: Revisionsudvalget for tyske Betalinger. Beretning for tiden 1. august 1945 – 31. marts 1959, s. 36.

De 100 største industrivirksomheder

I tabel 5.3 findes der en opgørelse over de 100 største danske industrivirksomheders omsætning med tyskerne. Det fremgår, at mange af de største industrivirksomheder ikke har haft direkte leverancer til tyskerne. For eksempel gælder dette virksomhederne inden for konsumvarebranchen. Leverancer fra disse virksomheder er blevet reguleret i handelsleddet, hvor en prisregulering afhængig af omsætningens størrelse har fundet sted.

Det var virksomheder inden for særlige brancher, nemlig de nævnte krigsvigtige brancher, der har fået pålagt efterbetaling. Virksomheder med de største leverancer til tyskerne genfindes her. Det drejede sig inden for industri og skibsbyggeri om Burmeister & Wain (tysk omsætning på 129,2 mio. kr.), Dansk Industri Syndikat (75,1 mio. kr.), Aalborg Portland (61,0 mio. kr.) samt

skibsværfterne Helsingør Skibsværft (59,5 mio. kr.), Nakskov Skibsværft (39,4 mio. kr.), Aalborg Værft (36,7 mio. kr.) og Frederikshavns Værft (22,7 mio. kr.). Også de større maskinfabrikker havde leverancer til tyskerne, men leverancerne lå på et væsentligt lavere niveau, således Sabroe (tysk omsætning på 22 mio. kr.), Vølund (12 mio.kr.), Atlas (12 mio.kr.) og Titan (4 mio.kr.). Leverancerne til tyskerne fra den øvrige industri lå også på et forholdsvis lavt niveau.

Det er et karakteristisk træk, at virksomhedernes omsætning før krigen var betydelig større end omsætningen på de tyske leverancer i 1940-1945. Med enkelte undtagelser har de store industrivirksomheder således ikke tilrettelagt produktionen med henblik på tyske leverancer. Det fremgår videre, at virksomhedernes tyske leverancer kun har udgjort begrænsede dele af deres totale omsætning. Undtagelser fra dette mønster er Dansk Industri Syndikat, Ålborg Portland og skibsværfterne, der alle fungerede efter særlige aftaler mellem besættelsesmagten og regeringen. Avancerne opgjort som procent af omsætningen lå overvejende mellem 10 og 20 pct. Enkelte lå på mellem 20 og 25 pct.. Afvigelser herfra ses for Kryolitselskabet Øresund (med en avance på 43,7 pct.), og Nordisk Fjer (30,8 pct.).

Ingen af de største industrivirksomheder fik domme. De særlige forhold, der gjorde sig gældende for Dansk Industri Syndikat, Aalborg Portland og skibsværfterne, fremgår af virksomhedsbeskrivelserne i kapitel 6.

I hvor høj grad firmaernes virksomhed har ligget inden for de af lovgivningen opstillede rammer, kan aflæses af, hvor nær den tilladte avanceprocent har ligget omkring 4 pct. af omsætningen. De største tilbagebetalinger kom fra Dansk Industri Syndikat (6,7 mio. kr.) samt fra skibsværfterne B&W (3,3 mio. kr. med 7 mio. kr. i udestående tyske tilgodehavender), Helsingør Værft (3,4 mio. kr.), Aalborg Værft (3,3 mio. kr.), Nakskov Værft (2,5 mio.kr.) og Frederikshavn Værft (1,7 mio. kr.). Mindre tilbagebetalinger kom fra Ford Motorkompagni (822.700 kr.) Øresund Kryolitselskab (803.700 kr.), Atlas (587.500 kr.), Sadolin og Holmblad (573.700 kr.) og Sabroe (554.500 kr.). Det bemærkes, at avancen på Aalborg Portlands cementleverancer har været så stærkt offentligt reguleret, at tilbagebetalingen på den meget store omsætning var yderst beskednen, nemlig 338.853 kr.

Tabel 5.3. De 100 største industrivirksomheders leverancer til tyskerne 1940-45¹

	Virksomhed	Total omsætning 1940-45 (kr.)	Tysk omsætning 1940-45 (kr.)	Tysk omsætning (pct. af samlet omsætning)	Avance på tysk omsætning (kr.)	Avance på tysk omsætning (pct.)	Tilbagebetaling (kr.)
1	De forenede Bryggerier						
2	De danske Sukkerfabrikker						
3	Burmeister & Wain Kbh.		129.163.186		9.266.214	7,2	3.342.261
4	Kryolitselskabet Øresund	22.717.000	1.960.240	8,6	858.846	43,8	803.776
5	General Motors	85.955.410	4.948.766	5,4	533.659	10,8	335.759
6	Dansk Svovlsyre/Superfos	55.965.693	2.479.564	4,4		4,5	0
7	Aarhus Oliefabrik	69.599.200	1.391.984		108.841		45.320
8	De Forenede Papirfabrikker						
9	Aalborg Portland		60.986.302	38,6	2.791.310	4,6	338.853
10	Nordisk Kabel og Tråd	238.052.000	258.616	1,0		0,5	0
11	Carl Allers Etablissement						
12	C. Schous Fabrikker Kbh.		32.214				3.230
13	Det danske Stålvalseværk						
14	Otto Mønsted						
15	Helsingør Skibsværft	109.779.749	59.568.600	54,2	5.741.751	9,6	3.419.945
16	De danske Spritfabrikker						
17	Ford Motor Company	51.516.027	7.106.596	13,8	1.081.297	15,2	822.782
18	C.W. Obel						
19	American Tobacco Company						
20	Nordisk Fjerfabrik Frihavnen	14.474.356	1.036.761	7,1	320.285	30,8	
21	De danske Cichoriefabrikker						
22	Dansk Industri Syndikat	105.874.751	75.128.047	70,9	9.760.203	13,0	6.729.771
23	forenede Kaffe og Cichorie						
24	Nakskov Skibsværft Nakskov		39.480.291		4.096.679	10,4	2.505.965
25	Jacob Holm & Sønner	60.894.617	293.998	0,5	3.807	1,4	0
26	Th. Wessel og Vetts Fabrikker	64.915.345	30.755	0,04	515	1,7	0
27	De forenede Cichorietørrerier						

28	Glud og Marstrand A/S	62.825.977	3.695.333	5,9	186.090	5,0	20.607
29	Ballin og Herz	141.370.126	9.054.124	6,4	513.562	5,7	152.919
30	Christiansholms Fabrikker						
31	Christian Augustinus						
32	Stjernen						
33	Aalborg Skibsbyggeri	77.816.585	36.749.650	47,2	4.734.362	12,9	3.319.352
34	Thrige, Thomas. B		320.258	8,8			6.043
34	Titan A/S København	62.073.000	4.871.369	7,8	355.572	7,3	142.490
35	Henriques og Løvengreen						
37	Brødrene Gram	11.884.739	1.726.408	14,5	133.572	7,7	54.000
36	Gyldendal						
37	Fisker og Nielsen	28.080.401	1.122.726	4,0	-849.170		0
39	Hellesens A/S	40.741.131	1.582.489	3,9	139.370	8,8	67.264
39	Alfred Benzon						
39	Vejle Dampmølle						
39	Morwitz og Kattentid						
42	Medicinalko		20.165				1.466
43	Kastrup og Holmegaard						
44	Chrome og Goldschmidt						
45	Kbh's Brødfabrikker	13.559.173	923.179	6,8			30.376
46	De danske Bomuldsspinderier						
47	Ota Forenede Havremøller						
48	LK-Nes						
49	Vølund	38.860.000	12.271.535	31,6	861.525	7,0	301.578
50	Brandts Klædefabrik						
51	A. M. Hirschsprung og Sønner						
52	Atlas	53.759.393	12.009.430	22,3	1.114.812	9,3	587.507
53	Unilever Denmark						
54	Den kgl. Porcelænsfabrik		539.207				20.000
55	Bing og Grøndahl og Norden						
56	P. Wulff						
57	Frichs	40.435.955	9.833.017	24,3	636.129	6,5	183.398
58	Danske Oliemøller & sæbefabr						
59	Schiønning og Arvé						
60	Østjyske Bryggerier						
62	Dansk Eternit						
62	Det nord. Kamgarnsspinderi						
62	Telefonfabrik Automatic						

65	Dansk Galoche og Gummifabrik						
66	Sukkerfabrikken Nykøbing						
67	I.C. Modeweg & Søn						
68	H.E. Gosch & Co.						
69	Bata Sko- og Læderkompagni						
70	Sadolin og Holmblad	70.000.000	2.939.042	4,2	686.400	23.3	573.768
71	N.A. Christensen & Co.						
72	Dansk Frøhandel						
73	Galle & Jessen						
74	Philips Danmark Kbh. K	48.760.647	2.035.564	4,2	155.146	7.6	
75	Faxe Kalk						
76	Frederikshavns Værft		22.731.961		2.666.768	11.7	1.720.396
77	Thomas Sabroe	35.867.756	3.584.219	10,0	698.373	19.5	555.492
78	De Forenede Jernstøberier						
79	L. Levison junior						
80	Mælkeriet Enigheden						
81	Hellebæk Fabriker						
82	Ny Kalkbrænderi						
83	Politiken		371.591				0
84	Margarinefabrikken "Alfa"						
85	De Forenede Tekstilfabrikker						
86	Beauvais						
87	Grenå Dampvæveri						
88	Mogensen og Dessau						
89	Silvan	15.633.911	1.845.930	11.8	93.744	5.1	6.217
90	De Forenede Jyske Farverier						
91	Frederiksholms Tegl						
92	Danske Mælkekondensering						
93	Fabrikken Fiducia						
94	Forenede Automobilfabriker						
95	L. Daehnfeldt						
96	Nestle Holding						
97	Singer Symaskiner						
98	Kirks Telefonfabriker						
99	Carl M. Cohrs Sølvvarefabrik						
100	Kbnhavns Sukkerraffinaderi						

1. Tabellen viser nøgleoplysninger for de 100 største danske erhvervsvirksomheder under 2. verdenskrig inden for industri, herunder skibsværftsindustri.

Entreprenør- og byggevirksomheder

Revisionsudvalget behandledes i alt 1651 sager vedrørende entreprenør- og byggevirksomheder. Af disse sager endte 70,5 pct. med tilbagebetaling svarende til 1164 virksomheder. Sammenlagt blev der inden for entreprenør- og byggevirksomhed pålagt tilbagebetalinger på 134,3 mio. kr. svarende til 45 pct. af samtlige registrerede tilbagebetalinger. Beløbene indgik i statskassen enten som tilbagebetaling eller som konfiskation ved dom. 16,4 pct. af sagerne blandt entreprenør- og byggevirksomheder blev afsluttet uden tilbagebetaling, 4,4 pct. fik fritagelse på grund af omsætningens størrelse, og 8,7 pct. blev overført til anden sag. Af sagerne med tilbagebetaling over 1 mio. kr. var det 1,9 pct. af virksomhederne, som stod for 34,9 pct. af alle tilbagebetalinger. For 50 virksomheder – svarende til 4,3 pct. af sagerne – var der tale om tilbagebetalinger på over 500.000 kr., hvilket repræsenterede 47,0 pct. af det samlede tilbagebetalte beløb svarende til gennemsnitlig 1,26 mio. kr. pr virksomhed. de øvrige 94 % eller 1093 virksomheder – svarende til 94 pct. af sagerne – tilbagebetalte omtrent samme beløb, hvilket svarede til kun 65.000 kr. pr. virksomhed. En samlet oversigt findes i *tabel 5.4*.

I *tabel 5.5* er givet en samlet oversigt over entreprenørvirksomheder med tilbagebetalinger over 1 mio. kr., mens der i *tabel 5.6* er en oversigt over entreprenørvirksomheder med tilbagebetalinger på mellem 500.000 og 1 mio. kr. Den ubetinget største virksomhed blandt entreprenørerne – og overhovedet – var Wright, Thomsen & Kier, der sammen med sine partnere havde landets største afsætning til tyskerne på knap 149 mio. kr. Dette forhold er ekstra iøjnefaldende i betragtning af, at T. K. Thomsen samtidig var en fremtrædende repræsentant i de danske industriorganisationer, blandt andet under krigen formand for Dansk Arbejdsgiverforening. I hans følge ser vi storleverandører fra en række jyske købstæder, der har slået sig op med kæmpemæssige omsætninger på arbejder ved den tyske Vestvold. Jyske købstæder og småbyer i øvrigt var derudover rigt repræsenteret i arbejdet med mange anonyme navne af lokal oprindelse.

Det er blandt entreprenørerne og håndværksmestrene, at vi ser de fleste straffesager. Der er langt flere domme i denne gruppe end i andre grupper – en dokumentation af, at det er her, man finder de mange store – og små – egentlige værnemagere. Og heri indgår ikke den gruppe af store entreprenører, som blev undtaget fra domme, fordi de handlede på grundlag af politisk anvisning. Ved dom konfiskeredes i alt 61,5 mio. kr., hvilket udgjorde knap 46 pct. af tilbagebetalingerne i denne gruppe. Adskillige fik fængsel op til 4 år, således bl.a. en række af de store entreprenører fra de jyske provinsbyer. I firmaet Fuchs og Grøn fritoges Grøn for straf som hjemmetysker. I bedste fald fik alle leverandører skåret deres store fortjenester ned til maksimalt 4 pct. af de accepterede omkostninger.

En række entreprenører blev ikke dømt efter straffelovstillægget af 28. august 1945 (der foruden straf hjemlede konfiskation af den indvundne nettofortjeneste), idet de havde handlet i henhold til anvisning fra myndighederne. Dette var sket bl.a. gennem deres medlemskab af faglige organisationer, hvorigennem regeringens retningslinier var blevet meddelt. Wright, Thomsen & Kier handlede således efter politisk anvisning. Firmaet havde i øvrigt tilbagebetalt overskydende avance på 7 mio. kr. til Nationalbanken allerede under besættelsen. Også storentreprenørerne C. Carlsen, Randers, C. Krøyer & N. Hansen, Aarhus og T. H. Christiansen, Sønderborg fungerede efter anvisning.

En række sager faldt ind under tilbagebetalingsloven fra 9. oktober 1945, idet de vedrørte virksomheder, som enten ikke tidligere havde beskæftiget sig med entreprenørvirksomhed, eller som var gået ind i denne virksomhed efter 1940. Revisionsudvalget havde her et særlig godt øje til de mange landmænd, der gik ind i vognmandsvirksomhed. Denne gruppe, der var bredt repræsenteret var karakteriseret ved at rumme mange anonyme navne på erhvervsdrivende og andre fra det meste af Jylland.

Tabel 5.4. Fordeling af sager blandt entreprenør- og byggevirksomheder¹

	Antal sager	Pct. af samlet antal sager	Tilbagebetalt beløb (kr.)
Sager med krav om tilbagebetaling	1.164	70,5	134.308.000
- heraf: sager med tilbagebetaling over 1.000.000 kr.	21	1,3	46.917.213
- heraf: sager med tilbagebetaling mellem 500.000 og 1.000.000 kr.	50	3,0	62.967.756
- heraf: sager med tilbagebetaling under 500.000 kr.	1.093	66,2	71.340.244
Sager uden krav om tilbagebetaling	271	16,4	-
Fritagelse for tilbagebetaling på grund af omsætnings størrelse	72	4,4	-
Overført til anden sag	144	8,7	-
I alt	1.651	100,0	-

1. Tabellen viser fordeling af sager om tilbagebetaling inden for entreprenør- og byggevirksomheder. Der er en mindre forskel mellem på den ene side det registrerede antal af virksomheder med tilbagebetaling angivet i tabel 5.2 og på den anden side denne og de følgende tabeller. Forskellen skyldes forskellige opgørelsestidspunkter. Opgørelsestidspunktet er her den 31. marts 1956 mod 31. marts 1959 i tabel 5.2. Status for en sag kan ændres over tid afhængig af vurderingen af den enkelte sag.

Tabel 5.5. Bygge- og entreprenørvirksomheder (tilbagebetaling over 1 mio. kr.)¹

	Tyske leverancer (kr.)	Avance af tysk om-sætning (kr.)	Avance på tyske leverancer (pct.)	Tilbagebetaling (kr.)	Bemærkninger ²
Wright, Thomsen & Kier	148.570.501	19.900.000	13,4	6.928.187	Odiøs
C. Carlsen	52.396.869	3.111.337	5,9	1.527.612	Efter anvisning. Odiøs
N. Hansen & C. Køyer	41.228.570	5.074.998	12,3	3.667.197	Efter anvisning. Odiøs
Fuchs og Grøn	33.000.000	2.489.785	7,5	2.489.785	Dom ³
Christiansen, Th.	30.866.913	2.183.904	7,5	1.039.362	Efter anvisning. Odiøs
Høje Kristensen, L.P.	29.245.534	6.103.473	20,9	6.103.473	Dom ⁴
Danalith A/S	25.941.720	2.427.476	9,4	1.739.201	Avancebegrænsning
Gravesen og Kristensen	24.085.765	2.165.167	8,9	1.290.008	Efter anvisning. Odiøs
Haugaard & Theut	19.397.470	2.813.593	14,5	1.935.858	Efter anvisning. Odiøs
West-Ost I/S	17.862.723	2.300.209	12,8	1.672.508	Efter anvisning. Odiøs
Stürup & J. Prosch	15.506.603	1.742.541	11,2	1.054.337	Avancebegrænsning
Bay & Vinding	13.605.941	2.189.678	16,0	1.646.400	Avancebegrænsning
Bjørn Petersen, Chr.	13.073.350	2.256.605	17,3	1.800.000	Odiøs
Jensen, Frithjof K.	12.425.978	1.000.000	8,0	1.000.000	Dom ⁵
Madsen, L. P.	11.709.689	1.008.518	8,6	1.008.518	Dom ⁶
Jensen, C. G.	10.540.545	1.580.095	15,0	1.475.498	Odiøs
Theil, N. C.	9.988.893	1.746.415	17,5	1.000.000	Dom ⁷
Wiese, J. J.	9.695.928	1.675.150	17,3	1.354.676	Efter anvisning. Odiøs
Aamann & Søn	7.555.084	2.376.100	31,5	2.376.100	Dom ⁸
Petersen og Mortensen	5.789.664	1.019.905	17,6	1.017.075	Vognmænd. Odiøs
Nielsen, A.C.L.		5.294.112	40,5	5.294.112	Fængsel 4 mdr. Dom ⁹

1. Tabellen viser bygge- og entreprenørfirmaer med tyske leverancer, hvor tilbagebetalingen overstiger 1 mio. kr.

2. Det angives, hvilken lov forholdet falder under, nemlig enten (i) avancebegrænsningsloven, (ii) tilbagebetalingsloven (odiøs virksomhed), eller (iii) dom efter straffelovstillægget. Endvidere er det angivet, om arbejdet er sket efter anvisning.

3. Fuchs fik fængselsdom, mens Grøn blev frifundet.

4. Fængsel 4 år.

5. Fængsel på 16 år efter dom, der også omfattede angiveri m.v.

6. Fængsel på 9 og 5 måneder.

7. Fængsel i 4 år.

8. Fængsel i 1½ år.

9. Fængsel i 4 måneder.

Tabel 5.6. Bygge- og entreprenørvirksomheder
(tilbagebetaling mellem 500.000 kr. og 1 mio. kr.)¹

	Tilbage- betaling (kr.)
Hansen og Nissen	992.689
Brandt & Munddel	917.884
Kristensen, Kramer	913.098
Brandt, J.	885.986
Kastrup Nielsen	880.515
Bodo Madsen, Th.	875.000
Cortsen, E.H.	870.439
Nielsen & Andersen	851.308
Grøne, L.	821.950
Rasmussen Jens & Sønner	810.714
Krankelborg, J. K.	800.000
Jensen, Chr. P.	704.437
Jensen, Krogh og Jensen	660.000
Andersen, Wagge	639.970
Hoffmann & Sønner	620.368
Johannesen, J. K.	617.000
Kierkegaard & Bech Petersen	615.000
Laugesen, N. K.	600.000
Larsen Mølholm, J.	600.000
Nygaard, A. P.	567.756
Steimle, P. D.	550.000
Bach og Egmosse	542.000
Petersen, Valdemar	531.547
Hansen & Møller	518.000
Nielsen, L & Søn	507.353

1. Tabellen angiver virksomheder med en tilbagebetaling mellem 500.000 kr. og 1 mio. kr.

Revisionsudvalget behandlede sammenlagt 236 sager vedrørende skibsværfter og rederier, jf. *tabel 5.7*. Af disse virksomheder blev 45 pct. pålagt tilbagebetaling, mens 41 pct. af sagerne endte uden tilbagebetaling. I de resterende tilfælde var der tale om frikendelse på grund af omsætningens størrelse, eller fordi sagen blev henlagt ved anden sag. Også inden for denne virksomhedsgruppe er der mange små virksomheder, som har deltaget i arbejde for Værnemagten, idet 89 pct. af sagerne resulterer i tilbagebetalinger på under 300.000 kr. Det drejer sig her fortrinsvis om skibsreparation. De største tilbagebetalingsbeløb kommer fra 16 virksomheder, der har tilbagebetalinger på over 300.000 kr. Disse virksomheder stod for 78,8 pct. af det samlede tilbagebetalte beløb.

I *tabel 5.8* findes en samlet oversigt over virksomheder, der blev pålagt tilbagebetaling over 300.000 kr. Det fremgår, at tilbagebetalingerne gennemgående var små i forhold til omsætningerne. Inden for rammerne af avancebegrænsningsloven skete der tilbagebetaling på 25 mio. kr. I tilfælde af 7 sager var der tale om domme, hvilket bevirkede en konfiskation af 3,4 mio. kr. Domssagerne var forholdsvis få og udgjorde kun 7 pct. af det samlede antal sager og 12 pct. af tilbagebetalingerne. Én virksomhed, Derby Svejseriet i Aarhus, der var finansieret af tyskerne, tegnede sig alene for en konfiskation på 2.799.144 kr. svarende til 81 pct. af det samlede konfiskerede beløb.

Blandt industrivirksomhederne var skibsværftsindustrien den branche, der havde de største tyske leverancer. B&W lå i toppen med leverancer på 129 mio. kr. og var en af landets største leverandører til den tyske værnemagt. Virksomheden blev samtidig adresse for arbejder for tysk regning på Orlogsværftet. Leverancerne omfattede dog også en række beslaglæggelser af skibe, der var under bygning på værftet. Ved behandlingen i Revisionsudvalget blev avancen på 7,2 pct. af den tyske omsætning begrænset til 4 pct., idet der herved pålagdes en tilbagebetaling på 3.342.261 kr. Dette beløb bør dog forøges med 7 mio. kr., som skyldes udestående fordringer hos tyskerne. I tilfælde af betaling skulle dette beløb tilfalde statskassen. Det bør bemærkes, at staten havde en betydelig kapital i B&W.

De tyske leverancer var iøvrigt præget af de store skibsværfter, således Helsingør Jernskibsværft, Nakskov Skibsværft, Aalborg Værft, Frederikshavns Værft, Odense Stålskibsværft og Svendborg Skibsværft. De enkelte skibsværfters leverancer lå på mellem 60 og 11 mio. kr., og avanceprocenterne udgjorde mellem 10 og 12 pct. af omsætningen. Disse procenter blev efter de gældende regler reduceret til omkring 4 pct. Omsætningen lå gennemgående under de 50 pct. af den samlede omsætning, der var grænsen for at undgå tilbagebetaling i henhold til tilbagebetalingsloven. Nogle værfter skilte sig ud. Det gælder først og fremmest Derby Svejseriet, som var en tysk overtaget virksomhed, hvis omsætning i 1940 havde været på ca. 13.000 kr. Under besættelsen ekspanderede omsætningen til 22.300.000 kr., hvilket alene var leverancer for tysk regning. Ejeren kom ved dom i fængsel i halvandet år og måtte aflevere alt ved tilbagebetaling og konfiskation. Andre outsiders var Svanemølleværket med en tysk afsætning på 87 pct. samt Nordhavns Værft med en tysk afsætning på 67 pct. H. Rasmussen, Svendborg, hvis virksomhed var oprettet i 1941, og hvis tyske omsætning udgjorde 96,3 pct. af den samlede omsætning, blev frataget al fortjeneste. Ingen af de store kendte skibsværfter fik domme.

Tabel 5.7. Fordeling af sager blandt rederier og skibsværfter¹

	Antal	Pct. af samlet antal sager	Tilbagebetalt beløb (kr.)	Tilbagebetalt beløb som pct. af samlet tilbagebetalt beløb
Sager med tilbagebetaling	105	44,5	28.467.304	
- heraf: sager med tilbagebetaling over 1 mio. kr.	9	3,8	19.120.026	67,2
- heraf: sager med tilbagebetaling mellem 300.000 og 1 mio. kr.	16	6,8	3.317.207	11,7
- heraf: sager med tilbagebetaling under 300.000 kr.	89	37,7	6.030.071	21,2
Sager uden krav om tilbagebetaling	97	41,1	-	-
Fritagelse på grund af omsætningens størrelse	5	2,1	-	-
Overført til og henlagt ved anden sag	29	12,3	-	-
I alt	236	100,0	28.467.304	100,0

1. Tabellen viser sager behandlet i Revisionsudvalget vedrørende rederier og skibsværfter fordelt på forskellige kategorier.

Tabel 5.8. Skibsværfter og rederier (tilbagebetaling over 300.000 kr.)¹

	Samlet omsætning 1940-1945 (kr.)	Tyske leverancer 1940-1945 (kr.)	Avance på tysk omsætning (kr.)	Avance på tysk omsætning (pct.af tysk omsætning)	Tilladt avance (pct.)	Tilbage-Betaling (kr.)
Ålborg Værft	77.816.585	36.723.185	4.734.362	12,9	3,9	3.311.807
Andersen og Jørgensen						358.500
Burmeister & Wain		129.163.186	9.266.214	7,2	4,6	3.342.261
Derby Svejseriet		22.300.000	2.304.027	10,5		2.304.027
Frederikshavn Værft		22.731.961	2.666.768	11,7	4,2	1.720.396
Helsingør skibsværft	199.779.749	59.568.600	5.741.751	9,6	3,9	3.419.945
Kähler og Breum						1.799.788
Lilleø, A/S Korsør						415.000
A. P. Møller rederierne		10.463.855				2.205.833
Nakskov Skibsværft		39.480.291		10,3	4,0	2.865.617
Nordhavns Værft	21.793.042	14.689.194	1.849.285	12,6	3,4	979.500
Odense Stålskibsværft		16.368.402	1.336.054	8,1	4,6	383.471
H. Rasmussen	9.713.142	9.356.818			0	1.156.473
Svanemølleværftet	8.607.341	7.117.834	1.284.661	18,0	1,8	1.156.473
Svendborg Skibsværft	31.442.193	11.479.768	919.792	8,0	4,5	395.350
Svitzers Bjergningse.	26.197.848	15.412.327	2.158.327	14,0	4,2	1.508.971
I alt	396.693.231	124.368.489	32.261.241			27.323.412

1. Tabellen angiver nøgleoplysninger for skibsværfter og rederier, der som resultat af behandlingen i Revisionsudvalget blev pålagt en tilbagbetaling på over 300.000 kr.

Den samlede sektor

Fordelingen af sager blandt virksomheder inden for industri og håndværk fremgår af *tabel 5.9*. Der var her tale om 1137 (1179) sager med tilbagebetaling, svarende til ca. 2/3 af sagsmassen. Den samlede tilbagebetaling udgjorde 100,9 mio. kr. Det fremgår, at mange små virksomheder var involveret i leverancerne. 1003 virksomheder, svarende til 88,2 pct. af virksomhederne med tilbagebetaling, havde en tilbagebetaling på under 100.000 kr. Hovedparten af tilbagebetalingerne kom fra imidlertid fra nogle få store virksomheder. I denne gruppe er der 134 virksomheder med tilbagebetalinger på over 100.000 kr., der, som det ses, har udredet omtrent to tredjedele af tilbagebetalingerne. Lidt under halvdelen af samtlige tilbagebetalinger fra 29 virksomheder med tilbagebetalinger på over 500.000 kr. Virksomheder med tilbagebetalinger på over 100.000 kr. indgår er blevet udtaget til nærmere undersøgelse og fremgår af *tabel 5*.

Som supplement til opgørelserne over industriens indtjening ved de tyske leverancer er der i *tabel 5.10* givet en oversigt over industriens samlede fortjeneste under besættelsen. Fortjenesten er opgjort som procent af kapitalindsatsen.¹⁶⁸ Det fremgår, at tab og gevinst på krigen har været meget ulige fordelt. Det fremgår videre, er at det ikke var de industrier, der leverede til den tyske krigsindustri, og som fik pålagt særbeskatning efter krigen, der i særlig grad hentede øgede krigsavancer hjem. De råstoframte store industrier jern- og metalindustrien og den kemisk-tekniske industri havde faldende avancer. Især jern- og metalindustriens avancer var stærkt faldende i forhold til førkrigsniveauet. De store tyske ordrer har ikke kunnet rette denne industris udbytte op. Skibsværfterne og den teknisk-kemiske industri klarede sig frem til 1943 nogenlunde uændret. Ler- og glasindustriens overskudsforøgelse faldt fra 1943 på grund af brændselsmangel. Det var de øvrige store industrigrupper inden for konsumvareindustrien, der fremviser overordentlig kraftige avancestigninger i forbindelse med pengeudpumpningen fremkaldt af besættelsen, således næringsmidler, tekstil- og konfektion, garveri og læder og trævarer.¹⁶⁸

Tabel 5.9. Fordeling af sager inden for Industri og håndværk¹

	Antal sager	Andel af samlet antal sager (pct.)	Tilbagebetalt beløb (kr.)	Tilbagebetalt beløb som pct. af samlet tilbagebetalt beløb
Sager med tilbagebetaling	1137	62,4	100.942.000	100,0
- heraf: sager med tilbagebetaling over 1 mio. kr.	13	0,7	32.598.000	32,3

- heraf: sager med tilbagebetaling mellem 500.000 og 1 mio. kr.	29	1,6	10.814.668	10,7
- heraf: sager med tilbagebetaling mellem 100.000 og 500.000 kr.	134	7,4	18591.604	18,4
- heraf: sager med tilbagebetaling under 100.000	1003	55,1	38.937.728	38,6
Sager uden krav om tilbagebetaling	633	34,8	-	-
Fritagelse på grund af omsætningens størrelse	24	1,3	-	-
Overført til og henlagt ved anden sag	27	1,5		
I alt	1821	100,0	100.942.000	100,0

1. Tabellen viser sager behandlet i Revisionsudvalget vedrørende industri- og håndværksvirksomheder fordelt på forskellige kategorier.

Tabel 5.10. Nettooverskuddet inden for de vigtigste industrihovedgrupper 1938-1944¹

	Nettooverskud i mio. kr.					Nettooverskud som pct. af egenkapital				
	1938	1939	1942	1943	1944	1938	1939	1942	1943	1944
Næringsmiddel	29,9	27,1	29,4	56,0	51,8	10,4	9,2	8,6	16,3	14,3
Tekstil og konfektion	7,2	12,4	16,2	15,9	16,0	8,0	12,6	13,0	11,8	11,4
Garveri og læder	1,6	2,4	4,3	4,1	4,5	7,6	10,8	15,2	12,9	14,3
Træindustri	1,0	2,1	4,7	4,3	4,8	3,8	7,7	13,5	11,0	10,9
Sten, ler, glas	6,8	7,8	11,4	9,3	9,0	7,1	8,4	10,1	7,7	7,3
Skibsværfter	5,9	5,5	10,8	6,3	6,0	15,9	14,3	15,3	8,6	7,9
Jern og metal	41,2	41,5	35,8	34,3	27,1	17,1	16,7	11,8	10,3	8,1
Kemisk-teknisk	22,3	28,5	27,8	22,6	24,0	10,6	13,2	10,2	9,1	8,2

1. Tabellen angiver nettofortjenesten for aktieselskaber inden for industrien. Nettofortjenesten er angivet i mio. kr. samt som pct. af egenkapitalen. Kilde: Krag, s. 69.

Dømte virksomheder

De dømte virksomheder var virksomheder, der blev dømt efter de to love om tillæg til straffeloven, dvs. lov nr. 260 af 1. juni 1945 samt lov nr. 406 af 28. august 1945. Man har her de egentlig kollaborerende virksomheder. En oversigt findes i *tabel 5.11*. For de 21 største værnemagervirksomheder går afsætningen til tyskerne fra godt 1 mio. kr. op til 15 mio. kr. De største industrielle værnemagervirksomheder med domme var entreprenørfirmaet Wilhelm Johnsen, firmaerne Jeko, Nordwerk og Hou Savværk fulgt af Dania Maskinkompagni og Blegdams-komplekset. Konfiskationerne lå for de største virksomheder i millionklassen, således

fik Dania Maskinkompagni konfiskeret 13,4 mio. kr., firmaet Vilhelm Johnsen 4,4 mio. kr. og Jeko 2,0 mio. kr.

De dømte virksomheder er kendetegnet ved ofte først at have været oprettet efter 1940. Leverancerne er således blevet igangsat med henblik på tysk afsætning, og langt størstedelen af virksomhedernes totale omsætning går til tyske leverancer. Avancerne lå gennemsnitligt omkring 10-20 pct. af omsætningen. For visse firmaer er der dog tale om iøjnefaldende højere avancer. Således ligger avancerne på 30-40 pct. i virksomhederne Nordan Værktøj, Blegdamskomplekset, Bertram Larsen, København, og Vilhelm Johnsen, København. Virksomhederne har i stort omfang utilbørligt og udenom de danske myndigheder samarbejdet direkte med tyske myndigheder.

Gruppen er domineret af små og mellemstore anonyme virksomheder, som har grebet chancen til at slå sig op under de ekstraordinære vilkår. En del af dem anfører, at de var kommet i klemme i forbindelse med afskæring af handelsforbindelser og vanskeligheder med adgang til råvarer. Ingen af de i dag kendte større virksomheder har fået en dom.

Tabel 5.11. Tyske leverancer i dømte virksomheder¹

	Tyske leverancer (kr.)	Tysk omsætning som pct. af Samlet Omsætning	Avance af tysk omsætning (pct.)	Tilbagebetalt beløb (kr.)	Konfiskeret beløb (kr.)	Leverancer	Bemærkninger
Johnsen, Wilhelm	15.842.705	88,0	27,9	0	4.426.700	Radiomateriel	Bøde på 500.000 kr. plus konfiskation af formue

Jeko Maskinfabrik	12.356.016	100.0	16.3	0	2.014.126	Materiel til tysk krigsindustri	Initiativ, kollaboration, bøde 500.000
Nordwerk	10.379.048		4.4	0	457.591	Krigsmateriel/ Flydele	Kollaboration Svindel. Direktør F. Due Petersen (dræbt)
Hou Savværk Hou	9.165.500	84.0	12.0	717.680	386.404	Trævarer, barakker m.v.	Dom Byret 15.3.1947, Landsret 7.10.1952. Fængsel 5 mdr.
Dania Maskinkompagni	7.778.872	72.5	12.9	0	1.389.399	Krigsmateriel	Kollaboration. Svindel Bøde på 500.000 kr.
Carltorp	7.357.402	51.2	14.3	494.562	922.338	Krigsmateriel	Kollaboration, Svindel
Sørensen, Maskinfabrik	6.071.608	90.4	14.6	0	750.000	Værktøjer, flydele, dele til våben m.v.	Dom Byret 26.10.1949. Fængsel i 60 dage
Globus Cykler A/S	5.423.151		13.1	0	620.000	Krigsmateriel, flydele	Oprettet 1942. Initiativ Kollaboration Svindel
Aarhus Ingeniørforretning	4.966.025	77.0	14.6	462.232	265.000	Beboelsesv., barakker, minehylstre m.v.	Fængselsdomme på 1 1/4 år og 3 mdr.
A. P. Hansen	4.039.167	48.9	6.5		246.161	Møbler, barakker m.v.	Forlig med anklage- myndigheden om konfiskation
Kent Konfektion	3.870.677	27.0	12.1	116.984	350.000	Militær og civil konfektion	Dom byret 26.11.1946, landsret 24.6.1947
EHA Maskinfabrik	3.756.044	100	9.1?	0	343.619	120 påhængs- vogne	Initiativ, tysk finansiering
Pindstofte Maskinfabr.	3.584.219	47.0	15.2	236.232	203.263	Krigsvigtig produktion oliepumper til fly m.v.	Kollaboration Domme på 4 års fængsel
Motorfabrikken Dan	3.491.292	83.2	14.7	238.536	100.000	Krigsmateriel, oliepumper til fly	Filial af Pindstofte maskinfabrik
Schmidt, P	3.077.585		15.5	213.111	250.000	Automobil- reparation, kørsel og udlejning	Kollaboration, Dom på fængsel 14 mdr.
Torotor	2.826.784		16.0	202.825	250.000	Radioma- teriel til militære formål	Domme på fængsel i 2 og 3 år Særligt anstødeligt initiativ

Voight & Rasmussen, Sønderborg	2.534.682	67,4		20	317.130	Autoreparation m.v.	Medlem af DBN Fængsel i 1 år 3 mdr
Hübner & Sibbersen	2.181.475		8,4	0	225.000	Skibsreparation, maskindele	Leverandør til D(eutsche) B(erufgruppen)
Globe A/S	2.147.319	100	19,6	0	447.900	Oprettet 1944 Tysk arbejdsanvisning, krigsmateriel	Kollaboration Svindel
Nordisk Korsetfabrik A/S	1.962.951		13,2	0	259.000	Uniformer	Kollaboration
Jensen Industri .	1.826.906		15,3	0	180.000	Elvogne, bildele	Frifundet ved dom 12.4.1948
Viking Rubber Co.	1.655.433		14,5	0	239.553	803 spærreballoner	Fængsel i 2 år
Fakkenberg, M. L.	1.624.887	100	13,1	0	213.068	Møbler,	Fallit. Forsvundet.
Hinrichsen, L.	1.319.839		15,6	0	180.000	Skibsreparation, tankanlæg, montering af jernbanevogne	Dom 2.4.1948 med fængsel
Nordan Værktøj	1.130.424	67,0	37,0	0	418.354	Krigsmateriel	Filial af Dania
Pedersen, A. & Jürgensen	1.079.654	-	13,8	0	149.403	Autoreparation, salg af vogne, kørsel	Domme 8.9.1948 og 29.10.1949, fængsel i 3 mdr.
Borgquist & Co., G.,	1.042.039	80,7	8,9	0	100.000	Værktøj	Regnskabsmateriale ufuldstændigt Fængsel i 3 mdr.
Hansen, Børge A/S	982.125	91,8	11,7	0	115.000	Omformere, værktøj	
Schmidt, Chr., Uge	943.372	-	0	0	161.590	Arbejder for tysk regning	Dom 23.3.1949
Pedersen, Chr., Kbh.S.	873.620	62,6	18,8	0	164.644	Maskindele til krigsvigtige formål	
Votan Maskinfabrik	786.909	-	18,8	147.956	20.000	Provision ved leverancer af værktøj	Dom 4.10.1947. Fængsel. Forlig med Finansministeriet
Kjær, Poul, ingeniør,	583.837	65,4	20,3	18.647	100.000	Maskindele	Efter sabotageproduktion på Hærens Våbenarsenal
Bertram Larsen A/S	580.000	81,6	30,6		126.063	Krisvigtige værktøjer, registreringsapparater m.v.	Domme med fængsel i 3 mdr. og 60 dage
Thuge, H.	514.318		21,5	0	110.831	Malararbejder	Dom 30.8 1946 Fængsel 9 mdr. Medlem af DNSAP

Wollesen, M.	164.603		55.2	0	90.841	Vognmands- kørsel, auto- reparation	Dom 29.6.1946 Frihedsstraf
Wollesen, H.	32.000		17.9	0	5.500	Smede- arbejde	Domme 7.6.1946 og 29.10.1946. Fængsel
Nordropa Maskinfabrik				0	105.315	Krigsmateriel	Indgået i JEKO og Nordwerk

1. Tabellen giver en oversigt over virksomheder, der blev dømt i henhold til love om straffelovstillæg, nemlig Lov om Tillæg til Lov om rettens Pleje vedrørende Behandling af Sager angaaende Forræderi og anden Landsskadelig Virksomhed m.v. (Lov nr. 260 af 1. juni 1945) samt Lov om Tillæg til Lov Nr. 259 af 1. Juni 1945 om Tillæg til Borgerlig Straffelov angaaende Forræderi og anden landsskadelig Virksomhed (Lov nr. 406 af 28. August 1945).

Odiøse virksomheder

Virksomheder under Tilbagebetalingsloven (Lov om Tilbagebetaling af Fortjeneste ved Erhvervsvirksomhed m.v. i tysk Interesse) (Lov nr. 500 af 9. oktober 1945) er betegnet som odiøse, fordi den tyske omsætning under besættelsen i regelen har været betydelig større end førkrigsomsætningen, og/eller fordi den tyske omsætning har udgjort mere end halvdelen af den samlede omsætning. Der er her tale om virksomheder, som uden direkte at have kollaboreret med

tyskerne, og uden at have gjort noget ulovligt, er gået ind i produktion i tysk interesse og/eller har ekspanderet den tyske omsætning stærkt for at opnå en fortjeneste. I nogle tilfælde blev der rejst sag mod virksomheder eller ejere for overtrædelse af straffelovstillægget, men sagerne resulterede i frifindelse. Ligesom det er tilfældet for de dømte virksomheder, er der her tale om overvejende ukendte og anonyme mindre virksomheder. Gruppen rummer tillige virksomheder, som falder ind under lovgivningens opsamlingsparagraf for uforudsete tilfælde, og som ikke kan betegnes som odiøse.

Tabel 5.12. Tyske leverancer i odiøse virksomheder¹

	Samlet omsætning (kr.)	Tysk omsætning som pct. af samlet omsætning	Avance i tysk omsætning opgjort som pct. af omsætning	Tilbagebetalt beløb (kr.) ²	Leverancer
Jørgensen, V. A. Viborg	964.134	96,9	15,9	141.434	Underentreprenør, karetmager
Glyngøre Fiskeindustri	18.978.797	92,6		400.000	Muslinger og østers
Brandt og Ravntoft	56.860.214	92,5	10,9	3.876.200	Entreprenørarbejde
Aabenrå Motorfabrik ⁵	4.917.264	91,8	15,0	674.243	Motorer til slæbebåde
Super Service	10.809.884	91,1		249.820	Salg, udlejning, reparation af biler
HAMAG Maskinfabrik	816.506	87,9	36,4	112.270	Ventilhuse
Dansk Automobilbyggeri	17.358.655	85,3	8,7	199.791 + 908.000 ³	Industrileverancer, autoreparation
Krag & Smedegaard ⁵	6.416.787	68,6	5,8	254.059	Brandslukningsmateriel
Nordisk Radio Industri	4.975.650	64,9	18,5	537.965	Radiodele
Petersen og Wraa A/S	6.931.485	61,9	11,6	385.070	Bearbejdning, flaskeskyllmaskiner
Skand. Aero Industri	2.357.180	61,1	22,5	300.491	Flydele
Mikkelsen, H. & Co. ⁷	6.739.500	54,6		300.822	El-måleapparater m.v.
Nielsen, Brdr.	4.759.126	51,9	19,6	190.926	Møbeletablering, tæppelager
Nordisk Køleteknik ⁴	10.021.731	50,4	9,8	429.383	Køleanlæg, køleskabe, pladearbejde
Wegamo Gas Motor Cort	4.783.377	40,6		118.248	Maskindele og autoreparation
Wiggers, Brdr.	5.151.867	34,1	9,8	128.559	Militær konfektion
Nordisk Kamfabrik	4.478.290	30,8	18,9	227.740	Kamme og knapper
Dansk Bakelit Industri	2.819.792	30,2	18,0	143.194	Kuglehåndtag, lygter, stikkontakter

Bohnstedt-Petersen ⁵	12.691.566	26,6	9.6	179.000	Kølevandsrør m.v. til bådmotorer, flydele
Schilder, I.B.	4.821.157	15,3	18.4	123.702	Militær konfektion
Dana Maskinfabrik	9.783.055	11,8	12.8	107.821	Konverteringsanlæg, stokere, pumper
Øberg, V.	1.761.741	100,0	13.2	235.000	Træuld, træsko
Aukoma		100,0	10.8	220.000 ³	Lokomotiver og skibsreparation
Skorup. J. Jensen		100,0	0	103.765	Militær konfektion
Juhler, Johs.	2.179.946	96,0		132.801 + 25.000 ³	Reparation af skibe, maskinarbejde
Asra	2.217.802	93,0	30.8	635.000	Flydele
Engel F.		90,0	28.8	1.853.123	Uniformer
Lysdal, H. A/S ⁸		80,0		1.299.000 ³	Uniformer
Aarhus Maskinfabrik	16.306.090	65,0	14.1	1.264.667	Skibsreparation, krananlæg
Terma, Århus	84.135	50,0		3.132	Reparation af instrumenter
Dansk Radio ⁷	2.789.857	37,0	14.9	109.994	Radiomateriel
Deutsche Berufsgruppen			23.4	293.988	Industriarbejder
Jens Henry Larsen			17.4	358.000	Formidling af trævaresalg
Scheuer og Mørch			16.7	450.784	Militær konfektion
Rasmussen, Bjelke			15.0	211.043	Konfektion
Autoindustri ⁷			14.8	404.250	Autoreparation, kørsel
Astrup, W. Chr.			10.7	386.151	Maskiner og værktøjer
Skandinaviske Gasapparater A/S			0	186.101	Ammunitions-kasser
Hansen, Chr.				118.200	Reparation af motorer
Skandinavisk Unions Handelshus				100.000	Opkøb for Værnemagten

-
1. Tabellen giver en oversigt over virksomheder med tilbagebetalinger på 100.000 kr. eller derover, der falder ind under Lov om Tilbagebetaling af Fortjeneste ved Erhvervsvirksomhed m.v. i tysk Interesse (Lov nr. 500 af 9. oktober 1945).
 2. Der er angivet beløb, som er tilbagebetalt, fordi avancen ligger over grænsen fastsat i loven. I visse tilfælde er beløb konfiskeret. Konfiskerede beløb er angivet særskilt.
 3. Beløb der er konfiskeret.
 4. Datterselskab af Dansk Industri Syndikat.
 5. Frifindelse for overtrædelse af straffelovstillæg.
 6. Sag om svindel resulterer i frifindelse.
 7. Virksomheden har forbindelse med modstandsbevægelsen.
 8. Dom på 5 måneders fængsel.

Virksomheder under lov om avancebegrænsning

Tilbage står de virksomheder, som hører under avancebegrænsningsloven, nemlig Lov nr. 499 af 9. oktober 1945 (Lov om Avancebegrænsning vedrørende visse Leverancer og Arbejder m.v. omfattet af Lov Nr. 330 af 12. Juli 1945 om Revision af visse tyske Betalinger). I denne kategori findes virksomheder, der ikke har kunnet henføres under de øvrige loves bestemmelser. De fleste af de

kendte store virksomheder findes her. De store virksomheders omsætning før krigen har for det meste har været større - ofte langt større - end den tyske afsætning under krigen. Virksomhedernes tyske leverancer udgør ofte en moderat del af den samlede omsætning, gennemgående 20-30 pct. eller derunder. Virksomhederne har ikke taget initiativ til at opnå tyske leverancer eller udvidet deres produktionskapacitet med henblik på tysk afsætning, og arten af deres produktion har ikke i væsentlig grad skiftet karakter under krigen.

Tabel 5.13 giver en oversigt over virksomheder med tyske leverancer på 100.000 kr. eller derover. Tallene vedrører omsætningen for besættelsen som helhed. De største tyske leverandører er Dansk Industri Syndikat med leverancer på 73 mio. kr. og Ålborg Portland med 61 mio. kr. Aalborg Portlands tyske leverancer udgjorde i 1943 61,7 pct. og i 1944 57,1 pct. af den samlede afsætning og udgjorde for krigen som helhed 38,4 pct. af den samlede omsætning. Der er herefter et stort spring ned til de øvrige leverandører inden for metalindustrien, hvor virksomhederne var forholdsvis små. Cementfabrikkerne leverede efter Varedirektoratets skøn i 1943 over 60 pct. af produktionen til tyske aftagere, herrekonfektionsindustrien over en tredjedel, bygningsmaterialeindustrien udover cementindustrien 40 pct., mens det for jern- og metalindustrien drejer sig om mellem en tredjedel og en fjerdedel af produktionen, der går til tysk aftager.¹⁶⁸ I gennemsnit var det dog i besættelsesårene næppe mere end 15 pct. af den samlede danske industriproduktion, der gik til tyskerne.¹⁶⁸ Avanceprocenterne opgjort som procenter af omsætningen er stærkt svingende, men var før efterreguleringen for det meste placeret mellem 10 og 25 pct.

Man bemærker, at for nogle af de avancebegrænsede virksomheder er det over 50 pct. af afsætningen, som går til tyske leverancer - et forhold, som peger mod særlige forhold i vurderingen af disse virksomheder. Det gælder først og fremmest Dansk Industri Syndikat. En række andre virksomheder ligger også på vippen mellem placering som straffesager, odiøse sager eller almindelige sager, bl.a. gælder dette Limfjordskompagniet.

Tabel 5.13. Tyske leverancer i avancebegrænsede virksomheder¹

Tabel V.4 Avancebegrænsede vks.	Total omsætning 1940-45 (kr.)	Tysk omsæt- ning som pct. af samlet omsæt- ning	Avance af tysk omsæt- ning som pct. af omsæt- ning	Tilbage- betaling (kr.)	Karakter af leverancer
Dansk Industri Syndikat .	105.874.751	69,0	13,0	6.729.771	Våben, ammunition .
Aalborg Portland	296.050.009	20,6	4,6	338.853	Cement
Deutsche Berufsgruppen Nordschleswig Sønderborg	40.000.000	100,0		600.000	Industriarbejder
Priess & Co.	25.614.207	81,4		0	Muslinger og østers
Pedersen, Vilhelm	36.834.256	36,9	27,3	3.217.362	Fræsemaskiner
Valby Maskinfabrik	44.893.431	28,7		273.449	Industrileverancer
Vølund A/S	43.455.000	28,2	7,0	301.578	Motorer, dampmaskiner, maskindele, apparathuse
Atlas A/S	53.759.373	22,3	9,3	587.507	Krigsmateriel, maskiner, maskindele
Smith F. L. & Co.	70.000.000	17,1	0,3	600.000	Cementmaskiner, cement
Scandia	54.679.000	20,0	12,0	832.514	Vogne
Limfjords Østerskompagniet	11.800.000	95,0		0	Muslinger og østers
Frichs A/S	40.435.955	24,3	6,5	183.398	Lokomotiver og skibsreparation
Ballins Sønner & Hertz	141.370.126	6,4		143.219	
Krüger, I. A/S	8.952.340 ²		13,6	831.523	Vandrensningsanlæg, vandværker, pumper
Novo Insulin Laboratorium	18.888.138	43,4	23,5	1.612. 893	Insulin, trypzin
Pedersen, M.P	11.016.636	72,0	34,1	2.449.052	Radiomateriel
Ford Motor Compagni	51.516.027	13,8	15,2	822.788	Generatorer og kølere til automobiler m.v.
Dansk Aluminiums Industri	20.026.057	32,2	10,4	396.271	Samlearbejder, køkkentøj, spande m.v.

Pedershåb Maskinfabrik	35.899.052	17,8	10,7	409.471	Gravemaskiner, bilreservedele
Heiber W & Co.	12.458.211	48,9	9,8	299.608	Autosalg og autoreparation
Orlogsværftet v. Howaldtswerke A/S	5.277.574 ²			0	Reparation af skibe
Lystrup, Hans	35.968.600	14,6	11,2	287.197	Salg og reparation af køretøjer
General Motors A/S	85.955.410	5,8	10,8	335.759	Generatorer og Lastbiler
Johannesen og Lund	11.360.611	43,2	18,6	712.987	Krigsmateriel, lavetter, fræsemaskiner
Titan A/S	62.073.000	7,8	7,3	142.490	Maskiner, dele af maskiner og bearbejdning
Elektromekano	6.485.252	70,0	25,9	1.010.371	Radioer og radiomateriel
Danadko Auto	6.022.110	83,6	13,2	359.640	Industrileverancer, autoreparation
Emmiche, E	19.181.424	19,1		0	Maskinarbejder, metalvarer, våben
Sabroe, Thomas & Co.	35.867.756	10,0	19,5	555.492	Køleanlæg, dampmaskiner, dynamoer m.v.
Audiola Radio	9.756.577	35,2	26,7	817.015	Elektrotekniske artikler
Holten, Carl	6.123.548	54,3	10,8	270.791	Militær konfektion
Møbeleksporten	4.031.714	78,0		194.626	Møbler
Bukh Motorkompagni	14.727.110	19,9	26,9	682.941	Materiel til ubådsmotorer, motorer m.v.
Falcks Redningskorps	27.860.376	9,3	9,5	131.464	Kørsel, brandslukning - og materiel
Standard Electric	14.337.000	17,6	9,4	129.915	Telefoni, telegrafi, radio
Andersen, Georg A/S.	2.542.000	98,0	14,3	249.827	Produktionsværktøj
Dansk Flinteksport	4.306.066	54,2	15,0	250.920	Kugleflint og sortflint

Dansk Akkumulator og Elektromotorfabrik	18.324.873	12,3	7,0	56.736	Elektromotorer, omformere m.v.
Olsen, J. M.	6.419.079	34,1	12,1	168.905	Møbler og entreprenørarbejder
Philips A/S	48.760.647	4,2	7,6	69.534	Glødelamper, radiorør
Kryolitselskabet Øresund	22.717.000	8,6	43,8	803.776	Kryolit
Flyvemateriel A/S	1.956.116 ²			0	Krigsmateriel m.v.
Silvan A/S	15.633.911	11,8	5,0	6.214	Vinduer, døre, hangarporte
Kuhn münchen, grosserer	5.901.374	30,3		183.900	Autoreparation, kørsel, udlejning
Træskofabrikkernes Salgskontor	25.666.000	6,8		144.200	Træfodtøj
Østerbros Møbellager	1.742.690 ²			141.500	Møbler
Gram, Bdr.	14.612.824	11,8	7,7	54.000	
Svendsen, Herman A/S	3.788.225	44,9	12,3	137.789	Dynamoaggregater, fordamperanlæg
Flyvemaskineværkstederne	1.673.367 ²			0	Krigsmateriel
Petersen, S. & Co.	4.765.944	33,0	11,6	116.263	Autoreparationer
Holeby Diesel Motor Fabrik A/S	11.079.832	12,9	25,0	304.321	Maskiner og støbegods
Hartmann, Brdr.	3.635.459	38,0	18,2	213.833	Boremaskiner m.v.
Aarhus Oliefabrik	1.341.984 ²		8,1	45.320	Carotolinolie, patent
Engelbrecht, Brdr.	6.401.113	20,1	31,8	381.300	Uniformer
Pasma, Horsens, v/ M.P. Pedersen	1.281.100 ²		29,0	343.197	Syning af uniformer
Palsbøll, H	1.237.354 ²		11,3	107.035	Uniformer og civil konfektion
Matthiasen, G. E.	15.500.361	7,9		267.296	Vaske- og strygemaskiner, konfektionspresser
Grauballe, Ejner	2.683.914	44,6		124.839	Militær og civil konfektion

Bruun & Sørensen	9.995.489	11,6	15,2	127.548	Installation, opvarmning, spildevand, ventilation
Juncher, Chr. A/S	1.311.976	87,3	13,0	117.877	Syning af uniformer
Henriksen, Jens A/S	16.718.372	6,8	15,0	142.352	Uniformer
Stub, C. A., Tandhjulsfabrik	5.135.529	21,4	21,8	197.426	Bearbejdning af tandhjulsemmner
Roost, Brdr.	1.657.704	65,7	13,4	113.424	Autoreparation
Olsen, M.	2.584.717	41,2		118.112	Automobilreparation, salg af biler
Silkeborg Maskinfabr. v/ Zeuthen og Larsen	17.764.723	5,8	15,3	123.672	Mejeri- og margarinemaskiner
Nordisk Fjerfabrik A/S	14.474.356	7,2	30,9	284.591	Kapokredningsbælter, dun og fjer
Auning Møbelfabrik	997.640 ²		20,3	163.200	Møbler og madrasser
Danish Machine Co.	7.842.147	11,5		266.100	Drejebænke, slibeaggregater
Ørum Hansen	2.098.252	17,9	17,9	112.164	Flymotorer, værktøj
Kofa A/S	843.740	89,0	18,2	118.198	Militær konfektion
M. H. Jæger	4.113.524	18,0	24,5	153.416	Stålsenge, pengeskabe, bokse m.v.
Odense Skotøjsfabrik	9.397.983	6,5	23,2	117.204	Skotøj
Absalon Maskinfabrik	877.238	65,8	24,9	122.020	Maskindele
Kgl. Porcelænsfabrik	539.207 ²			20.000	Porcelæn
Løvens kemiske Fabrik	10.498.101	4,8	14,5	51.464	Hormonpræparater
Danfoss	9.081.934	4,5	21,6	72.242	
Heering, P.	7.915.747	4,7	15,2	37.796	Cherry Heering
Kimbrergården	860.489	40,7	41,3	131.934	Autoreparation, kørsel
Thrige, Thomas B.	21.467.000	1,5	6,7	6.043	Reparation af motorer og elevatorer

Smith, Mygind & Hüttemeier	13.437.778	2,3	7,8	9.954	Centralvarmekedler og fyr
Jacob Holm & Sønner	45.832.550	0,6		0	Ståltove
Chr. Hansens Laboratorier	278.868 ²			13.900	Ostefarve og halapulver
Wolff, Chr.	113.032 ²		11,0	6.529	Møbler og madrasser

1. Tabellen giver en oversigt over virksomheder med tilbagebetalinger over 100.000 kr., som henhører under avancebegrænsningsloven, nemlig Lov nr. 499 af 9. oktober 1945 (Lov om Avancebegrænsning vedrørende visse Leverancer og Arbejder m.v. omfattet af Lov Nr. 330 af 12. Juli 1945 om Revision af visse tyske Betalinger).
2. Kun tysk omsætning.

Kapitel 6

Enkeltvirksomheder under besættelsen

Entreprenørvirksomheder

Entreprenørfirmaet Wright, Thomsen & Kier

Ingeniør T.K. Thomsen grundlagde i 1918 sammen med civilingeniør H. K. Wright ingeniør - og entreprenørfirmaet Wright & Thomsen, der i 1923 omdannedes til firmaet Wright, Thomsen & Kier. Firmaet udførte i 1930'erne en række store arbejder i og uden for Danmark. I udlandet arbejdede det under navnet A/S Wetek. I 1928 deltog det i bygningen af jernbaneanlæg i Lilleasien, der blev ledet af Kampmann, Kierulff & Saxild. Fra 1936 etablerede virksomheden sammen med ingeniør Knud Højgaard et vejbygningsfirma under navnet Contractor i Polen. Fra 1940 gik Wright, Thomsen & Kier i samarbejde med et konsortium ind som en af de største bygherrer ved værnemagts militære anlægsarbejder. Arbejderne for tyskerne påkaldte sig så meget desto mere opmærksomhed, eftersom T. K. Thomsen havde en række betydningsfulde offentlige tillidshverv. Således var han formand for Entreprenørforeningen 1937-1940, formand for Håndværksrådet 1940-1942 og fra 1938 næstformand for Dansk Arbejdsgiverforening. I perioden 1941-1945 var T. K. Thomsen formand for Dansk Arbejdsgiverforening.

Da der efter krigen blev igangsat undersøgelser af firmaets virksomhed, fremgik det, at det var regeringen og Stauning selv, der var ansvarlige for firmaets deltagelse i arbejderne for tyskerne. Kort efter den 9. april 1940 var der af Udenrigsministeriet ført forhandlinger med det tyske gesandtskab. Under disse forhandlinger var der fra dansk side blevet udtrykt ønske om, at værnemagtsarbejder blev betroet danske entreprenørfirmaer. Denne afgørelse var den 16. april blev bekræftet ved et møde i regeringen, hvor det blev besluttet, at tyske krav om igangsættelse af militære arbejder i Danmark skulle ske ved danske entreprenørfirmaer og ikke tyske.¹⁶⁸ Wright, Thomsen & Kier påtog sig arbejdet for tyskerne efter et betydeligt pres fra politikerne. Regeringen gav over for entreprenørerne udtryk for, at det var i dansk interesse, at arbejde for den tyske værnemagt blev udført af danske virksomheder. En række større virksomheder blev af regeringen direkte opfordret til at påtage sig tysk arbejde. Arbejdsgiverforeningen og Entreprenørforeningen var blevet underrettet om regeringens standpunkt, og begge organisationer gav deres medlemmer oplysning herom, når de modtog forespørgsler om et bestemt arbejde skulle udføres eller ej.

Disse forhold bevirkede, at værnemagerlovgivningen efter krigen indeholdt en bestemmelse om, at virksomheder, der havde handlet "efter anvisning" fra offentlig myndighed, ikke kunne retsforfølges i henhold til disse love. Det betød dog ikke, at de slap for repressalier af anden art. Wright, Thomsen & Kier blev ikke retsforfulgt, men virksomhedens sag blev henført under loven om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse (Værnemagerlov III). Da hele den af arbejdsfællesskaberne opnåede omsætning havde været for tysk regning, henhørte

sagen normalt under lovens § 2 og § 3 stk.1, hvor der ikke blev tilladt nogen fortjeneste. Da arbejderne imidlertid var anvist af lovlig dansk myndighed, blev der tilladt firmaet en avance på 4 pct. af kostprisen i henhold til § 3 stk. 2.

Wright, Thomsen & Kier havde i et arbejdsfællesskab med tre andre entreprenørfirmaer haft en tysk omsætning på sammenlagt 148,6 kr. og var hermed landets største leverandør til tyskerne. Af denne samlede omsætning var der ifølge revisorberegningerne en avance på 19,9 mio. kr. eller ca. 13 pct. af omsætningen. Af denne avance havde konsortiet imidlertid under besættelsen indbetalt 7,4 mio. kr. på en konto i Danmarks Nationalbank med henblik på myndighedernes kommende færdigregulering af den tilladte avance.

Tilbage af fortjenesten stod efter fradrag af den tilladte avance på 4 pct. og fradrag af ekstraordinært indbetalte skatter på 2,0 mio.kr. et tilbagebetalingstilsvær på 5,3 mio. kr. Da skatterefusionen af betalte skatter vurderedes til 5,8. mio. kr., skulle konsortiet have et beløb på ca. 505.000 kr. betalt tilbage. For Wright, Thomsen & Kier udgjorde beløbet 163.655 kr., som blev tilbagetalt efter Højesteretsdom af 12. februar 1957.

Dansk Arbejdsgiverforening og T.K. Thomsen oprettede under besættelsen Hjælpefonden af 17. februar 1943, der sammen med andre erhvervsfolk med store beløb støttede danske jøders flugt til Sverige i 1943 samt ydede støtte til sabotører, deres familie og efterladte. Endelig blev der indkøbt våben til den del af modstandsbevægelsen, som under ledelse af general Gørtz og viceadmiral Vedel havde tættest forbindelser til regeringen. Blandt andet blev der anskaffet fire skibe til transportformål, som under admiral Vedels kommando lå i svensk havn. Sammen med de øvrige hovedorganisationers ledelser havde T. K. Thomsen som formand for Dansk Arbejdsgiverforening og som fondens formand nær kontakt til departementscheferne og politikere, herunder til tidligere og senere statsminister Buhl. Hjælpefonden var mellemed ved overførsel af et beløb på 40 mio. kr. fra statskassen, der deponeredes flere steder i landet til brug bl.a. for sikring af illegale militær- og politifolks lønninger. Arbejdsgiverforeningen stillede sig endvidere til rådighed med garantier for lån i forbindelse med politikernes ønske om indkøb af våben i Sverige. Valuta til formålet blev skaffet til veje gennem A. P. Møllers lån hos Marcus Wallenberg i Sverige.

Wright, Thomsen & Kier blev udsat for omfattende og hadefulde angreb i offentligheden efter besættelsen, først og fremmest i Information samt Land og Folk. Han forlod formandsposten i Dansk Arbejdsgiverforening i 1945 efter et større opgør i foreningen.

Også en anden af firmaets ejere, ingeniør Otto Kier, ydede finansiell støtte til personer i modstandsbevægelsen, herunder ved ansættelse i firmaet. Det drejede sig bl.a. om Fritz Drescher, Hammer, Ole Kiilerich, Harald Martinsen, redaktørerne Brix Pedersen og Balslev Jørgensen samt endvidere Hartmann Petersen. Otto Kier var interneret af den tyske besættelsesmagt i flere omgange og hans bolig blev udsat for tyske husundersøgelser. Hammer og Ole Kiilerich var i perioder skjult i hans hjem.¹⁶⁸

Entreprenør C. Carlsen, Randers

Sagen mod entreprenør C. Carlsen har ligesom sagen mod Wright, Thomsen og Kier særlig interesse, fordi den blev af principiel betydning for behandling af sager vedrørende entreprenører, der havde arbejdet for tyskerne. Sagen førte til, at en række kendelser i Revisionsudvalget for tyske betalinger måtte ændres i lys af den trufne afgørelse.

Carl Carlsen overtog i 1896 sin fars vognmandsforretning i Randers. Forretningen blev i 1900 udvidet til også at omfatte entreprenørvirksomhed. Carl Carlsen arbejdede sammen med sine to sønner. Den ældste søn Holger Carlsen havde været medlem af DNSAP fra 1933-1936 og den yngste Knud Carlsen fra 1941- 1943.

I april 1940 ejede firmaet kun fast ejendom i Randers. Virksomhedens formue udgjorde ca. 106.000 kr. I perioden 1940-1942 havde virksomheden kun begrænsede aktiviteter med arbejder i Tyskland og ved Rødby-Femern ruten for DSB. Fra 1942 påbegyndte firmaet en række omfattende arbejder for besættelsesmagten med arbejder ved barakbygning, vej- og kloakbygning, vejanlæg, flyvepladsarbejder, tankspærringer og tankgrave m.v. Firmaets arbejde udvidedes efterhånden fra kontoret i Randers til afdelinger over størstedelen af Jylland således i Aarhus, Aalborg, Tirstrup, Holstebro, Oddesund og Vandel. Leverancerne til tyskerne udgjorde med 98,9 pct. næsten hele virksomhedens omsætning.¹⁶⁸

Firmaets samlede omsætning steg fra et førkrigniveau på gennemsnitlig 66.070 kr. om måneden til i perioden 1942-45 at ligge på gennemsnitligt 1.309.922 kr. om måneden. Den samlede omsætning voksede til 52.396.869 kr. C. Carlsen blev herved en af landets største entreprenører med en avance på 6,35 mio. kr. på den tyske omsætning. Ses der bort fra udestående fordringer hos den tyske ordregiver udgjorde den samlede avance 3,1 mio. kr.¹⁶⁸

Firmaet havde rettet adskillige henvendelser til de tyske myndigheder for at få tysk arbejde. Dette skete således i september og oktober 1940, i januar og august 1942 samt i juni og december 1943.¹⁶⁸ Inden firmaet i efteråret 1942 påtog sig tysk arbejde, havde Carl Carlsen to gange gennem sin søn forespurgt i Udenrigsministeriet og fået bekræftet, at han burde påtage sig dette arbejde. Sønnen havde også sammen med et udvalg under Entreprenørforeningen deltaget i forhandlinger med Udenrigsministeriets kommitterede, hvor avancen for arbejderne blev fastsat til 7,2 pct. Carl Carlsen var medlem af Dansk Arbejdsgiverforenings hovedbestyrelse indtil den 20. maj 1941. Som formand for lokalforeningen havde han kontakt med Entreprenørforeningen. Også gennem Entreprenørforeningen havde han modtaget meddelelser om den betydning, udførelsen af arbejdet blev tillagt.

Carlsen havde rettet henvendelse til Udenrigsministeriet både før og efter den 29. august 1943 for at få bekræftet, hvorvidt arbejdet for tyskerne skulle fortsættes. Dette blev bekræftet af både kontorchef Worsaae og af afdelingschef Wassard. Wassard havde lovet at fremsende tilsagnet skriftligt, hvilket dog aldrig skete.¹⁶⁸

Virksomhedens forespørgsler hos de danske myndigheder om leverancernes lovlighed blev sammen med regeringens politik på området blev af afgørende betydning ved den endelige dom ved Højesteret den 3. juni 1949. Til belysning af regeringens stilling til danske entreprenørers udførelse af værnemagtsarbejder var der for retten blevet fremlagt en erklæring fra Christmas Møller om, at der ved ministermøde den 15. eller 16. april 1940 forelå meddelelse om, at tyskerne ville have forskellige arbejder udført, specielt nogle flyvepladser i Jylland. Tyskerne havde erklæret, at de enten ville lade tyske arbejdere udføre arbejdet eller udskrive danske arbejdere. Begge løsninger var regeringen imod. På Christmas Møllers forslag kom regeringen til det resultat, at det bedste var at lade danske entreprenører påtage sig arbejdet. Meddelelse herom blev såvel af Th. Stauning, som af Christmas Møller givet til T. K. Thomsen fra firmaet Wright, Thomsen og Kier, men gjaldt ifølge Christmas Møller selvsagt ikke alene dette firma.

Den 13. juni 1940 fandt der et møde sted mellem repræsentanter for Entreprenørforeningen og Udenrigsministeriet, der var repræsenteret ved den senere direktør Nils Svenningsen. Som resultat af dette møde vedtog Entreprenørforeningens bestyrelse en erklæring om, at virksomhederne selv måtte afgøre, om de ville påtage sig arbejde for besættelsesmagten, men at det var regeringens ønske, at danske entreprenører udførte arbejdet frem for, at Værnemagten selv gjorde det.¹⁶⁸ Regeringens linie blev bekræftet adskillige gange gennem besættelsen, således bl.a. i et møde i Udenrigsministeriet den 16. april 1943, hvor repræsentanter for finans- og arbejdsministerierne og for Nationalbanken var til stede.¹⁶⁸

Den 23. august 1943 blev der afholdt et møde i Udenrigsministeriet mellem repræsentanter for Arbejdsgiverforeningen og Udenrigsministeriets Udvalg for tyske Betalinger. Anledningen var, at der fra tyskerne var kommet en klage over, at Wright, Thomsen & Kier samt andre firmaer ikke længere ville udføre tyske arbejdere. Ved mødet gik afdelingschef Wassard stærkt ind for, at det var nødvendigt, at entreprenører, som var medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening, fortsat udførte de arbejderne. Mødet resulterede i, at Wassard lovede at fremskaffe en erklæring fra regeringen om, at den ønskede, at danske entreprenører, der var medlemmer af Arbejdsgiverforeningen påtog sig arbejdet. På trods af flere rykkere efter den 29. august 1943 havde man trods Wassards forsikringer endnu ikke fået nogen skrivelse, hvorefter T. K. Thomsen meddelte Wassard, at han ikke ville fremlægge meddelelse i Arbejdsgiverforeningen om, hvad man var blevet enige om. Wassard bad indtrængende om, at dette skete og lovede at fremsende skrивelsen inden mødet. Der kom dog aldrig nogen skrivelse, men derimod en forsikring om, at man stadig ønskede, at danske entreprenører udførte arbejdet på de tyske arbejdspladser.¹⁶⁸

Den 8. november 1943 meddelte direktør Nils Svenningsen fra Udenrigsministeriet, at tyskerne truede med tvangsudskrivning af dansk arbejdskraft, hvis ikke befæstningsarbejder ved den jyske vestkyst blev færdiggjort inden en bestemt tidsfrist. I løbet af november afholdtes en række møder med direktør Svenningsen, der henstillede, at entreprenører og arbejdere påtog sig dette arbejde for at undgå tvangsudskrivning.¹⁶⁸

Som det ses var regeringens linie bestemt af dens ønske om at undgå tyske firmaers arbejde i landet, hvorved den ville miste enhver mulighed for indflydelse på forholdene. Man søgte i stedet (forgæves) at overtale tyskerne til alene at samle arbejdet hos medlemmer af Entreprenørforeningen og forsøgte selv at regulere forholdene gennem samspillet med denne. Det blev således af væsentlig betydning om de arbejdende entreprenører var medlemmer af Dansk Entreprenørforening eller Dansk Arbejdsgiverforening.¹⁶⁸

For Carl Carlsen blev hans tilknytning til Dansk Entreprenørforening afgørende. Da han havde afsluttet sit arbejde i Tyskland i efteråret 1942, forlangte tyskerne, at hans materiel blev anvendt til arbejde i Danmark, idet det ellers ville blive konfiskeret. Carlsen fastholdt, at han ikke ville påtage sig arbejder i Danmark uden i forvejen at have forhørt sig i Udenrigsministeriet, hvorefter han fik en frist til den 7. november 1942. Carlsen henvendte sig herefter både i Entreprenørforeningen og den 6. november i Udenrigsministeriet, hvor kontorchef Worsaae bekræftede, at danske entreprenører burde påtage sig dette arbejde, idet det var det eneste middel til at føre kontrol med arbejde og økonomi og til at holde tyske entreprenører og arbejdere ude.¹⁶⁸ Da Scavenius kort efter afløste Buhl som statsminister, fik C. Carlsen samme svar fra kontorchef Worsaae.

Herefter arbejdede C. Carlsen efter en standardkontrakt tilvejebragt gennem forhandlinger mellem Entreprenørforeningen, Organisation Todt og Udenrigsministeriet, ligesom

maksimumsavancen blev fastsat gennem forhandlinger mellem Entreprenørforeningen og Udenrigsministeriets kommitterede Axel Odel. Efter den 29. august 1943 blev der som regel telefoneret fra Entreprenørforeningen, når Udenrigsministeriet ønskede et eller andet arbejde udført.¹⁶⁸

Ved underretten i Randers og ved Vestre Landsret var Carl Carlsen og Holger Carlsen blevet anklaget efter straffelovstillægget, men dømt efter lov 406 af 28. august 1945 om utilbørligt økonomisk samarbejde med besættelsesmagten. Carl Carlsen og Holger Carlsen blev hver idømt 1 års fængsel, mens Knud Carlsen fik 6 måneders fængsel. En fortjeneste på 2,2 mio. kr. blev samtidig konfiskeret.¹⁶⁸

Dommene blev appelleret til Højesteret, og ved Højesterets dom af 3. juni 1949 blev Carlsen og hans to sønner frifundet for overtrædelse af lov nr. 406 af 28. august 1945. Højesteret lagde ved frifindelsen vægt på, at de danske myndigheder under hele besættelsestiden havde ført forhandlinger med danske entreprenører og med Entreprenørforeningen og under disse forhandlinger gang på gang klart havde tilkendegivet, at man ønskede, at den tyske besættelsesmagts arbejder i videst muligt omfang blev udført af danske entreprenørfirmaer. Der var beviser herfor krigen igennem. I en erklæring af 21. marts 1948 fra Christmas Møller fremgik det, at der ved ministermøde den 15. eller 16. april 1940 forelå meddelelse om, at tyskerne ville have forskellige arbejder udført, specielt nogle flyvepladser i Jylland. Tyskerne havde erklæret, at de enten ville tage tyske arbejdere til udførelse af arbejdet eller udskrive danske arbejdere. Regeringen besluttede herefter i et regeringsmøde den 16. april 1940, at arbejdet burde udføres af danske entreprenører. Det samme ønske fastholdtes i en skrivelse af 28. november 1940 fra Udenrigsministeriet til ministeren for offentlige arbejder. I et møde i Udenrigsministeriet den 27. august 1943 med entreprenørudvalget af 15. januar 1943 og med Arbejdsgiverforeningen blev det fra ministeriet tilkendegivet, at man var villig til at fremsætte dette ønske skriftligt. Ved et møde i Arbejdsgiverforeningen den 4. september 1943 blev det meddelt af formanden, at myndighederne havde bekræftet, at de fastholdt deres synspunkt. Fra den daværende direktør i Udenrigsministeriet Nils Svenningsen forelå der en erklæring af 18. december 1948 om, at han i november 1943 under tysk pres på Udenrigsministeriets vegne henvendte sig til Entreprenørforeningen og lagde stærkt pres på denne for at formå den til at opfordre sine medlemmer til at overtage de arbejder, der blev ønsket af tyskerne. Når det blev taget i betragtning, at den danske regering gennem hele besættelsestiden under forhandlinger med danske entreprenører og Entreprenørforeningen gang på gang klart havde tilkendegivet, at man ønskede, at de af den tyske besættelsesmagt planlagte arbejder i videst muligt omfang blev udført af danske entreprenørfirmaer, fandt Højesteret ikke, at Carlsens deltagelse i arbejderne for besættelsesmagten kunne karakteriseres som utilbørligt. Højesteret fandt således, at de tiltalte skulle frifinde.¹⁶⁸

Højesterets afgørelse medførte efterfølgende, at 600 sager måtte omgøres i Revisionsudvalget for tyske Betalinger.

Tilbage efter Højesterets frifindelse stod imidlertid spørgsmålet om, hvor stor en fortjeneste firmaet ville få lov til at beholde. Det var op til Revisionsudvalget for tyske Betalinger at afgøre dette spørgsmål. Den første afgørelse skete ved Revisionsudvalgets kendelse af 14. september 1950. Afgørelsen lød således: Da entreprenøren efter det oplyste ikke væsentlig havde udvidet sit driftsmateriel med henblik på tysk arbejde, fandt Revisionsudvalget, at forholdet burde henføres under lov nr. 500 af 9. oktober 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i

tysk interesse, hvilket tillod en nettofortjeneste på 4 pct. af kostprisen for en tysk omsætning svarende til det dobbelte af førkrigsomsætningen, mens der ikke blev tilladt fortjeneste på den øvrige del af den tyske omsætning. Da C. Carlsens omsætning 1937-39 havde ligget på 66.070 pr. måned, som steg til gennemsnitligt 1.309.922 kr. pr. måned i tiden 1942-1945, var der tale om næsten en tyvedobling af omsætningen, mens den tyske omsætning maksimalt måtte udgøre det dobbelte af førkrigsomsætningen. Den tilladte nettofortjeneste blev herefter beregnet til 0,5 pct. af den samlede kostpris eller 229.104 kr. Forskellen i forhold til den faktiske avance var således 6.347.039 kr. Da firmaet imidlertid havde udestående fordringer over for tyskerne på 3.235.702 kr., udgjorde tilbagebetalingsbeløbet imidlertid kun 3.111.337 kr.¹⁶⁸

Carlsen indbragte Revisionsudvalgets kendelse for Østre Landsret den 13. oktober 1950. Der henvistes under domsforhandlingerne til de forhold, der allerede var blevet fremført under sagen ved Højesteret, nemlig i første række forholdet mellem firmaets arbejde for tyskerne og de danske myndigheders anbefalinger. Under henvisning til lovgivningens bestemmelse om, at virksomheder, som havde handlet "efter ordre eller anvisning af lovlig dansk myndighed", henvistes C. Carlsens sag til afgørelse under lov 500 af 28. august 1945 om erhvervsvirksomhed i tysk interesse. Der var i denne forbindelse tale om en tilladt avance på 4 pct. af kostprisen svarende til 1,8 mio. kr., hvilket medførte en tilbagebetaling på 1,5 mio. kr.¹⁶⁸

Brandt og Ravntoft

Entreprenørfirmaet Brandt og Ravntoft, København, var blandt landets største leverandører til tyskerne. Ved anklageskrift af 16. januar 1947 blev ejerne først anklaget for overtrædelse af § 2, stk. 1 i straffelovstillægget (Lov nr. 406 af 28. August 1945) ved på utilbørlig måde at have samarbejdet med den tyske besættelsesmagt i erhvervsmæssig henseende.

De anklagede, tømrermester Hans Hansen Ravntoft og murermester Niels Mogens Brandt, oprettede i efteråret 1940 entreprenørfirmaet Brandt og Ravntoft udelukkende med henblik på tysk arbejde. Det var formålet at udføre entreprenørarbejder for værnemagten. Efter flere forgæves henvendelser til tyske militærinstanser om arbejde for værnemagten fik de anklagede via en mellemmand med personlige forbindelser til ledende personer inden for Wehrwirtschaftsstab Dänemark kontrakt om levering af et større antal barakker. Ved stadige henvendelser om nye kontrakter, ved indgivelse af tilbud, ved fremsendelse af brochurer til et større antal tyske byggeledelser, ved at yde gaver samt gennem kontakter til besættelsesmagtens enkelte medlemmer udvidede og udbyggede indehaverne dette samarbejde. For at kunne gennemføre de opnåede kontrakter og for at kunne præstere en så stor produktion som muligt, skete der en stadig udvidelse af firmaets rammer. Arbejderstaben blev bragt op over 400 mand. For at pleje virksomhedens interesser blev besættelsesmagtens hjælp påkaldt i konkrete sager hos danske myndigheder vedrørende bebyggelsesforhold og opnåelse af generatorbevillinger. Firmaet udførte indtil kapitulationen krigsvigtige tyske arbejder, således bygning af barakker, bygning af befæstningsanlæg, jordarbejder m.v. De samlede arbejder havde en værdi på sammenlagt 52 mio. kr. svarende til over 90 pct. af firmaets samlede omsætning. Ved arbejderne fremkom der en nettofortjeneste på 5,9 mio. kr.

I andre lignende tilfælde blev arbejderne vurderet som værnemageri og utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten, og de tilsvarende virksomheder ramtes med konfiskation og fængsel. Ikke desto mindre frafaldt anklagemyndigheden tiltalen, hvorefter de tiltalte frifandtes den 23. August 1949. Begrundelsen var, at regeringen via Industrirådet og brancheforeningerne havde

givet direkte anvisning på, at entreprenører skulle påtage sig krigsvigtigt arbejde for besættelsesmagten. Frifindelsen fandt sted under henvisning til Højesterets frifindelse af entreprenør Carlsen, Randers, idet det var vurderingen, at sagen med Brandt og Ravntoft måtte sidestilles med denne. Brandt og Ravntoft havde modtaget meddelelser gennem deres brancheforeninger om regeringens anvisninger, ligesom de ved flere lejligheder direkte var blevet anmodet af Udenrigsministeriet om at fortsætte deres arbejder.¹⁶⁸

Og ikke nok med det. I forlængelse af de to højesteretsdomme af 7. februar 1952 (entreprenør Carlsen og entreprenørerne Hauer og Carl Jensen) kunne virksomheden gøre krav på 4 pct. i avance af kostprisen i produktionen.¹⁶⁸ Revisionsudvalget anførte i sin sagsbehandling, at sagen normalt ville være at henføre under § 2 og 3 stk.1 i Tilbagebetalingsloven (lov nr. 500 af 9. Oktober 1945), hvorefter der ikke kunne tillades nogen fortjeneste, når virksomhedens samlede omsætning for mere end halvdelen vedkommende hidrørte fra arbejder for tysk regning. Under hensyn til Højesterets domme af 7. februar 1952 og under hensyn til, at de udførte arbejder var anvist af lovlig dansk myndighed, måtte Revisionsudvalget i medfør af bestemmelsen i § 3, stk. 2 i Tilbagebetalingsloven tillade en nettofortjeneste svarende til 4 pct. af kostprisen.

Da regnskaberne imidlertid ikke nøjagtigt kunne angive avancen på den tyske omsætning, havde Revisionsudvalget hjemmel til at fastsætte tilbagebetaling af et skønsmæssigt beløb. Beløbet blev herefter ansat til knap 3,9 mio. kr., hvilket svarede til, at avancen blev nedsat fra de oprindelige 10,9 pct. af omsætningen til 3,5 pct.

Skibsværfter og rederier

Aalborg Værft

Aalborg Værft A/S havde i en periode på 61 måneder under besættelsen direkte og som underleverandør udført reparationer og nybygninger af skibe for tysk regning for 36,7 mio. kr. Revisionsudvalget anså det for godt gjort, at de af virksomhedens foretagne udvidelser under besættelsestiden ikke var sket med henblik på tysk arbejde. Værftets sag blev herved henført under avancebegrænsningsloven, der tillod en avance på 5 pct. af kostprisen svarende til 1,4 mio. kr. Der skulle således tilbagebetales et beløb på 3,3 mio. kr. til statskassen, hvilket betød, at avance reduceredes fra 12,9 pct. til 3,9 pct.

De tyske leverancer udgjorde på skibsværfterne betydelige dele af den samlede omsætning - for Aalborg Værft således 47,9 pct.. Værftet anførte, at de danske leverancer var blevet formindskede under krigen på grund af rederiernes frygt for de nordjyske værfters udsatte beliggenhed.

Værftets ledelse fandt den fastsatte tilbagebetaling uretfærdig. Værftet henviste til regeringens aftaler med besættelsesmagten om de leverancer af reparationer og nybygninger, som var blevet pålagt danske værfter. Der kunne i denne forbindelse henvises til Industrirådets cirkulærer af 14. maj 1940, af 28. juni 1940 og af 5. november 1940 samt cirkulæreskrivelse fra Foreningen Jernskibsværfter og Maskinbyggerier i Danmark, som viderebragte disse bestemmelser.¹⁶⁸

Burmeister & Wain

Tyskernes behov for tonnage førte til omfattende krav om byggeri af skibe og skibsreparationer på danske værfter, først og fremmest på det delvist statsligt ejede A/S Burmeister & Wain, der blev dækadresse for leverancer fra Orlogsværftet

A/S Burmeister & Wain havde direkte og som underleverandør for tysk regning gennem 60 måneder i tiden 1940-1945 leveret maskiner og maskindele samt udført skibsreparationer for et samlet beløb på 129,2 mio. kr. svarende til gennemsnitlig 2,1 mio. kr. om måneden. Virksomhedens gennemsnitlige omsætning i årene forud for den 9. april 1940 var væsentlig højere, nemlig $5\frac{3}{4}$ mio. kr. om måneden. Forholdet henførtes herefter under avancebegrænsningsloven. Virksomhedens avance af den tyske omsætning på skibsbyggeri og -reparation havde været 9,2 mio. kr. svarende til 7,2 pct. af omsætningen. Den tilladte avance sættes nu til 5 pct. af kostprisen svarende til 5,9 mio. kr. Værftet skulle herefter tilbagebetale 3,3 mio. kr. til statskassen.

Hertil kom imidlertid, at der hos Burmeister & Wain var blevet beslaglagt ni nybygninger, der var blevet kontraheret for udenlandsk regning. De samlede modtagne betalinger fra de oprindelige ordregivere og fra den tyske krigsmaskine var på 56,3 mio. kr. Der fremkom herved en avance på 4,3 mio. kr., som blev tillagt avancen ved udførte skibsreparationer på 3,3 mio. kr. Den samlede avance for arbejder for tysk regning kom herved op på 7,6 mio. kr.

B & W's advokat hævdede med henvisning til Højesterets dom i den såkaldte "Adelaide Star" sag, at den tyske betalingsgaranti, som var overtaget af den danske stat, burde omfatte hele overdragelsessummen inklusive værftets tab. Da der i Revisionsudvalgets kendelse var opført en udestående fordring på Tyskland på 7,0 mio. kr., blev den totale tilbagebetaling fra Burmeister & Wain til sidst fastsat til 624. 729 kr.

Der ligger i sagen en redegørelse fra en medarbejder i krisepolitiet, der argumenterede for strafbare forhold ved værftet på grund af for stor samarbejdsvillighed fra en overingeniør med henblik på udnyttelse af ledig kapacitet.¹⁶⁸

Maskinfabrikken Derby, Aarhus (Derby Svejseriet)

Firmaet var blevet oprettet den 1. januar 1940 af den tysk fødte fabrikant Willy Johannsen og beskæftigede ved starten 3 mand. Firmaet udvidedes betydeligt og arbejdede praktisk taget udelukkende for tysk regning. Arbejdertallet steg til over 400. Firmaet beregnede sig for høje priser - også efter tysk opfattelse - hvilket medførte en tilbagebetaling i 1942. For overtrædelse af lov nr. 406 af 28. august 1945 blev Willy Johannsen ved Aarhus kriminalret den 19. november 1947 idømt fængsel i 1 år og 6 måneder samt konfiskation af hans nettofortjeneste på 2,3 mio. kr. Revisionsudvalget gik ikke ind og forhøjede beløbet, fordi den dømte ikke kunne anses for at være i stand til at udrede noget beløb ud over det ved dommen pådømte.¹⁶⁸

Frederikshavn Værft og Flydedok

Frederikshavn Værft hævdede at være i samme situation som Aalborg Værft, nemlig at sædvanlige danske leverancer blev holdt tilbage på grund af krigsfarerisiko, hvilket medførte en relativt større tysk afsætning end dansk. Den tyske afsætning under besættelsen var noget større end afsætningen 1937-1939. Revisionsudvalget anså det imidlertid for godtgjort, at virksomhedens udvidelser i besættelsestiden ikke var sket med henblik på tysk arbejde. Værftets sag blev følgelig henført under avancebegrænsningsloven.

De tyske leverancer var på 22,7 mio. kr. og avancen af denne omsætning lå på 11,7 pct. Avancen reduceredes af Revisionsudvalget til 5 pct. af kostprisen eller 4,2 pct. af den tyske omsætning. Tilbagebetalingen blev herefter fastsat til 1,7 mio. kr.¹⁶⁸

Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri

Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri A/S havde direkte eller som underleverandør for tysk regning gennem 60 måneder i tiden 1940-1945 udført nybygning og reparationer af skibe for et samlet beløb af 59,5 mio. kr. Førkrigsomsætningen havde været omtrent det dobbelte af den tyske omsætning før besættelsen.

Revisionsudvalget fandt det godtgjort, at virksomhedens udvidelser under besættelsen ikke var sket med henblik på tysk arbejde. Virksomhedens sag henførtes derfor under avancebegrænsningsloven, selvom de tyske leverancer udgjorde 54 pct. af den samlede omsætning. Avancen af den tyske omsætning var på 9,6 pct., hvilket reduceredes til 5 pct. af kostprisen eller 2,3 mio. kr. Efter forskellige fradrag i den angivne omsætning fastsattes tilbagebetalingen til 4,6 mio. kr. Dette reduceredes dog til 1,2 mio. kr. på grund af udestående tilgodehavender hos tyske ordregivere.

A.P. Møllers rederier

I marts 1941 meddelte Udenrigsministeriet, at de tyske myndigheder ønskede at beslaglægge 3 motortankskibe, som de to A. P. Møller-rederier - Dampselskabet af 1912 A/S og A/S Dampskibsselskabet Svendborg - havde under bygning på Nakskov Skibsværft og i Odense. A. P. Møller lod meddele, at skibene ikke var til salg, men måtte gå med til egentlige forhandlinger fra maj 1941. Herefter blev Udenrigsministeriet under alle senere forhandlinger orienteret om og inddraget i A. P. Møllers dispositioner i sagen. Udenrigsministeriet tilskyndede A. P. Møller til, at han selv skulle føre forhandlingerne, og at han skulle søge vilkår, som han anså som de bedst mulige for sin virksomhed og for landet. Forhandlingerne varede fra maj 1941 og frem til den sags endelige afslutning den 15. januar 1944. Forhandlingerne kan følges i detaljer i den korrespondance med Udenrigsministeriet, der ligger som dokumentation i sagen. Det fremgår, at Udenrigsministeriet skriftligt bevidnede, at overdragelsen skete under tvang, og at Udenrigsministeriet og Handelsministeriet godkendte de kontrakter, som blev indgået.

Den 4. juli 1941 forelå den første kontrakt. Basisprisen for hvert enkelt erstatningsskib blev sat til 7,5 mio. kr. med en glideskala for prisstigninger. Der skulle vederlagsfrit leveres materialer til bygningen svarende til 40 pct. af beløbet, mens 25 pct. skulle stilles til rederiernes rådighed i svensk valuta, mens kun 35 pct. skulle betales over den dansk-tyske clearingkonto. Leverancerne af råmaterialerne skulle ske inden udgangen af 1941. Rederierne ville til gengæld påtage sig ombygningen af nybygningerne nr. 93 i Nakskov og nr. 83 og 88 i Odense.

Aftalen må vurderes at være en god forretning for landet. Gennem aftalen blev clearingkontoen sparet for mange penge. Det viste sig, at tyskerne under den lange forhandlingsperiode ikke kunne levere de lovede materialer. Da leverancerne ikke kom, nægtede A. P. Møller vedholdende at påbegynde ombygningen af nr. 83 og 88. Ved årsskiftet 1941-42 annullerede han kontrakten med den tyske marine på grund af misligholdelse. Med udgangspunkt heri fik han under mangfoldige tyske trusler annulleret overtagelsen af to af nybygningerne. For det tredje skib, der afleveredes den 20. august 1943, modtog han en betaling på knap 756.000 kr. i svensk valuta for de ikke-leverede materialer, før skibet blev afleveret.

På baggrund af, at A. P. Møller havde sparet clearingkontoen og dermed landet for flere hundrede millioner kroner i nutidsmønt ved sine forhandlinger, blev skibsrederen fortørnet over, at hans virksomheder efter krigen blev underkastet revisionslovgivningen og oven i købet fik

pålagt efterbetaling for aftaler, som alle var truffet efter godkendelse i Udenrigsministeriet. Revisionsudvalget valgte imidlertid at henholde sig til reglerne i revisionslovene og at annullere tidligere godkendelser. Herved pålagdes det rederierne at tilbagebetale 2,2 mio. kr. til statskassen.

Under behandlingen af sagen i Revisionsudvalget hævdede rederiernes advokat, at det var uberettiget at tage beslaglæggelserne af A.P. Møllers skibe under revision. Man henviste til § 2. stk. 2 i Lov om Revision af tyske Betalinger nr. 330 af 12. juli 1946, hvoraf det fremgår, at betalinger, som var blevet endelig behandlet af de danske myndigheder inden lovens ikrafttræden, ikke skulle tages op til ny revisionsbehandling, med mindre der forelå særlige forhold, som kunne begrunde revision. Staten havde godkendt de ydelser, som rederierne havde modtaget i henhold til de godkendte overenskomster, og man kunne derfor ikke nu på grundlag af en langt senere lov kræve de ydelser tilbage, som rederierne havde modtaget og disponeret over i god tro. Ministeriernes afgørelser måtte være bindende for Revisionsudvalget.

Synspunktet blev endvidere begrundet med, at udvalgets formand Jørgen Jørgensen ved udvalgsbehandlingen i Landstinget havde udtalt:

Selvom det under behandlingen i udvalget er fastslået, at de undersøgelser, der efter denne lov kan foretages, ikke omfatter arbejder, hvis pris er godkendt af danske myndigheder, vil jeg dog finde det hensigtsmæssigt under hensyn til sagens betydning, om ministeren i dag her i tinget bekræfter, at disse arbejder og priser ikke falder ind under de foreslåede undersøgelser, med mindre særlige omstændigheder foreligger, idet disse ting er endelig afgjort ved de stedfundne aftaler.

Handelsministeren svarede på Jørgen Jørgensens spørgsmål:

og jeg skal bekræfte det, jeg har udtalt i udvalget, at det selvfølgelig ikke er meningen at optage de sager til behandling, som er godkendt, med mindre der foreligger særlige omstændigheder... Disse omstændigheder defineres længere henne i teksten som "fejltagelser og utilbørligheder, der måtte have fundet sted".

Opgøret mellem A. P. Møller-rederierne og Revisionsudvalget rører ved et centralt forhold vedrørende efterkrigslovgivningen på dette område. Den konklusion på sagsforholdet, som blev fremlagt af rederiernes advokat, var af største vigtighed for Revisionsudvalgets arbejde. Sekretariatet for Revisionsudvalget svarede:

Såfremt S.'s [Rederiernes advokats] opfattelse skulle anerkendes, ville det i realiteten betyde, at bl.a. alle industrileverancer, godkendt af Udenrigsministeriet eller senere prisprøvet gennem Udenrigsministeriets kommitterede i industrisager, var unddraget revisionsbehandling.¹⁶⁸¹⁶⁸

Som kommentar til udtalelserne fra landstingsudvalget og til handelsministerens udtalelser om det samme forhold fremføres det, at det citerede replikskiftes ordvalg "må siges at ligge noget ved siden af lovteksten". Hvad politikerne havde sagt, var ifølge Revisionsudvalgets sekretariat ikke af betydning for lovfortolkningen. Sekretariatet fremførte videre

For at have betydning for revisionsudvalgets arbejde må en sådan behandling (en revisionsbehandling) have ført til konstatering af nettofortjenestens størrelse enten ad

kalkulatorisk vej eller subsidært gennem fastsættelse af tilladelig avance. En sådan endelig behandling har kontrakten af 1941 ikke været genstand for i besættelsestiden... Selv om en sådan endelig behandling har fundet sted, afhænger det af revisionslovene af 9. oktober 1945, i hvilket omfang denne nettofortjeneste skal tilbagebetales, idet revisionslovene enten fastsætter tilladelige avancesatser eller overlader det til Revisionsudvalgets skøn, hvad der må anses for passende. S. [Rederierne] tager intet hensyn til, at revisionslovene er love med tilbagevirkende kraft, men dette forhold er netop i den foreliggende sag af afgørende betydning.¹⁶⁸

Sagen forfulgtes herefter i ankenævnet. Formanden for ankenævnet, højesteretsdommer Kaj Mundt, fremførte ved behandlingen, at loven nok burde have været udformet, så den kunne tage hensyn til forhold som de foreliggende. Hertil føjede han:

Loven går så vidt, at den i mange tilfælde pålægger tilbagebetalingspligt, selv om fortjenesten kan siges at være berettiget, idet udgangspunktet blot er, at der er oppebåret beløb fra tysk side. Det er forståeligt, at en sådan lov kan falde forretningsfolk for brystet, men dette kan ikke være afgørende for dem, der skal praktisere loven.

Ankenævnet stadfæstede herefter Revisionsudvalgets afgørelse.¹⁶⁸

Nakskov Skibsværft

Nakskov Skibsværft havde tyske leverancer på næsten 39,5 mio. kr., hvilket udgjorde 35,5 pct. af værftets samlede omsætning på 111,3 mio. kr. Avancen var 10,3 pct. af den tyske omsætning. Tilbagebetalingen blev sat til 2,8 mio. kr. Også på Nakskov Skibsværft beslaglagde den tyske krigsmarine en færdig nybygning.

Nordhavnsværftet

Nordhavnsværftet A/S leverede for tysk regning gennem 60 måneder skibsreparationer for et beløb på 14,6 mio. kr. Den tyske omsætning var per måned godt det dobbelte af førkrigsomsætningen og udgjorde 67,4 pct. af den samlede omsætning.

Sagen havde været genstand for politimæssig undersøgelse, der blev afsluttet, uden at der blev rejst tiltale. Da virksomheden efter det oplyste ikke var udvidet med henblik på tysk arbejde, blev sagen henført under lov nr. 500 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse. Der blev herved tilladt en nettofortjeneste på 4 pct. af kostprisen for en tysk omsætning, der svarede til det dobbelte af førkrigsomsætningen, mens der ikke blev tilladt nogen fortjeneste på den øvrige del af den tyske omsætning. Den tilladte fortjeneste blev herefter reduceret fra 12,6 pct. af den tyske omsætning til 3,4 pct. Tilbagebetalingsbeløbet blev efter fradrag af udestående tyske tilgodehavender sat til 979.500 kr.¹⁶⁸

Odense Stålskibsværft

Odense Stålskibsværft A/S (ligeledes ejet af A. P. Møller) havde for tysk regning gennem 50 måneder i tiden 1941-1945 udført nybygninger og ombygning af skibe samt skibsreparationer for et beløb af 16,3 mio. kr. Virksomhedens tyske omsætning var væsentligt mindre end omsætningen før krigen, nemlig 327.000 kr. per måned mod 3,1 mio. kr. før krigen. Virksomheden havde ikke

foretaget udvidelser i besættelsestiden. Sagen blev følgelig henført under avancebegrænsningsloven.

Værftet havde haft en nettoomsætning på 16,3 mio. kr. Avancen på den tyske omsætning var 1,4 mio. kr. eller 8,1 pct. Den tilladte avance blev sat til 751.617 kr. svarende til 4,6 pct. af omsætningen. Odense Staalskibsværft A/S pålagdes herefter en tilbagebetaling på 459.086 kr.¹⁶⁸

Værftet havde direkte leverancer for tysk regning, der stammede fra det såkaldte Hansaprogram, der var en aftale indgået i oktober 1942 af regeringen med besættelsesmagten om bygning af en række skibe, hvoraf halvdelen skulle gennemføres for dansk og halvdelen for tysk regning. Seks af disse skibe blev bygget på Odense Stålskibsværft, hvoraf tre for tysk regning. Fem af skibene blev først færdige efter den 5. maj 1945, de tre på grund af sabotage. Odense Stålskibsværft fik – mod erstatning - beslaglagt to nybygninger af den tyske krigsmarine, der var bestilt for norsk regning.

Henry Rasmussens Yacht- og Baadeværft, Svendborg

Henry Rasmussens Yacht- og Baadeværft A/S, Svendborg, oprettedes i april 1941 af to tyske statsborgere, ingeniørerne Harald Henry Sofus Rasmussen og Poul Elo Poulsen. Virksomheden havde fra april 1941 -1945 udført skibsbygninger m.v. for tysk regning for et samlet beløb på 9,3 mio. kr. svarende til 96,3 pct. af omsætningen. Forholdet blev genstand for en politimæssig undersøgelse, der sluttede, uden at der blev rejst tiltale.

Da virksomheden var oprettet efter 9. april 1940 fandtes forholdet at henhøre under lov 500 af 9. oktober 1945 §§ 2 og 3 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse, hvorefter der ikke kunne tillades nogen fortjeneste, idet virksomhedens omsætning for tysk regning var mere end halvdelen af den samlede omsætning. Tilbagebetalingen blev herefter 1,2 mio. kr. svarende til den samlede tyske fortjeneste.¹⁶⁸

Svanemølleværftet

Svanemølleværftet A/S, København Ø (før 13. januar 1945 Nordbjærg & Wedel A/S) havde gennem 59 måneder i 1940-1945 udført skibsreparationer og nybygninger for tysk regning for 7,1 mio.kr. Den tyske afsætning oversteg førkrigsomsætningen i forholdet 3,66, og den tyske omsætning udgjorde 82,7 pct. af totalomsætningen. Sagen blev genstand for politimæssig undersøgelse, der sluttedes uden rejsning af tiltale.

Det blev anset for godtgjort, at virksomhedens udvidelser under besættelsen ikke havde fundet sted med henblik på tysk arbejde. Forholdet blev derefter henført under § 4 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse, hvilket tillod en nettofortjeneste på 4 pct. af omsætningen. Avancen på 18 pct. af den tyske omsætning blev herefter reduceret til en tilladt avance på 1,8 pct. og tilbagebetalingen blev fastsat til 1,2 mio. kr. efter bl.a. fradrag af udestående fordringer hos tyske ordregivere.¹⁶⁸

Svendborg Skibsværft

Svendborg Skibsværft A/S havde direkte og som underleverandør i 61 måneder over perioden 1940-1945 udført nybygning og reparationer af skibe for tysk regning for et beløb på 11,5 mio. kr. Værftets omsætning havde før besættelsen været op mod det dobbelte af den tyske afsætning under krigen. Den tyske omsætning udgjorde 36,5 pct. af totalomsætningen.

Det ansås for godtgjort, at virksomhedens udvidelser i besættelsestiden ikke var sket med henblik på tysk arbejde. Virksomhedens sag henførtes herefter under avancebegrænsningloven. Værftets avance af den tyske omsætning havde været 8 pct., og den tilladte avance sættes til 4,5 pct. Tilbagebetalingsbeløbet til statskassen blev 395.350 kr.¹⁶⁸

Svitzers Bjergningsentreprise

Em. Z. Svitzers Bjergningsentreprise A/S havde modtaget kr. 15,4 mio. kr. fra tyskerne for bjergning, bugsering og dykkerarbejde m.v. Den tyske omsætning under besættelsen var ca. 259.000 i gennemsnit per måned mod 210.000 kr. per måned før krigen. Den tyske omsætning udgjorde ca. 58 pct. af totalomsætningen. Avancen på den tyske omsætning havde været ca. 22 pct., hvilket blev reduceret til ca. 14,0 pct. efter udligninger med den danske omsætning. Tilbagebetalingen blev sat til 1,5 mio. kr. ¹⁶⁸

Industrivirksomheder: Dømte virksomheder

Ifølge straffelovstillæggets § 15 kunne virksomhed for tyskerne ved særligt anstødeligt initiativ eller på lignende utilbørlig måde straffes med fængsel fra 4 år indtil livstid og konfiskation af formue. Ifølge værnemagerlov II kunne den som på utilbørlig måde havde samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende straffes med fængsel i indtil 4 år. Bøde kunne idømmes som tillægsstraf, og domfældelse kunne medføre inddragelse af nettofortjenesten. Nedenfor er en række dømte danske virksomheders historie fortalt i større detalje. Redegørelserne er standset ved virksomheder med konfiskationer på under 100.000 kr., men billedet er i vid udstrækning det samme for alle virksomheder inden for samme brancher.

Carltorp og Kent Konfektion

De tre firmaer A/S Allen, I/S Carltorp (Rødovre og Vesterbrogade 25) og A/S Albertsen (Kent Konfektion, Vesterbrogade) blev behandlet i samme sag på grund af en sammenfaldende personkreds. Interessentskabet Carltorp blev dannet i 1941 med personer fra de to andre firmaer som parthavere.

Den hovedansvarlige i virksomhederne A/S Allen og i I/S Carltorp var direktør Curt Wilhelm Holtorp. Holtorp mente i 1941 at kunne forudse, at maskinfabrikken Allen & Co. ville gå i stå på grund af mangel på råvarer (tin). Han drøftede sagen med Sven Albertsen, Kent Konfektion, der gjorde ham opmærksom på, at påbegyndelse af ny virksomhed, således som materialesituationen var, forudsatte arbejder for tyskerne. Den 1. oktober 1941 oprettede han derfor firmaet I/S Carltorp, hvori forskellige personer indtrådte, nemlig foruden Holtorp driftslederen Frederik Louis Carlsson og parthaveren i Allen & Co. Poul Allen. Hertil kom som kommitteret Svend Albertsen fra firmaet A/S S. Albertsen eller Kent Konfektion, der deltog med økonomisk støtte.

Af de nævnte var Svend Albertsen og Poul Allen ifølge Holtorp uden betydning i interessentskabet. Ved afhøringen anførte han, at den kommitterede Svend Albertsen i realiteten intet havde haft med selskabet at gøre. På grund af medlemskabet af interessentskabet blev imidlertid alle fire trukket med ind i opgøret med I/S Carltorp.

I/S Carltorp oprettedes ved en overenskomst den 4. september 1941 om "Oprettelse af et Selskab til Udnyttelse af Værnemagtsordrer uden for Tekstilbranchen". I perioden fra den 1. oktober 1941 til den 30. april 1945 drev man virksomhed ved forarbejdning af materialer, der

leveredes til tyske aftagere, som arbejdede for den tyske krigsindustri. Der blev afsat i alt for 7,3 mio. kr. ved direkte leverancer til tyske aftagere samt ved underleverancer til danske firmaer. Der havde været en avance på 14,3 pct. af salgsprisen.

De tiltalte fandt ifølge anklagemyndigheden ikke, at der var noget i vejen med leverancer til besættelsesmagten og havde udfoldet en betydelig aktivitet for at indlede og vedligeholde de pågældende forretningsforbindelser. Man udvidede kapaciteten til dette formål og fik tyske maskiner stillet til rådighed. Interessentskabet optog tyske lån, når man havde brug for det, og til bevogtning af fabrikken havde man først private, ubevæbnede vagter med hunde, senere efter sabotager sabotagevagter i henhold til den af det danske politi kontrollerede ordning. De erstattedes senere af medlemmer af Sommerkorpset og til sidst af tyske politisoldater, ligesom der var indrettet et særligt befæstningssystem. Firmaet havde forhandlinger og forretningsomgang med tyskerne, herunder også beværtning af disse. Hertil kom, at der svindledes med bilag over for Udenrigsministeriets kommitterede i industrispørgsmål, og at der var bedragerier i regnskaberne.

Leverancerne skete til rustningsindustrien. Blandt andet var der store leverancer til Ingeniörkontor für Schiffbau Gema, Torpedoversuchsanstalt Eckernförde, Reichsminister der Luftfahrt, Torpedo-Erprobungs-kommando Kiel, Arado Flugzeugwerke Warnemünde, samt en række store tyske virksomheder som Krupps Germaniawerft, Berlin, Heidenreich og Harbeck, Hamburg m.fl.

Ved Retten i Søndre- og Amager Birk blev de fire interessenter den 26. november 1946 idømt fængselsstraffe efter Straffelovstillæggets § 15. Holtorp fik fængsel i 5 år, Carlsson i 3 år, Svend Albertsen i 2 års og 6 måneder og Allen i 6 måneder. Deres fortjeneste og formuer konfiskeredes. For hovedmanden Curt Holtorp drejede det sig om et beløb på mindst 737.795 kr., der som det ses af tabellen endte i en konfiskation af 922.338 kr.

Sagen blev anket til Østre Landsret. Landsretten bekræftede i nogen grad underrettens dom. Man afviste dog, at sagen kunne henføres under straffelovstillægget. Retten fandt imidlertid, at der i perioden 1941- 1945 i Holtorps regi var opnået en urimelig stor fortjeneste. Holtorp havde også på forskellig måde udvist utilbørlig aktivitet, bl.a. ved i årene 1943-1945 flere gange som eneansvarlig at have indberettet at have fri kapacitet og ved at bede om nye ordrer. Alle de tiltalte i sagen havde været klar over, at I/S Carlthorp i overvejende grad ville komme til at arbejde for den tyske krigsindustri. Kombinationen af en stærkt udvidet tysk afsætning og det, at man efter rettens opfattelse havde beregnet sig en urimelig fortjeneste, medførte, at domstolen fandt, at alle de tiltaltes forhold faldt ind under lov nr. 500 af 9. oktober 1945 §§ 2 og 3 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed m.v. i tysk interesse. De tiltalte Curt Holtorp og Louis Carlsson fandtes tillige fortsat skyldige i bedrageri i regnskabsføringen, mens Allen og Albertsen frifandtes.

Resultatet var en nedsættelse af straffedommene og en nedsættelse af bøderne for Allen og Albertsen. Ved Landsretsdommen af 24. juni 1947 blev Holtorp idømt fængsel i 4 år, hans medtiltalte Louis Carlsen fik fængsel i 2 år og 6 måneder, Albertsen i 1 år og Allen 40 dages fængsel. Hertil kom, at Holtorp fik inddraget nettofortjenesten på 700.000 kr., mens Carlsson fik inddraget nettofortjenesten på 199.338 kr. Albertsen og Allen fik inddraget en fortjeneste på henholdsvis 45.000 kr. og 12.000 kr.¹⁶⁸

Kent Konfektion

Mens sagen mod Curt Holtorp og Louis Carlsson klart kunne henføres under værnemagerlovgivningen og straffeloven, synes sagen mod Svend Ejnar Albertsen og firmaet A/S S. Albertsen (Kent Konfektion) mere problematisk. Dommen forekommer hård set i eftertidens lys. Kent Konfektion udførte militær konfektion for tysk regning i årene 1940-1944 for et samlet beløb af knap 3,9 mio. kr. Forholdet blev genstand for politimæssig undersøgelse, der som nævnt ovenfor endte i landsretsdommen af 24. juni 1947, hvor 350.000 kr. af den af firmaet for tysk regning opnåede fortjeneste blev konfiskeret. Svend Albertsen idømtes herudover 1 års fængsel.

Virksomheden var under krigen ifølge dommen blevet udvidet med henblik på tysk arbejde. A/S Kent Konfektion henhørte derfor under §§ 2 og 3 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed m.v. i tysk interesse, hvorefter der ikke ville kunne tillades nogen fortjeneste. Virksomhedens omsætning for tysk regning i et enkelt år, nemlig i regnskabsåret 1943, havde været mere end halvdelen af den samlede omsætning. Fortjenesten for hele perioden blev opgjort til 466.984 kr. Resten af avancen på 116.984 kr. blev herefter inddraget af Revisionsudvalget.

Sagen mod A/S Albertsen gav anledning til udveksling af en række principielle synspunkter vedrørende betingelserne for erhvervslivet under besættelsen, som belyser modsætningen og tvetydigheden i den politik, der blev forfulgt af myndighedernes politik under og efter besættelsen.

Svend Albertsen havde som chef for sit firma i begyndelsen afvist to tyske henvendelser med tilbud om at sy uniformer for værnemagten på firmaets systuer. Efter en tredje henvendelse accepterede han, idet han havde fået den opfattelse, at et sådant arbejde var i gang inden for hele branchen, formidlet af Foreningen af danske Fabrikanter af Herreklæder og altså med organisationernes medvirken og under myndighedernes kontrol. Denne opfattelse var i overensstemmelse med virkeligheden. Samtlige ordrer, som han havde påtaget sig, var godkendt af Udenrigsministeriet gennem Industrirådet i overensstemmelse med de af dette udstedte cirkulærer af 26. september 1941 og 15. april 1942. Svend Albertsen var selv blevet bibragt den opfattelse, at uniformssyningen var en nødvendig forudsætning for, at der fra Tyskland ville blive leveret stoffer til brug for landets egne beboere.

Omsætningen i firmaet var meget betydelig. Antallet af arbejdere blev udvidet betragteligt, og flere lokaler blev lejet, ligesom der blev anskaffet flere maskiner. Ved revisionen af regnskaberne blev det konstateret, at firmaets fortjeneste ikke oversteg, hvad der var godkendt af myndighederne.

Albertsen fandt efter begivenhederne den 29. august 1943, at forudsætningerne for samarbejdet med tyskerne nu var ændrede, og han afbrød derfor samarbejdet. Efter 29. august 1943 havde han udover en enkelt ny ordre kun afviklet allerede overtagne ordrer. Dette bekræftes af tallene for omsætningens størrelse, der faldt fra 1.157.997 kr. i 1943 til 242.975 kr. i 1944.

Under domsforhandlingen i Landsretten måtte anklagemyndigheden trække i land i forhold til den oprindelige anklage, idet man frafaldt, at tiltalte havde gjort sig skyldig i noget utilbørligt forhold ved påbegyndelsen af konfektionsleverancerne. Derimod henviste anklagemyndigheden til de betydelige udvidelser, der havde fundet sted i virksomheden, ligesom anklagemyndigheden

gjorde gældende, at det havde været utilbørligt at optage ordrer i et sådant omfang, at det blev nødvendigt at foretage udvidelser. Anklagemyndigheden lagde vægt på, at Svend Albertsens virksomhed herved adskilte sig fra de fleste andre virksomheder i branchen, mod hvem der ikke var rejst tiltale.

Svend Albertsen gjorde gældende, at det efter besættelsen og den oversøiske blokade var opfattelsen, at det var nødvendigt at skaffe varer fra Tyskland for at sikre beskæftigelsen, og at dette forudsatte modydelser. Dette betød inden for hans branche, at det var nødvendigt at overtage arbejde, der blev tilbudt fra tysk side. Svend Albertsen anførte, at

han gik ud fra, at de indhentede godkendelser fra Udenrigsministeriet var et udtryk for, at de pågældende ordrer faldt indenfor de mellem danske og tyske regeringsmyndigheder trufne aftaler om vareudveksling, hvilket han særlig støttede på Industrirådets cirkulærer af 14. Maj og 28. juni 1940.

Bestyrelsesformanden i Svend Albertsens selskab var medlem af Industrirådet, og der var aldrig fra Industrirådet tilflydt ham meddelelser eller tilkendegivelser, der kunne vække betænkelighed ved at fortsætte samarbejdet med besættelsesmagten.

Oplysninger fremlagt for retten bekræftede, at der i aftalen mellem Danmark og Tyskland fra 1940 var afsat et kontingent til uniformssyning i Danmark. Det viste sig imidlertid, at de tyske ordrer blev væsentlig større end aftalt, og kontingentordningen måtte derfor hurtigt betragtes som sprængt. Man forsøgte forgæves igen i 1942 at få en kontingentordning på konfektionsindustriens område.

Anklagemyndigheden fremførte, at myndighederne under besættelsen søgte at føre kontrol med danske virksomheders overtagelse af tyske ordrer. Det lykkedes også at etablere en vis kontrol med prisberegningen og med, at der skete en materialekompensation fra tysk side. Derimod var det umuligt for myndighederne at føre kontrol med selve placeringen af ordrerne. Myndighedernes godkendelse af ordrer havde derved i virkeligheden kun relation til pris- og materialekompensation.

Landsretten godkendte anklagemyndighedens synspunkt og fandt, at det på grund af tiltaltes position i erhvervslivet måtte antages, at han havde haft en sådan føling med udviklingen under besættelsen, at han måtte være klar over, at de danske myndigheder praktisk talt var ude af stand til at hindre ordrers placering eller at begrænse deres størrelse, og at de modtagne godkendelser derfor ikke rakte videre end det anførte. Retten fandt videre, at Svend Albertsen måtte have forstået, at det var af stor betydning at holde leverancerne til Tyskland på det mindst mulige, og at den enkelte erhvervsdrivende derfor på egen hånd som regel kun burde påtage sig arbejde, der udfyldte en opstået ledighed i hans virksomhed. Man fandt derfor, at hans overtagelse af ordrer, der medførte en stor udvidelse, hvorom han intet havde meddelt myndighederne, måtte betragtes som utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten og således strafbar efter § 2 i lov nr. 406 af 28. august 1945.

Landsrettens fremstilling synes kun at have været delvis rigtig. Det er således et postulat, at den offentlige kontrol gennem Udenrigsministeriet var uden virkning. Ganske vist var myndighedernes begrænsning af tilladelser til tyske ordrer beskeden, men virksomhederne var under kontrol gennem de etablerede ordninger, hvilket må antages at have gjort det sværere at

omgå love og bestemmelser. Hertil kom, at de lave avancer, der blev fastsat på tyske leverancer, begrænsede lysten til at levere, hvis der var andre afsætningsmuligheder, hvilket der er konkrete vidnesbyrd om. Hvis virksomhederne gennemførte en stærk ekspansion af de tyske leverancer, bevægede de sig ud på potentielt farlig grund. At tyskerne fandt Udenrigsministeriets kontrol generende, fremgår af, at de militære myndigheder efter dem 29. august 1943 søgte at ophæve denne kontrol, hvilket Udenrigsministeriet dog fik forhindret.

Det var et almindeligt forlangende i forbindelse med tyske leverancer, at tyskerne skulle levere råvarerne samt de nødvendige maskiner og værktøj for ikke at belaste den produktion, som foregik for dansk regning. Der er adskillige eksempler på, at tyskerne ikke havde kontrol med det faktiske behov for råvarer til den aftalte produktion. Behovene for råvaremængder blev overdrevet og muliggjorde herved produktion til andre formål. Påstande om manglende råvareforsyning fra Tyskland blev tilbagevendende fremført som grund til ikke at opfylde indgåede kontrakter og til forhaling af leverancer.

Svend Albertsen idømtes ved Landsretten 1 års fængsel og firmaet A/S Albertsen ved dets formand, overretssagfører Frantz Emil Pio, fik en bøde på 350.000 kr. Svend Albertsen fik kun en del af sin fortjeneste inddraget, nemlig i alt 45.000 kr., fordi kun en del af hans virksomhed kunne anses for at hidrøre fra utilbørligt samarbejde. Resten af fortjenesten i Kent Konfektion – sammenlagt 116.984 kr. – blev inddraget af Revisionsudvalget ved kendelse af 18. september 1947.

Dommen over Kent Konfektion er bemærkelsesværdig ved at være usædvanlig hård og også hårdere end en række senere domme. Man undrer sig over dommen og især over, at sagen kunne føre til en fængselsstraf på 1 års fængsel og en vidtgående konfiskation. Konfiskationen begrundedes som nævnt med, at den tyske afsætning i et enkelt år overgik 50 pct. af den totale omsætning. For perioden som helhed udgjorde den tyske afsætning imidlertid kun 27,0 pct. af den samlede omsætning på 14.953.963 kr., og firmaets fortjeneste på de tyske leverancer 12,1 pct. ifølge de foreliggende tal. Østre Landsret erkendte da også i sin dom, at den indvundne fortjeneste ikke oversteg, hvad der var godkendt af myndighederne. En begrænsning af avancen kunne i henhold til avancebegrænsningsloven være sket på grundlag af, at den tyske afsætning var over det dobbelte af omsætningen i 1937-39, men det var ikke det, vi ser. Dommen over Svend Albertsen synes derfor særlig at hvile på den præmis, at Svend Albertsen alene ved sit medlemskab af Interessentskabet Carlthorp måtte anses for medansvarlig for Holtorps dispositioner, jf. ovenfor. Revisionsudvalgets efterfølgende afgørelse fjernede den resterende del af avancen.¹⁶⁸

Maskinfabrikken EHA

Maskinfabrikken EHA v/ Edvin Hansen havde i tiden fra marts 1944 indtil kapitulationen udført industrileverancer til den tyske værnemagt for 3.756.044 kr. Ved Østre Landsrets dom af 15. september 1950 blev Edvin Hansen og virksomhedens driftsleder idømt frihedsstraffe samt konfiskation af et beløb på kr. 343.618 kr.

Edvin Hansen havde været salgsdirektør indtil 1939. Han blev suspenderet fra sin stilling, fordi han i Berlin blev arresteret af Gestapo og sad fængslet i 9 uger sigtet for spionage. Da han i 1943 kom tilbage til Danmark var han uden beskæftigelse.

I 1944 planlagde Edvin Hansen sammen med en repræsentant for firmaet Gebr. Sachsenberg at igangsætte en produktion af påhængsvogne til brug for dette firma og efter dets tegninger. Påhængsvognene skulle anvendes i den tyske krigsførelse. Edvin Hansen havde ikke inden starten

af Maskinfabrikken EHA beskæftiget sig med produktion af denne art, og han rådede heller ikke over lokaler eller maskiner. Maskinfabrikken EHA blev startet udelukkende med henblik på at udføre arbejde for besættelsesmagten og alene på grundlag af ordren fra det tyske firma Gbr. Sachsenberg. Edvin Hansen udnyttede sit bekendtskab med afdelingschef Wassard til at opnå myndighedernes tilladelse til leverancerne, selv om han først var blevet afvist af Odel-udvalget. Starten af EHA og firmaets produktion finansieredes udelukkende ved tysk kapitaltilførsel. Edvin Hansen udviste et betydeligt initiativ til fremme af produktionen og lejede Avnsøs fabrikslokaler til brug ved driften. Han søgte bistand hos Rüstungsstab vedrørende de afgørelser, der blev truffet af de danske myndigheder. Retten fandt, at Edvin Hansens samarbejde med tyskerne måtte karakteriseres som utilbørligt, og han blev fundet skyldig i at have overtrådt § 2 i lov nr. 406 af 28. august 1945.

Edvin Hansen blev dømt til fængsel i 40 dage, ligesom en fortjeneste på 343.618 kr. blev konfiskeret. Direktøren, der samtidig i et tilfælde havde gjort sig skyldig i bedrageri over for firmaet, blev idømt fængsel i 60 dage. Fængselsstraffene ved Østre Landsret indebar en nedsættelse af strafudmålingen i forhold til Byretten, hvor de tiltalte var blevet idømt domme på op til 3 måneders fængsel.¹⁶⁸

Globe A/S

Globe A/S blev oprettet den 13. marts 1944 af Niels Philbert Gregersen, Frode Klink Larsen og Carl Christian Fischer. Straks samme dag fik "Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle" i Danmark meddelelse om stiftelsen, idet man erklærede sig villig til at yde en indsats i Tyskland. Firmaet anmodede samtidig om at få anvist et arbejdssted, hvor man kunne gøre en indsats, i starten med 80-100 mand.

Arbejdet gik ud på udbedring efter bombeskader og indretning af beskyttelsesrum i ejendomme og virksomheder, der blev benyttet af den tyske krigsindustri og administration.

Virksomheden havde foregivet oprindelig at ville udføre byggearbejder i Tyskland med danske arbejdere. Det fremgik imidlertid af retssagen, at virksomhedens reelle funktion var mod vederlag at skaffe dansk arbejdskraft til den tyske krigsindustri. De tiltalte havde aldrig tidligere beskæftiget sig med arbejde af den angivne art, og de savnede enhver forudsætning for personligt at kunne lede arbejderne, ligesom de af dem antagne såkaldte entreprenører ikke kunne antages at have ledet arbejdet. I realiteten blev arbejdet ledet af tyske ingeniører eller mestre og formænd.

Globe arbejdede udelukkende for den tyske rustningsindustri og producerede krigsmateriel for ca. 2,1 mio. kr. Leverancerne var først og fremmest gået til det tyske firma Argus med samlede leverancer på 1,2 mio. kr. Herudover var der leverancer til Brandenburger Fahrrad Motorradwerke med 376.000 kr. og til Ikaria Werke med 338.000 kr.

Det fremgik af domsforhandlingen, at de tiltalte gentagne gange anmodede om tysk bistand mod danske myndigheder. Fabrikkenes sabotagebevogtning var efter sabotageangreb den 3. maj 1944 blevet væsentligt forstærket ved henvendelse til tyskerne. Vagtfolkenes antal var 28 mand, der for størstedelen bestod af tidligere SS - frivillige, Finlandsfrivillige og danske S. A. mænd

De tiltalte blev af Københavns Byret den 22. august 1946 fundet skyldige i groft utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten. Begrundelsen var virksomhedens omfang og særlige beskaffenhed. Den var alene indrettet med det formål at yde en indsats i den tyske krigsindustri,

og de tiltalte havde gentagne gange anmodet besættelsesmagten om bistand mod danske myndigheder. Man fandt forholdet så groft utilbørligt, at det burde henføres under straffelovstillæggets § 15. De tiltalte blev straffet med fængsel. Niels Gregersen fik 4 år, Frede Klink Larsen fik 3 år, og Carl Christian Fischer fik 2 år og 6 måneder. Endvidere pålagdes de betalinger til statskassen på 340.000 kr. i fællesskab samt diverse personlige betalinger.¹⁶⁸

Globus Cykler

Den samlede tyske omsætning i A/S Globus Cykler, Glostrup, var under besættelsen på 5.423.151 kr. Fortjenesten blev af Revisionsudvalget skønnet til mindst 711.000 kr. eller 13,1 pct. af omsætningen.

De ansvarlige for firmaet A/S Globus Cykler var Hans Peder Hansen og Herlev Grundahl Hansen, der i foråret 1942 af egen drift havde stillet selskabets anlæg til rådighed for besættelsesmagten til de formål, som tyskerne måtte finde fabrikken anvendelig til. Herefter påtog virksomheden sig at fremstille flyvemaskinedele. Dette var en produktion, som besættelsesmagten ønskede udført i Danmark, og som var uden naturlig forbindelse med den tidligere produktion af cykler. Arbejdet blev fortsat i stort og stigende omfang indtil kort før kapitulationen, da det måtte standses, fordi arbejderne forlod arbejdet. Der var blevet foretaget en væsentlig udvidelse af fabrikken bl.a. ved opførelse af en ny fabriksbygning i 1942 samt ved en betydelig forøgelse af fabrikkens maskin- og værktøjsbeholdning. Ligeledes var arbejderstaben blevet væsentlig udvidet.

I strid med lønreguleringen lå de udbetalte arbejdslønninger urimeligt højt i forhold til de gennemsnitlige lønninger inden for jernet, hvilket jernets arbejdsgivere tilbagevendende havde påpeget over for firmaet. Ved landsretten frafaldt anklagemyndigheden dog en påstand om, at firmaets ledelse havde støttet en henvendelse fra fabrikkens arbejdere til besættelsesmagten med anmodning om indgreb over for de lønregulerende myndigheder.

Selskabets regnskabsføring var meget mangelfuld, hvorved det ikke var muligt at udskille, hvad der alene vedrørte tyske leverancer. Ledelsen lod omkostninger ved opførelse af private villaer og andre private byggeomkostninger betale af A/S Globus Cykler. Der var af Rüstungsstab udbetalt et beløb på 127.000 kr. til Globus Cykler uden om den danske Nationalbank. Dette beløb blev herved unddraget Nationalbankens kontrol med tyske betalinger.

Virksomheden var blevet saboteret i juni 1944. I forbindelse med dens flytning til Holmen efter sabotagen modtog den et stort beløb uden om Nationalbanken til dækning af etableringsomkostningerne, men da det ikke kunne godtgøres, at beløbet var udbetalt kontant, men kunne være udbetalt i check på Rüstungsstabs egne konti, kunne virksomheden ikke tiltales for overtrædelse af bekendtgørelse nr. 639 af 11. december 1940, som regulerede tyske træk på Nationalbanken.

Den ene af virksomhedens ledere H. P. Hansen blev fundet skyldig i et efter lov nr. 352 af 22. juli strafbart forhold. Anklagemyndigheden krævede konfiskation af 740.000 kr. bestående af selskabets fortjeneste på 487.870 kr. og modtagne erstatninger ved sabotagen i juni 1945. Østre Landsret nøjedes dog med at idømme en konfiskation af 540.000 kr., da det skønnedes, at der ikke kunne blive fuld dækning i boet for en konfiskation af den krævede størrelse. Hertil kom en bøde på 80.000 kr. og sagsomkostninger. "Det er efter det oplyste administrationens og finansministeriets hensigt at tømme selskabet fuldstændigt for værdier for derefter at eftergive det

resterende krav og udlevere det tomme selskab til de tidligere aktionærer,” skrev statsautoriseret revisor V. Spang-Thomsen den 21. maj 1953.

Aktieselskabet Globus Cykler og dets ledelse blev først ved Københavns Byret og siden ved Østre Landsrets dom af 19. april 1952 fundet skyldige i utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende, således at de pådrog sig strafansvar efter § 2 i lov nr. 406 af 28. august 1945.¹⁶⁸

Hou Savværk og Århus Ingeniørforretning

Karl Marinus Emil Bonde var som eneejer af Hou Savværk en af de store leverandører til tyskerne med leverancer og færdigbygning af barakker, radiotårne og master, diverse byggearbejder, derunder Radio-Pejlestationen ”Lissa”, beboelsesvogne, møbler, karosserier og vognstel m.m. samt trædele af alle slags herunder til landminer. Leverancerne fandt gennem 46 måneder sted i perioden fra medio 1941 til 1945. Under krigen udvidedes aktiviteterne med trævarefabrikkerne Ebon, Horsens, Seis og Ørnstrup. Leverancerne var i alt på 9.165.500 kr. Hertil kom leverancerne fra det i 1942 oprettede firma Århus Ingeniørforretning på 4.996.025 kr.

Bonde dømtes først ved underretten den 15. marts 1947 og derefter ved Vestre Landsret den 7. oktober 1952 for i mildere form på utilbørlig måde at have samarbejdet med besættelsesmagten som leverandør og entreprenør, for at have udvidet sin kapacitet alene med henblik på tysk afsætning og at have ekspanderet sine leverancer til langt over den tilladte fordobling i forhold til afsætningen før krigen. 84 pct. af afsætningen fra virksomhederne var for tysk regning. Det indgik også i sagen, at der var sket ulovligt salg af overskudstræ fra tyske leverancer og skattesvig. Aftagerne var først og fremmest tyske marinemyndigheder.

Ved virksomheden på savværkerne opnåede Bonde en fortjeneste på 1 mio. kr. og på Århus Ingeniørforretning en fortjeneste på 727.232 kr.

Ved Underretten fik Bonde en fængselsstraf på 1 år og 3 måneder samt konfiskation af fortjenesten ved Hou Savværk på 1 mio. kr. og 265.000 kr. af fortjenesten ved Århus Ingeniørforretning. Dommen stadfæstedes ved Vestre Landsret, idet dog fængselsstraffen reduceredes til 5 måneder. Hertil føjedes ved Revisionsudvalgets foranstaltning tilbagebetalinger på 717.680 kr. for Hou Savværk og 462.232 kr. for Århus Ingeniørforretning. Virksomhederne blev herved ribbet for enhver fortjeneste.¹⁶⁸

Jeko og Maskinfabrikken Nordwerk

De to selskaber A/S Jeko og Maskinfabrikken A/S Nordwerk, Røvsinggade 89-91, var i forskellige perioder delvist forbundne ved fælles bestyrelsesmedlemmer og direktion. Hovedmanden i konsortiet var direktør Fritz Friederich Due Petersen, der blev dræbt den 24. november 1944.

Aktieselskabet Jeko på Godthåbsvej, København stiftedes den 4. april 1941. Det var oprindeligt hensigten med virksomheden at producere gasgeneratorer. Frem til befrielsen blev der imidlertid bearbejdet materiel til den tyske krigsindustri for et samlet beløb på 12.356.016 kr. Leverancerne gik overvejende til BMW's flyvemaskinefabrikker i München (leverancer for 1,9 mio. kr.), til Niederbarnimer Flugmotorenwerke (leverancer for 3,6 mio. kr.) og til Norddeutsche Dornier Werke (leverancer for 4.2 mio. kr.).

A/S Nordwerk stiftedes af den daværende personkreds i Jeko i marts 1943 for at overtage selskabet Nordropa og derved overtage dette selskabs ordrer på leverancer af krigsmateriel til den tyske besættelsesmagt. Frem til selskabets likvidation i oktober 1944 udførtes ordrer for den tyske krigsindustri for sammenlagt 10,4 mio. kr. Der opnåedes herved en nettofortjeneste på 457.591 kr. eller 16,3 pct. Nordwerk påtog sig reparation for BMW af flyvemaskinemotorer. Arbejdet fandt sted i lokaler, som besættelsesmagten havde beslaglagt fra General Motors i Røvsingegade. De tyske ordregivere udlånte maskiner til produktionen.

Retten fandt, at ledelsen af selskaberne udviste et utilbørligt initiativ for at skaffe sig leverancer og for at udvide produktionen til den tyske krigsindustri. Produktionen var udelukkende rettet mod leverancer til besættelsesmagten. Ledelsen gjorde sig skyldig i falsk regnskabsføring over for myndigheder og ordregivere samt i bedrageri over for selskaberne selv. Der blev foretaget ulovlige indkøb af værktøj og materialer til overpris, der blev udbetalt urimeligt høje lønninger og tillæg, og der blev udbetalt forskud i urimeligt omfang. Endvidere var der svindel med udbetaling af checks på den danske Nationalbank. Man henvendte sig til besættelsesmagten for at skaffe udrustning til virksomhedernes sabotagevagter og undlod at gribe ind over for misbrug foretaget af virksomhedernes sabotage-vagttjeneste, hvilket bl.a. viste sig ved hyppige skyderier og ved, at sabotagevagterne under folkestrejken i juli 1944 skød på befolkningen.

De statslige Flyvemaskineværkstederne på Kløvermarksvej i København var underleverandør til virksomhederne med store leverancer af båndkasser, kassebeholdere, lavetter, båndtilføringer og båndafledere. Disse varer blev leveret videre til Norddeutsche Dornierwerke i Seestadt Wismar. Flyveskineværkstedernes leverancer til Norddeutsche Dornierwerke udgjorde ifølge Nationalbanken sammenlagt 1.673.367 kr. under besættelsen. Efter krigen valgte man administrativt at henlægge sagen vedrørende de statslige virksomheders leverancer uden videre bemærkninger på samme måde, som man gjorde for Hærens Våbenarsenals leverancer til den tyske våbenindustri via Dansk Industri Syndikat.¹⁶⁸

Lederne af A/S Jeko dømtes den 2. marts 1948 ved Københavns Byret for på utilbørlig måde at have samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende. En leder blev idømt fængsel i 1 år, en anden i 6 måneder og en tredje i 3 måneder. Dommen skærpedes af Østre landsret den 4. maj 1949. Landsrettens dom blev stadfæstet af Højesteret den 12. januar 1951. Dertil kom en række personlige bøder til deltagerne. I de to selskabers bestyrelser sad til forskellige tid foruden direktør F.F. Due Petersen en fabrikant, en cand. jur., to landsretssagførere, en grosserer, en ingeniør og en greve fra et af landets største godser, der også en tid var direktør, samt to prokurister.

Begge firmaer fik konfiskeret fortjenesten ved de tyske arbejder, nemlig for Jeko's vedkommende 2.014.126 kr. og for Nordwerk 457.591 kr. Aktieselskabet Jeko idømtes endvidere en bøde på 500.000 kr. og aktieselskabet Nordwerk en bøde på 200.000 kr.

Aktieselskaberne Jeko og Nordwerk samt de 3 af de 4 tilbageværende deltagere i konsortiet dømtes den 2. marts 1948 ved Københavns Byret til straf for overtrædelse af bl.a. lov nr. 406 af 28. august 1945 § 2, stk. 1 jfr. stk. 2 for på utilbørlig måde at have samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende.¹⁶⁸

Wilhelm Johnsen A/S

Den største værnemager inden for industri og håndværk var formentlig radiofabrikanten Wilhelm Johnsen, København, der ved dom i København Byret den 22. februar 1947 idømtes 5 års fængsel. Bortset fra et bødepålæg var Wilhelm Johnsen ikke tidligere blevet straffet. Sagen giver anskuelsesundervisning i, hvad retten fandt var groft utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i erhvervsøkonomisk henseende.

Wilhelm Johnsen var født i 1899 i Flensborg og således 41 år i 1940. Han havde opholdt sig i Danmark siden 1920. Han var i 1925 begyndt at handle med radiodele og havde senere importeret radiodele som grossist. I 1929 var han begyndt selv at producere radiodele. I 1937 kom han i betalingsvanskeligheder, men det lykkedes ham ved tilførsel af ny kapital i 1938 at danne firmaet "Wilhelm Johnsen A/S" (Teglholmsgade 2 på Vesterbro) med sig selv som direktør og medlem af bestyrelsen. Selskabets formål var fabrikation af og radioapparater og dermed beslægtede artikler og sådanne andre artikler, som kunne fremstilles ved hjælp af forhåndenværende maskiner og driftsanlæg.

Firmaet havde fra juli-august 1940 til april 1945 en samlet omsætning ved salg af radiosendere på 18 mio. kr., hvoraf 88 pct. var tyske industrileverancer. Det havde en avance på denne omsætning på 4,4 mio. kr. svarende til 28 pct. af omsætningen. Afsætningen gik til den tyske værnemagt. Fabrikslokalerne lå i Teglholmsgade og i Boyesgade. Bestyrelsesmedlemmer i firmaet var en bogtrykker samt en driftsleder og en prokurist i firmaet. I det nært tilknyttede firma Børge Hansens maskinfabrik A/S, der producerede radiodele for Wilhelm Johnsen, bestod bestyrelsen af en læge, en fabrikant og en landsretssagfører. I løbet af krigsårene overtog Wilhelm Johnsen den største del af aktiekapitalen i de to firmaer.

Wilhelm Johnsen havde bespist tyske officerer, foræret dem gaver, abonneret på Fædrelandet, annonceret i nazistiske aviser, ydet bidrag til nazistiske formål og havde i foråret 1945 sendt blomster til tyske soldaters begravelse. Han havde i april 1940 indmeldt sig i det tyske handelskammer.

Wilhelm Johnsen udgjorde prototypen på en værnemager, således som disse opfattedes under og efter besættelsen. Han anklagedes for så at sige alle de overtrædelser, som lovgivningen efter krigen ønskede at ramme. Han var samtidig en hård benægter af det, han anklagedes for. Han havde udvidet virksomheden med henblik på tysk afsætning. Han havde før 1940 afsat hovedparten af produktionen på hjemmemarkedet, men havde i juni-juli 1940 fået henvendelse fra besættelsesmagten og i august 1940 haft besøg af tyske marineofficerer, der afgav ordrer på radiosendere til den tyske marine. Forbindelsen førte til store leverancer til de tyske marinemyndigheder krigen igennem under en stærkt forceret produktion.

Som leder af virksomheden havde han brugt sin forbindelse til tyskerne til at opnå særlige fordele og til at true sig frem. I strejkedagene i august 1944 anklagedes han for at have truet de arbejdere, der ville gå i strejke, med anmeldelse til Gestapo. I februar 1944 havde han søgt besættelsesmagten om et større lager af våben og ammunition til virksomheden, og han anklagedes for i forholdet til danske myndigheder at have søgt produktionstilladelser fremskyndet og for at have påbegyndt produktion, før tilladelse forelå m.v. Han anmodede i juli og oktober 1944 tyskerne om at få etableret en direkte telefonledning mellem virksomheden og Dagmarhus med henblik på hurtig alarmering af tysk politi og Hipokorpsen i tilfælde af sabotageaktioner.

Hos Udenrigsministeriets kommitterede i Industrisager havde han gentagne gange søgt at få gennemført krav om højere priser og gunstigere betalingsbetingelser end det tilladte ved at søge bistand hos tyske myndigheder, ligesom han søgte at opnå højere priser gennem fejlkontering. Som direktør for firmaet anmodede han den 5. december 1944 Rüstungsstab om at søge udvirket en forøgelse af selskabets elektricitetstildeling, hvilket var blevet afslået af de danske myndigheder.

Fra 26. oktober 1944 til 5. januar 1945 var der ansat 16 sabotagevagter til bevogtning af fabrikken og et antal livvagter til at bevogte hans villa i Holte. Endvidere havde Wilhelm Johnsen bevæbnede vagter til at ledsage ham på vejen mellem virksomheden i København og villaen i Holte. I oktober 1944 havde han udbetalt 2000 kr. i dusør til 4 sabotagevagter, der under en sabotageaktion mod selskabet dræbte en sabotør. I et cirkulære af 8. februar 1945 havde han meddelt selskabets sabotagevagter, at der til vagter, som var kommet til skade under afværgelse af sabotage, kunne ydes understøttelse som anerkendelse for mod og pågåenhed.

Retten fandt, at Wilhelm Johnsen havde gjort sig skyldig i så groft utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i erhvervsøkonomisk henseende, at hans forhold burde henføres under straffelovstillæggets § 15. Rettens grunde var foruden omfanget og arten af firmaets leverancer, at han havde foretaget meget betydelige udvidelser af virksomheden med henblik på tysk afsætning, at han havde søgt og opnået bistand hos besættelsesmagten for at skaffe sig gunstigere betalingsvilkår og større tildelinger af elektricitet, at han opretholdt et meget betydeligt og effektivt sabotageværn til ca. en halv mio. kr., at han gentagne gange havde indskærpet vagternes pligt til at vise den største nidkærhed i tjeneste og til at skyde på frihedskæmpere samt stillet dem dusør og påskønnelse i udsigt, hvis de viste mod og pågåenhed. Han havde også udbetalt dusører for afværgelse af sabotageangreb, derunder i et tilfælde, hvor en frihedskæmper mistede livet for sabotagevagtens kugler. Herudover havde han rettet henvendelse til besættelsesmagten om hjælp til at øge bevogtningens effektivitet og i denne forbindelse foreslået, at der blev stillet håndgranater til disposition. Endelig fandt retten det graverende, at han efter den 19. september 1944 havde antaget yderligere sabotagevagter til beskyttelse af virksomhed og egen bolig.

Wilhelm Johnsen straffedes med fængsel i 5 år og hans formue, dog mindst 300.000 kr., blev inddraget af statskassen. Firmaet A/S Wilhelm Johnsen fik en bøde på 500.000 kr. og hele firmaets avance på 4,4 mio. kr. blev konfiskeret.¹⁶⁸

Konfektionsfirmaet H. Lysdal og direktør Johan Holger Lysdal

Konfektionsfirmaet A/S H. Lysdal, hvor Johan Holger Lysdal var direktør, medlem af bestyrelsen og aktionær, udførte gennem 46 måneder i 1940-1944 konfektionsarbejde for tyskerne til et beløb på 5,2 mio. kr.

Johan Holger Lysdal havde den 1. januar 1943 overtaget samtlige aktier i selskabet. Ifølge anklagemyndigheden havde Johan Holger Lysdal fra april 1940 til 30. juni 1944 på groft utilbørlig måde samarbejdet med den tyske besættelsesmagt i erhvervsmæssig henseende ved syning af tysk militær- og civilkonfektion. Han havde endvidere udfoldet anstødelig aktivitet ved i april 1940 mundtligt og skriftligt at rette henvendelse til det tyske Gesandtskab i Danmark samt ved i sommeren 1940 på ny at henvende sig til forskellige tyske myndigheder. Senere havde han fortsat dette samarbejde. Han havde foretaget omfattende udvidelser af lokaler og arbejderstab (fra ca.

100 til ca. 750) og ved at indføre 2-holdsdrift, i en kortere periode 3-holdsdrift. Han havde skaffet ekstra tillægsstoffer til produktionen, givet ugentlige frokoster til tyske officerer, givet gaver og modtaget betalinger i Reichsmark i stedet for checks i danske kroner, sendt gavepakker og vinterfrakker bl.a. til den tyske vinterhjælp samt efter tysk ønske indmeldt sig i det såkaldte Nordische Gesellschaft.

Han havde ansat en tysk statsborger som eksportdirektør – en tidligere tysk feltofficer med forbindelser i militære kredse – til at skaffe tyske ordrer. I Tyskland havde firmaet oprettet en fabrik i Tyskland for at levere til den tyske rustningsindustri. Fabrikken måtte dog lukkes igen. Han havde gjort sig skyldig i forskellige bedragerier og overtrædelser af danske love og bekendtgørelser og havde rettet klager til den tyske værnemagt over de danske myndigheders afgørelser.

Ifølge domsudskriften var virksomheden var ifølge domsudskriften anlagt og væsentligt udvidet med henblik på at gennemføre tyske ordrer. Dette var sket på bekostning af den danske produktion. Forholdet kunne herved henføres §§ 2 og 3 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945, hvorefter der ikke ville kunne tillades nogen nettofortjeneste. Virksomhedens normale arbejderstab var før de tyske leverances påbegyndelse under 100 mand, men kom derefter op på 500-550 mand og i foråret 1945 på 750 mand. Omsætningen var i 1939 234.000 kr. og steg under besættelsen til det fir- eller femdobbelte. Den tyske afsætning udgjorde omkring 80 pct. af omsætningen. Aktieselskabet havde alene i årene 1940 til 1942 en samlet tysk omsætning på ca. 3.150.000 kr., hvilket havde givet en fortjeneste på 1.072.525 kr. svarende til 34 pct. For perioden som helhed blev nettofortjenesten af Revisionsudvalget opgjort til 1.257.567 kr. eller 24 pct.

Direktør Johan Holger Lysdal blev idømt fængselsstraf på 5 måneder og hele firmaets fortjeneste på 1.299.462 kr. og Johan Lysdals personlige fortjeneste på 269.000 kr. blev konfiskeret til fordel for statskassen.¹⁶⁸

Maskinkompagniet A/S og Nordan Værktøj

Den norsk fødte Erling van Breda Rønneberg var kommet til København i 1924, hvor han blev meddirektør i A/S Maskinkompagniet. Selskabet havde til huse i Blegdamskomplekset på Blegdamsvej, der blev ledet af hans kones familie. 1926 blev han direktør for A/S Maskinkompagniet. I 1930 blev han tillige direktør i Blegdamskomplekset. I 1940 og 1941 overtog Rønneberg alle aktierne i de to selskaber. Fra 1941 bestod bestyrelserne i de to aktieselskaber af familien Rønneberg, og Erling Rønneberg var direktør i dem begge.

Maskinkompagniet A/S fabrikerede alle slags maskiner til skotøjsfabrikation samt værktøj til at fremstille maskinerne. Firmaet havde en betydelig eksport til en række lande. Da Danmark blev besat, blev selskabet hårdt ramt. Dets eksport, der ikke var gået til Tyskland, blev lammet, og dets udenlandske tilgodehavender blev indefrosset. Firmaet var nærved at lukke, og fabrikkens personale blev afskediget fra 1. maj 1940. For at overvinde krisen havde Erling Rønneberg den 12. april 1940 henvendt sig til den tyske legation for at få leverancer til Tyskland i form af f. eks. maskindele, hvis ikke et importforbud for skotøjsmaskiner kunne blive ophævet. Virksomhedens tyske driftsleder Hüllermeier fik samtidig hurtigt forbindelse til tyske myndigheder. I sommeren 1940 indfandt der sig på fabrikken to tyske ingeniører. Ingeniørerne havde i forvejen kendskab til fabrikkens kapacitet og maskinpark. Der blev herefter hurtigt iværksat en produktion af værktøj og maskindele til tyske virksomheder.

Leverancerne skete efter forudgående henvendelse fra og aftale med Rüstungsstab. Fabrikken havde også leverancer af våben, der bestod af dele af granatkastere (Zweibele). Der leveredes først til en metalvirksomhed på Grundtvigsvej, senere til Dansk Industrisyndikat og til sidst til et tysk firma. Disse leverancer skønnedes at udgøre ca. 1,9. mio. kr. Maskinkompagniets kapacitet udvidedes med filialen Nordan Værktøj. De to virksomheders tyske afsætning kom til at udgøre 8,9 mio. kr., hvilket svarede til 71,7 pct. af den samlede omsætning på 12,4 mio. kr.

Da den tyske driftsleder i sommeren 1942 fratrådte, indsatte tyskerne to ingeniører til at kontrollere virksomheden. Herefter blev der foretaget en omfattende omlægning af produktionen og en udvidelse af kapaciteten med henblik på tysk afsætning. Sønnen Henning Rønneberg blev efter den tyske driftsleders fratræden direktør for den tilknyttede virksomhed Nordan, hvor han udførte et betydeligt og vellykket arbejde for at skaffe danske leverancer på bekostning af tyske interesser, hvilket medførte, at han senere slap for tiltale.

Trods de formildende omstændigheder omkring virksomheden fra 1942, fastholdt retten, at Erling Rønneberg havde haft et utilbørligt økonomisk samarbejde med tyske myndigheder. Han blev idømt 6 måneders fængsel, ligesom den samlede fortjeneste fra de to virksomheder konfiskeredes.¹⁶⁸

Pindstoftes Maskinfabrik og Motorfabrikken Dan

Anders Pindstoftes Maskinfabrik A/S (Trekronersgade 38, Valby) og Motorfabrikken Dan A/S (Bragesgade 10, København N.) idømtes den 21. oktober 1947 en bøde på 100.000 kr. Hertil kom konfiskation af virksomhedernes fortjeneste under besættelsen på henholdsvis 203.263 kr. og 238.536 kr. for de to virksomheder. De to virksomheders administrerende direktør Niels Jørgen Oluf Jensen, kaldet Ebbedal, der samtidig var formand for selskabernes bestyrelse og hovedaktionær i selskaberne, idømtes en fængselsstraf på 5 år.

Pindstoftes Maskinfabrik A/S havde under besættelsen haft en tysk omsætning på 3.368.189 kr. De tyske leverancer udgjorde 47 pct. af den samlede omsætning. Leverancer for 1.483.404 kr. havde været krigsvigtigt materiel, nemlig oliepumper til flyvemaskiner. Den totale avance var 277.851 kr. hvoraf 239.698 kr. stammede fra det krigsvigtige materiel. Motorfabrikken Dan A/S havde en tysk omsætning på 3.491.292 kr. Fabrikkens avance var på 511.866 kr., hvoraf de 404.162 kr. stammede fra den direkte tyske afsætning. Tilsammen havde de to sammenknyttede virksomheder en avance på 789.718 kr.

Ebbedal anklagedes for i sin egenskab af direktør, formand for bestyrelsen og aktionær i A/S Pindstoftes Maskinfabrik og i Motorfabrikken Dan A/S at have vist et i høj grad anstødeligt initiativ for at opnå tyske ordrer. For at få ordrer påberåbte han sig en tyskvenlig indstilling og tilsidesatte de krav, der blev opstillet af danske myndigheder og institutioner med hensyn til værnemagtsarbejder. Bl.a. undlod han at indsende efterkalkulationer for selskabets værnemagtsordrer til myndighederne. Han anklagedes endvidere for på groft illoyal måde at have modarbejdet danske myndigheder gennem klager til tyskerne over, at danske myndigheder og navngivne embedsmænd modarbejdede tyske interesser. Han opnåede hermed større tildelinger af kul, koks, olie eller elektricitet, træ, værktøjsmaskiner og jern m.v. Han søgte via tyskerne at få frigivet beløb, som var spærret af danske myndigheder på grund af hans vægring ved at indsende de påbudte efterkalkulationer. Den tiltalte søgte at opnå bedre økonomiske betingelser for

værnemagtsarbejde hos tyskerne og indledte forhandlinger om beskyttelsesforanstaltninger mod sabotage m.v., hvorefter tyske soldater overtog sabotagevagten på motorfabrikken "Dan".

Fabrikken A/S Pindstofte blev delvis ødelagt ved sabotage den 17. januar 1944. Ebbedal anklagedes for efter sabotagen at have indledt forhandlinger med tyske myndigheder for at få en særlig godtgørelse, idet selskabet ikke fra dansk side kunne opnå erstatning for driftstab. Disse forhandlinger medførte, at selskabet uden om Danmarks Nationalbank og i kontanter fra Dagmarhus fik udbetalt et beløb på 100.000 kr. Endelig havde Ebbedal begået underslæb over for Anders A. Pindstoftes og Hustrus Fond.

Ebbedal havde oprindelig været ansat ved forstvæsenet. I 1926 kom han i forbindelse med A/S Pindstofte og blev i 1927 forlovet med frk. Pindstofte. I 1935 overtog han ledelsen af fabrikken. Han meldte sig i 1940-1941 ind i DNSAP, men udmeldte sig efter ¾ år. Han havde støttet Schalburgkorpset økonomisk, givet penge til korpsets kammeratskabsaftener og givet økonomisk hjælp til tyske flygtninge i Danmark.

Få dage efter den 9. april 1940, da Pindstofte og Dan beskæftigede ca. 150 mand i en produktion, der for 80 pct.s vedkommende gik til eksport, var det blevet besluttet, at man ville beskæftige ca. 20-30 mand til fabrikation for tyskerne og besatte områder. Ebbedal stillede herefter "med glæde" sine fabrikker til rådighed for produktion af krigsvigtige fabrikata til Værnemagten. Fabrikken blev opsøgt af værnemagtsofficerer fra Wehrwirtschaftsstab med ordrer om at levere værktøj og pumper til flyvemaskiner, hvilket efterfulgtes af omfattende tyske leverancer. Ebbedal gav udtryk for en positiv indstilling over for Det Tredje Rige. Han havde i 1934 hindret, at fabrikken var blevet overført til England, og han havde med en times varsel sørget for at afskedige de engelskvenlige funktionærer, der havde arbejdet for disse planer.

For så vidt angik de omtalt efterkalkulationer var det hans opfattelse, at dette spørgsmål burde tages op til retlig afgørelse efter krigen, når regnskabet kunne gøres op. Han udtalte endvidere, at den krigsvigtige produktion ikke kunne betale sig, og at han havde søgt at få den afviklet. Han udvirkede, at fabrikkerne efter sabotagen blev bevogtet af tyske soldater. Repræsentanter for virksomheden havde deltaget i et møde den 6. december 1942 med henblik på at oprette en sammenslutning af firmaer, der direkte eller indirekte arbejdede for tyskerne. Formålet var at sondere stemningen for eventuelt at få dannet en front mod Odel "og de myndigheder, der arbejdede på en sådan måde, at adskillige industridrivende var ved at tabe lysten til at fortsætte fabrikationen til Tyskland". Retten fandt det godtgjort, at Ebbedal havde ønsket selv at blive formand for en sådan sammenslutning vendt mod danske myndigheder. Nazisten Aksel Hertel var blevet ansat af Ebbedal til at udføre det politiske arbejde vendt mod de danske myndigheder og til at varetage forbindelsen til de tyske myndigheder. Ebbedal og de to virksomheder faldt herved klart ind under værnemagerlovenes strengeste bestemmelser. Ebbedal idømtes fængsel i 5 år.

Maskinfabrikant Aage J. S. Sørensen

Maskinfabrikant Aage J. S. Sørensen, Ravnsborggade senere Stubmøllevej i Valby, havde i tiden fra eftersommeren 1940 til kapitulationen på sin maskinfabrik fremstillet værktøjer, flyvemaskindele, kikkertdele samt dele til maskingeværer og våbendele m.m. til den tyske rustningsindustri. De samlede leverancer udgjorde 6.071.607 kr. svarende til 90,4 pct. af fabrikkens

samlede omsætning i den pågældende periode. Aage J. Sørensen havde haft en nettofortjeneste på i alt 888.179 kr.

Aage J. Sørensen var født den 12. februar 1889, han var uddannet som maskinarbejder og havde bl.a. været ansat nogle år i Riffelsyndikatet som værkfører. I 1924 havde han etableret sig som selvstændig i et lille værksted, der udvidedes til en mindre fabrik i Ravnsborggade. Denne fabrik beskæftigede 10-50 mand. Han fik forbindelse til Industri Syndikatet, hvortil han leverede våbende og værktøjer, og i 1938 fik han en større engelsk ordre på revolverbænke. I slutningen af 1939 flyttedes fabrikken til Stubmøllevej i Valby, hvor den beskæftigede op til 60-70 mand. Efter besættelsen gik produktionen efterhånden i stå. Gennem en tysk forretningsmand kom der i sommeren 1940 forbindelse til tyske fabrikker, som Sørensen kunne arbejde for. En ofte anvendt mellemmand til tyskerne, grosserer Ralff, skaffede forbindelse til tyske militære myndigheder, som besøgte fabrikken og skaffede sig oplysninger om kapacitet m.v. Besættelsen igennem leverede Sørensen herefter våbende til tyske fabrikker, som arbejdede for den tyske værnemagt. Antallet af arbejdere kom perioder op på 140 mand.

Anklagerne mod ham samledes i følgende punkter: (1) at han med breve og henvendelser havde været særdeles aktiv for at få etableret en forretningsforbindelse til den tyske rustningsindustri etableret, og at denne forbindelse gennem besættelsen var blevet udvidet, (2) at han i tysk interesse for at fremme produktionen havde foretaget en gennemgribende nyindretning, udvidelse og omlægning af fabrikken og driften, (3) at han ved henvendelse til de tyske myndigheder havde opnået eller søgt at opnå en fortrinsstilling på en række forskellige områder, (4) at han i foråret 1945 ved tysk bistand og i strid med fondens formål opnåede at få udbetalt et tilskudsbeløb på ca. 100.000 kr. fra en "devisefond" oprettet på tysk foranledning, (5) at han i 1943/44 ved henvendelse til de tyske myndigheder havde fået tildelt pistoler med tilhørende ammunition til sig selv og fabrikkens ledende funktionærer, ligesom der fra slutningen af 1944 var op til 10-20 tyske soldater på fabrikken, som opsatte pigtråd og indrettede skydeskår, (6) at han bl.a. ved urigtig, misvisende og til dels manglende bogføring havde hindret eller søgt at hindre, at de danske myndigheder blev bekendt med virksomhedens forhold, samt (7) at han ved upåkrævet selskabelig omgang med tyskerne og ved betydelige repræsentationsomkostninger havde fremmet erhvervsmæssigt samarbejde med besættelsesmagten.

Sørensen idømtes fængsel i 60 dage, og hvad der var tilbage af hans fortjeneste, skønsmæssigt 750.000 kr., blev konfiskeret til statskassen.¹⁶⁸

Industrivirksomheder: Odiøse virksomheder

De odiøse virksomheder var virksomheder, som ifølge lovgivningens bestemmelser havde handlet odiøst, dvs. virksomheder, som uden at have gjort noget ulovligt, dog ifølge lovgiverne havde overskredet nogle etiske normer for passende erhvervsmæssig adfærd. Gruppen omfatter virksomheder, som har fået kendelser i henhold til bestemte paragraffer under Tilbagebetalingsloven. Ifølge § 2 i Tilbagebetalingsloven (Lov nr. 500 af 9.10. 1945) (Værnemagerlov IV) faldt virksomheder ind under denne gruppe, hvis virksomheden var blevet oprettet efter den 9. april 1940, eller hvis driftsanlæg eller driftsmidler efter dette tidspunkt var blevet omdannet eller væsentligt udvidet med henblik på tyske arbejder. I § 3 fastsattes, at hvis virksomhedens samlede omsætning for mere end halvdelen vedkommende hidrørte fra tyske leverancer skulle hele den ved den tyske omsætning opnåede nettofortjeneste tilbagebetales. Ifølge § 3 var virksomheder, der handlede efter anvisning fra myndighederne, fritaget for bestemmelserne i tilbagebetalingsloven. I stedet blev de henført under avancebegrænsningsloven.

Omdrejningspunktet i lovgivningen var således klart spørgsmålet om, hvorvidt der var sket en ekspansion med henblik på tyske leverancer under besættelsen samt spørgsmålet om, hvor stor en del af virksomhedens samlede omsætning, som de tyske leverancer udgjorde. Det fandtes odiøst at have oprettet virksomhed med henblik på tysk omsætning eller at have ekspanderet en given produktion i upassende omfang med henblik på tysk afsætning. Avancen blev, som vi ser, stærkt beskåret under hensyn hertil.

Virksomhederne havde ikke gjort noget ulovligt, men som det ses, var den tyske omsætning i reglen mere end dobbelt så stor som omsætningen før krigen, et forhold, der oftest skyldtes, at langt den største del af virksomhedernes produktion gik til Tyskland eller til værnemagten. På dette grundlag fik virksomhederne pålagt omfattende beskæringer af avancer, der var indtjent ved leverancer til tyskerne.

Åbenrå Motorfabrik

Fabrikant Peter Callesen, indehaver af Åbenrå Motorfabrik, leverede i en periode på 54 måneder 1940-1945 for tysk regning ventiler, cylindre, topstykker m.v. til et beløb på 4,5 mio. kr. Forholdet mellem den tyske omsætning og førkrigsomsætningen var 9,5, dvs. der var tale om en alt for stærk ekspansion af de tyske leverancer. I det følgende refereres sagen detaljeret på grund af dens principielle spørgsmål.

Sagen blev genstand for politimæssig undersøgelse, der afsluttedes med en frifindelsesdom af 10. september 1948. Der anlagdes sag ved underretten i Aabenraa Retskreds den 13. december 1946 (straffesag nr. 825/1946) mod fabrikant Peter Callesen og købmand Hans Kleemeyer. Peter Callesen blev anklaget for overtrædelse af § 2 i straffelovstillægget (lov nr. 406 af 20.8. 1945). Det var anklagemyndighedens påstand, at Callesen og Kleemeyer på utilbørlig måde havde samarbejdet med besættelsesmagten med en værnemagtsomsætning på 4. 816.199 kr. og en fortjeneste på 706. 759 kr.

Callesen havde ikke selv taget kontakt til tyskerne med henblik på afsætning, men i anklageskriftet anklagedes Callesen for at ville fremme sin tyske afsætning ved sin optræden

overfor og sin korrespondance med besættelsesmagten – f. eks. brug af ”Heil Hitler” hilsen i korrespondance, indbydelse til spisning, ved henvendelser underskrevet ”Heil Hitler”, ved at have søgt køretilladelse til personbil på grundlag af erklæringer fra tyske forretningsforbindelser om kørselens nødvendighed samt ved den 1. november 1940 at have meldt sig ind i ”Deutsche Berufsgruppe für Nordschleswig”.

Callesens prokurist Hans Kleemeyer, som var åbenlys nazist, krævedes straffet for overtrædelse af samme lovs § 2 i lov nr. 406 af 20. august 1945 ved at have fremmet firmaets afsætning fra december 1940 til 30. juni 1943 og ved at have foranlediget, at Callesen indtrådte som medlem af ”Deutsche Berufsgruppe in Nordschleswig”. Endvidere anklagedes Kleemeyer for fra efteråret 1943 at have undladt at efterkomme Callesens anmodning at sørge for udmeldelse af gruppen. Kleemeyer betalte i stedet selv personlig for kontingentet. Kleemeyer anklagedes for at have underskrevet korrespondance med Heil Hitler og for fra marts/april 1943 til april 1945 at have ladet sig hverve til tysk krigstjeneste som Zeitfreiwillig. Han havde herved deltaget i tysk uniform i militære øvelser i Åbenrå under ledelse af tyske underofficerer. Firmaet havde været bevogtet af tyske soldater i 1944. Der krævedes fængselsstraf til både Callesen og Kleemeyer samt konfiskation af al fortjeneste og bøder på henholdsvis 100.000 kr. og 50.000 kr.

Efter forespørgsel fra Åbenrå politimester meddelte Revisionsudvalget i en skrivelse af 23. august 1945, at udvalget ikke havde kendskab til, at der ved fabrikkens overtagelse af arbejder havde været udvist anstødeligt initiativ eller andet utilbørligt forhold. Man ville dog ikke bekræfte, at den kommitterede i en samtale med fabrikant Callesen skulle have udtalt ”at man var interesseret i, at han påtog sig sådanne (tyske) arbejder”, idet man, som det hed, altid omhyggeligt undgik ved en sådan positiv udtalelse at tilskynde til leverancer, lige så vel som man ikke havde beføjelse til at fraråde dem. Såvel i dette som i lignende tilfælde svarede man, ”at regeringen under de foreliggende forhold anså det for nødvendigt at finansiere leverancer af den omhandlede art, bl.a. for at undgå stigende arbejdsløshed og midlertidig udvandring af danske arbejdere til Tyskland.” Man havde dog fundet, at firmaet i en skrivelse af 9. januar 1945 til det tyske firma Hagenuk havde været meget ivrig efter at sikre sig en yderligere ordrebestand.¹⁶⁸

Ved opgørelsen af de tyske leverancers andel af totalomsætningen under besættelsen fremgår det af firmaets egen indberetning, at firmaets omsætning før krigen kun udgjorde ca. 1/10 af omsætningen under krigen, og at den tyske omsætning fra 1940 til 1945 udgjorde 87 pct. af den samlede omsætning.

Anklageskriftet var imidlertid ikke stærkt nok til at holde ved domstolene. Peter Callesen blev frikendt den 10. september 1948 i Vestre Landsret. Forklaringen skal findes i sagens mere specielle forhold i sagen. Peter Callesen skriver i sin egen redegørelse for sagen:

Da jeg den 19. juni 1945 blev arresteret sigtet for værnemageri, traf det mig, trods alt hvad man havde læst i aviserne om værnemageri, ganske uforberedt. Nok havde jeg arbejdet for tyskerne, men alle forretninger var udført med myndighedernes tilladelse, og jeg tvivlede ikke et øjeblik om, at arbejde udført unde regeringens sanktion aldrig ville kunne lægges mig til last, langt mindre medføre en frihedsstraf... jeg syntes, og stadig synes, at det der blev godkendt af de daværende myndigheder, må kunne forsvares af disse.

Firmaet Heinrich Callesen var blevet oprettet i 1898 af Peter Callesens fader med produktion af motorer. I 1920 var fabrikken vokset til en betydelig størrelse med beskæftigelse af 120 mand. Firmaet producerede motorer til mindre fartøjer til det tyske marked, mens den danske afsætning var minimal. Efter grundlæggerens død i 1931 blev virksomheden overtaget af enken og gik stærkt tilbage, bl.a. på grund af krise i fragterhvervet. Frem til 1939 eksisterede den med kun ganske få beskæftigede.

Sønnen Peter Callesen overtog ledelsen af virksomheden i 1936 efter at have fuldført en uddannelse som ingeniør og gennemførte i de følgende år en modernisering af motorfabrikationen. I 1939 overtog han virksomheden. I forbindelse med omlægningen af virksomheden vendte man sig til de gamle forretningsforbindelser på det tyske marked. Ved besættelsen svigtede materialeforsyningen, markedet i Tyskland blev lukket, og der blev optaget en produktion af malkemaskiner, sneplove m.m. til det danske marked, hvorved man var i stand til at beskæftige 28 mand. Afsætning til Tyskland var således ikke nødvendig for virksomheden. Callesen havde ikke selv taget initiativ til tyske leverancer, men var gennem Rüstungsstab blevet kontaktet af det tyske firma Hagenuk om leverancer og fik herefter bestillinger fra en række andre tyske firmaer. Da myndighederne sammen med erhvervsorganisationerne havde organiseret rammerne omkring eksporten af ekstraordinære leverancer til tyskerne, var han gået ind i en sådan eksport. Alle ordrer blev uden undtagelse kontrolleret og godkendt af de danske myndigheder gennem Industrirådet. Dette skete både med hensyn til omfang, art, priser og avancer. Materialerne til produktionen blev leveret af ordregiverne og forudsatte udstedelse af eksporttilladelse af Direktoratet for Vareforsyning.

Det fremgik klart af sagsfremstillingen, at (1) Åbenrå Motorfabrik havde nået sin betydelige størrelse allerede i 1920 og ikke var blevet omdannet eller udvidet under krigen, (2) at fabrikken siden sin grundlæggelse havde haft Tyskland som sin hovedaftager, (3) at fabrikens størrelse 1930-1940 ikke kunne anvendes som sammenligningsgrundlag, (4) at fabrikens arbejde for tyskerne ikke blev indledt på Callesens initiativ, samt (5) at Callesen først gik med til leverancerne, efter at han ud fra regeringens holdning var blevet overbevist om, at de var nødvendige.¹⁶⁸

Åbenrå Motorfabrik og Peter Callesen blev herefter frikendt ved dom i Vestre Landsret den 10. september 1948. Dette betød imidlertid ikke, at virksomheden var frikendt af Revisionsudvalget. Så snart Veste Landsret var færdig, gik Revisionsudvalget i gang, og ved kendelse af 18. august 1949 afsagde Revisionsudvalget en kendelse, som efter reglerne og uden hensyn til de særlige omstændigheder fratog virksomheden næsten hele dens avance på omsætningen under besættelsen. Revisionsudvalgets konklusion var efter bogen. Da virksomheden ikke væsentligt havde udvidet sit driftsmateriel med henblik på tysk arbejde, fandtes forholdet at henhøre under § 4 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse, hvilket tillod en fortjeneste på 4 pct. af kostprisen for en tysk omsætning svarende til det dobbelte af førkrigsomsætningen, mens der ikke blev tilladt fortjeneste på den øvrige del af den tyske omsætning. Den tilladte avance blev herefter 0,9 pct. af den samlede kostpris. Den tilladte fortjeneste sattes til 32.516 kr. og tilbagebetalingsbeløbet til 674.243 kr., hvilket efterlod en fortjeneste på 0,7 pct. af omsætningen. Der var her i realiteten tale om en ekspropriation.¹⁶⁸

Callesen bemærkede hertil, at Industrirådet under krigen havde taget sig af industriens anliggender og havde været den forbindende organisation til myndighederne. Industrirådet havde i sin kommentar til avancebegrænsningen fremhævet, at industrileverancerne ved lovforslaget på

uberettiget måde blev stillet i et forkert lys overfor befolkningen. Af en erklæring fra Industrirådet til Peter Callesens advokat blev det bekræftet, at han havde optrådt korrekt.

Århus Maskinfabrik

Fabrikken havde direkte for tysk regning gennem 60 måneder i 1940-1945 udført skibsreparationer samt bygning af krananlæg etc. for et samlet beløb af 10,6 mio. Der var tale om en tredobling af omsætningen i forhold til førkrigsniveauet. Virksomhedens totalomsætning havde ifølge dens egen indberetning udgjort 15,4 mio. kr. Den tyske omsætning udgjorde 64,4 pct. af denne omsætning. Omsætningens samlede størrelse vurderedes senere til 16,3 mio. kr.

Det ansås for godtgjort, at de udvidelser, virksomheden havde foretaget under besættelsen, ikke var sket med henblik på tysk arbejde. På grund af ekspansionen af den tyske omsætning henførtes forholdet under § 4 i Tilbagebetalingsloven, der i det foreliggende tilfælde tillod en nettofortjeneste på 2,6 pct. af kostprisen. Tilbagebetalingens størrelse blev herefter fastsat til 1,26 mio. kr.¹⁶⁸

F. Engel

Konfektionsfirmaet F. Engel (Haderslev) pålagdes ved kendelse af 19. november 1953 at tilbagebetale 1.853.123 kr. til statskassen i medfør af § 4 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed m.v. i tysk interesse, jfr. lov nr. 400 af 12. juli 1946. Firmaet havde gennem 58 måneder i årene 1940-45 udført konfektionsarbejde for et samlet beløb af 7.911.161 kr. – efter fradrag af betalinger til reguleringsfonden på 6.840.235 kr.

Firmaet havde beskæftiget sig med bomuldskonfektionering allerede før krigen. Efter besættelsen indtrådte en væsentlig indskrænkning af beskæftigelsen på grund af mangel på råvarer. Firmaet fik omkring juni måned 1940 en direkte henvendelse fra værnemagten om leverancer samtidig med, at der via Foreningen af danske Fabrikanten af Herreklæder udsendtes et cirkulære til medlemmerne om, hvorvidt de ville påtage sig konfektionering for Værnemagten. Produktionen var således påbegyndt samtidig med, at det skete i den øvrige konfektionsindustri.

Firmaets produktion forøgedes stærkt under krigen til omkring det tredobbelte. Afsætningen til tyskerne på 7,7 mio. kr. udgjorde omtrent den totale produktion. Hovedparten (7,4 mio. kr.) var konfektion af uniformer til de tyske marinemyndigheder i Kiel.

Firmaets totale fortjeneste på ca. 1.967.900 kr. eller 28,7 pct. af omsætningen reduceredes til en tilladt fortjeneste på 2,5 pct. af kostprisen svarende til 114.777 kr.¹⁶⁸

Christian Bohnstedt-Petersen A/S

Christian Bohnstedt-Petersen havde i 1930 omdannet sit firma til et aktieselskab med en aktiekapital på 500.000 kr., hvoraf han selv ejede aktier for 320.000 kr. Samtidig blev han administrerende direktør. Virksomheden var baseret på samlefabrikation af automobiler og motorcykler, hvortil der blev importeret dele fra England og Amerika samt fra 1934 også fra Tyskland. Bohnstedt-Petersen repræsenterede Daimler-Benz Auto-Union samt flere andre firmaer. Aktieselskabets omsætning nåede i 1938 op på omkring 10 mio. kr. Ved besættelsen gik virksomheden næsten helt i stå, og omsætningen sank i 1940 til ca. 1,4 mio. kr.

Der blev efter krigen rejst sag mod Bohnstedt-Petersen. Tiltalte havde i 1940 indmeldt sig i DNSAP og betalt et tilskud til oprettelsen af bladet Fædrelandet, men havde i øvrigt ikke dyrket politik eller haft omgang med besættelsesmagten. Fra slutningen af 1940 indfandt der sig med mellemrum tyske officerer på fabrikken, der foreslog at omdanne den til et reparationsværksted for den tyske værnemagts biler, hvilket dog blev afslået. Der blev ikke udført arbejde på fabrikken for den tyske krigsindustri før i slutningen af 1941. Daimler-Benz havde den 10. januar 1941 opsagt sin kontrakt med A/S Bohnstedt-Petersens datterselskab Autoropa, og Bohnstedt rejste derfor i februar 1941 til Stuttgart for at forhandle med fabrikken om en fornyelse. Daimler-Benz ønskede, at virksomheden skulle påtage sig at fabrikere reservedele. Det var dog først fra forsommeren 1942, at der iværksattes produktion af kølevandsrør og udblæsningsrør til bådmotorer. Ca. en fjerdedel af virksomhedens arbejdere - nemlig 30-35 mand - beskæftigede sig med denne produktion.

I september 1942 blev der iværksat produktion af halerør og andre maskindele til flyvemaskiner. Der havde været folk fra Wehrwirtschaftsstab på virksomheden, som havde foreslået driftslederen, at der blev igangsat en sådan produktion til fabrikken Arado, hvilket var blevet afvist. Den var imidlertid alligevel kommet i gang ved, at der en formiddag pludselig var ankommet nogle lastvogne med tyske arbejdere, værktøj og redskaber, som tyskerne uden videre gav sig til at opstille i fabrikkens store hal, uden at firmaet i forvejen havde forhandlet eller truffet aftale derom.¹⁶⁸ For at undgå at få tyske arbejdere på virksomheden så ledelsen herefter ingen anden mulighed end at sætte egne folk til denne produktion. Efter at der havde været sabotage på virksomheden først den 20. juni 1944 og på ny i december 1944, gav ledelsen ordre til at hele virksomheden skulle standse.

Byretten fandt, at Christian Bohnstedt-Petersen burde straffes med fængsel i 3 måneder og med en bøde på 40.000 kr. Endvidere blev der idømt en bøde på 180.000 kr. til virksomheden A/S Jensen Industri, der blev økonomisk støttet af Bohnstedt-Petersen.

Sagen førtes videre ved Østre Landsret, der stadfæstede byrettens dom. Retten frifandt virksomheden for selv at have haft utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten, men fandt, at det havde deltaget i utilbørligt erhvervsmæssigt samarbejde ved at bidrage til finansieringen af firmaet A/S Jensen Motorkompagni og A/S Jensen Industri. Ved Højesteret frifandtes virksomheden, for så vidt angik eget arbejde for tyskerne og for ansvar for A/S Jensen Industri, mens Bohnstedt-Petersen ansås for skyldig for så vidt angik overtrædelse af motorloven. Straffen nedsattes til 10 dages hæfte. Sagen overførtes herefter til Revisionsudvalget for tyske Betalinger, der henlagde sagen under Værnemagerlov IV. Avancen på den tyske omsætning på 3,4 mio. reduceredes fra 9,6 pct. til 4,3 pct. af omsætningen.¹⁶⁸

Nordisk Køleteknik

Behandlingen af firmaet Nordisk Køleteknik A/S (København) er sigende for, hvad der kunne ske virksomheder, som skulle bedømmes efter de ret stive regler, der var blevet tilvejebragt af Tilbagebetalingsloven og Avancebegrænsningsloven.¹⁶⁸

Nordisk Køleteknik var blevet oprettet i 1939 og var altså et nyt firma, hvis kapacitet og produktion var under opbygning. Der skete en udvidelse af fabrikken i Glostrup i 1943 og 1944, hvilket dog ikke var sket med henblik på tyske arbejder, men for at skaffe plads til kompressorer, som var nødvendige til produktion af køleanlæggene. Kompressorerne var hidtil blevet fremstillet

i lejede lokaler i Rødovre. Firmaets tyske afsætning svarede til en omtrentlig seksdobling i forhold til førkrigniveauet.

Moderselskabet Dansk Industri Syndikat havde indsendt en lang dokumenteret redegørelse, som dokumenterede, at udvidelsen af driftsanlægget under krigen ikke var sket med henblik på tyske arbejder.¹⁶⁸ Såfremt dette havde været tilfældet, havde virksomhedens sag henhørt under Tilbagebetalingsloven, som opererede med konfiskation af fortjenester. Firmaet havde den opfattelse, at sagen henhørte under Avancebegrænsningsloven. Fortjenesten for Nordisk Køleteknik havde på de tyske ordrer kun udgjort 5 pct. af kostprisen, og der kunne derfor efter firmaets opfattelse praktisk talt ikke blive tale om nogen avancebegrænsning på grundlag af lovens bestemmelser. Herved overså virksomheden imidlertid det forhold, at lovgivningen indeholdt straffesanktioner for virksomheder, der havde udvidet afsætningen for tysk regning med mere end en fordobling i forhold til omsætningen i krigsårene.

Firmaets økonomiske forfatning var i virkeligheden meget dårlig. Vanskelighederne med at fremskaffe materialer m.v. havde bevirket, at det økonomiske resultat havde været ringe. På regnskabet var der ultimo 1944 en tabssaldo på 260.352 kr. Regnskabet for 1945 forventedes at ville vise et driftsunderskud på mellem 200.000 og 300.000 kr. Formueopgørelsen per 23. juli 1945 udviste kun en nettoformue på 768.858 kr., hvilket indebar, at halvdelen af aktiekapitalen, der havde været på 1.500.000 kr., var tabt. Det var meget usikkert, om hovedselskabet ville kunne blive ved med at forsyne datterselskabet med midler. Det kunne umuliggøre virksomhedens fortsættelse, hvis Dansk Køleteknik blev indplaceret under Tilbagebetalingsloven, hvorved der ville blive rejst krav om tilbagebetaling af den fortjeneste på i alt 240.000 kr., der havde været på de tyske ordrer.

Af firmaets stiftelsespapirer fremgår det, at det var blevet oprettet med henblik på eksport, og det var vurderingen, at udsigterne efter krigen ville være gunstige, når materialeleverancer igen kom nogenlunde i orden. Nordisk Køleteknik A/S bad derfor nu for at kunne disponere om at få svar på, hvilken afgørelse det kunne forvente.

Selskabet var ikke opmærksom på, at det var omfattet af bestemmelsen i Tilbagebetalingsloven § 4 om forøget omsætning. Revisionsudvalgets foreløbige svar var derfor, at såfremt udvalget skulle behandle sagen, ville man på det foreliggende grundlag være af den opfattelse, at Tilbagebetalingsloven ville komme til anvendelse. Den gennemsnitlige månedsomsætning i året 1940 havde været 21.965 kr., mens den tyske omsætning havde været kr. 5.050.775 kr. eller gennemsnitlig 120.256 kr. i hver af de 42 måneder, der havde været arbejdet for tysk regning. Dette var 5,47 gange mere end den gennemsnitlige månedsomsætning i 1940. I henhold til § 4 i Tilbagebetalingsloven fastsatte kendelsen – uden hensyn til de særlige forhold – men i overensstemmelse med de opstillede regler, at den tilladte nettofortjeneste ville være at fastlægge til 1,5 pct. af den avanceberettigede kostpris.

Industrivirksomheder: Avancebegrænsede virksomheder

Under avancebegrænsningsloven (Værnemagerlov III) (Lov nr. 499 af 9. oktober 1945) hørte virksomheder, hvor man efter nøje undersøgelser, herunder ofte med politiets assistance, havde fundet hverken havde gjort noget ulovligt eller havde udvist odiøs adfærd. For virksomheder af denne type foreskrev loven, at avance højere end 5 pct. af kostprisen skulle tilbagebetales til

statskassen. Der var således tale om en generel avanceregulering. Virksomheder med omsætning under en vis størrelse var undtaget fra avancebegrænsningsloven.

Virksomhederne var som gruppe karakteriseret ved, at deres omsætning ikke var blevet udvidet med henblik på tysk afsætning. Tværtimod var deres omsætning før krigen ofte betydelig større end den tyske afsætning under krigen. Mens de større kendte virksomheder glimrer ved deres fravær både blandt dommene efter straffelovstillægget og blandt de odiose virksomheder, så ses de her i større tal. Af større virksomheder med tilbagebetalinger over 100.000 kr. finder man således: Dansk Industri Syndikat, Ålborg Portland, Novo Nordisk, Scandia, Ford Motor Compagni, Kryolitselskabet Øresund, Bukh Motor Compagni, F. L. Schmidt, Atlas A/S, Th. Sabroe, Pedershåb Maskinfabrik A/S, General Motors A/S, Holeby Diesel, Vølund samt Valby Maskinfabrik. Vi skal under tilbagebetalinger på 200.000 kr. for at finde Frichs A/S med en tilbagebetaling på 183.000 kr. og Titan A/S med 142.000.

En række af de store virksomheder findes også under gruppen med små tilbagebetalinger under 100.000 kr. Tager man tilfældigt valgte eksempler fra tilbagebetalinger under 100.000 kr. finder man der kendte virksomheder som Danfoss med 72.000 kr. Århus Oliefabrik med 45.000, Den Kgl. Porcelænsfabrik med 20.000 kr., Salling med 14.000 kr. og Thomas B. Thrige med 6.043 kr. Beløbsstørrelserne viser, at der her var tale om små og tilfældige leverancer.

De store virksomheder havde i kraft af deres omsætnings samlede størrelse ofte haft betydelige tyske leverancer, men leverancerne var – med visse undtagelser – i reglen moderate i forhold til den totale omsætning, nemlig på mellem 20 og 30 pct. af deres samlede omsætning. Sammenligningerne af virksomhedernes månedlige leverancer før krigen og under krigen viser, at de fleste af disse firmaer havde en langt større omsætning før krigen end den tyske omsætning under krigen, og at de ikke havde indrettet deres produktion med henblik på tysk afsætning. Hos de dømte virksomheder og hos de odiose var den tyske omsætning helt dominerende og normalt langt større end omsætningen før krigen.

Audiola Radio

Aktieselskabet Audiola Radio (Kolding) leverede fra 1942 til 1945 elektrotekniske artikler for tysk regning til et samlet beløb af 3,4 mio. kr., hvilket svarede til ca. 114.400 kr. om måneden. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning lå fra 1937-1939 på 79.500 kr. Sagen havde været genstand for politimæssig undersøgelse, der sluttede med frifindelsesdom for selskabet den 4. maj 1949, men med en dom på 40 dages hæfte for værnemageri for direktøren. Der var uretmæssigt opnået fordele ved forfalskning af arbejdssedler.

Leverancerne til besættelsesmagten havde ligget uden for virksomhedens normale produktionsområde, og fabrikken, der hidtil havde fabrikeret eller samlet radioapparater, elektriske hegn o. lign., skønnedes at måtte have foretaget en gennemgribende omlægning for at kunne påtage sig tyske opgaver og have gjort et omfattende forarbejde. Det kunne dog dokumenteres, at udvidelserne var påbegyndt før det tyske arbejde. Retten fandt derfor ikke, at virksomheden havde udvidet sin kapacitet med henblik på tyske leverancer. Dette bekræftes af, at den tyske omsætning først kom igang sent og kun havde udgjort ca. 35 pct. af den totale omsætning. Virksomhedens sag henlagdes herefter under Avancebegrænsningsloven. Det store tilbagebetalingsbeløb på 817.015 kr. var højt derved, at det rummede forudbetalinger på 495.000 kr. og erstatning for beslaglagte effekter fra kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom på 42.400 kr. Tilbagebetalingen af fortjenesten udgjorde kun 279.615 kr. af det totale

beløb. Sagen var ikke blevet appelleret, "idet den økonomiske interesse heri var for lille, da nedsættelsen i engangsskatten plus fordelene ved udsættelse af betaling af denne, omtrent svarede til konfiskationsbeløbet", som det fremgår af sekretariatets referat til Revisionsudvalget den 17.12. 49.

Udtalelsen bekræfter det forhold, at avancebegrænsningslovens betalinger var en formueafgift på linje med engangsskatten fra 1946, og at den tilbagebetaling, som blev pålagt virksomhederne ved avancebegrænsningsloven, blev fratrullet formueopgørelsen i forbindelse med beregningen af virksomhedens engangsskat. I en lang række tilfælde fik man således herved penge tilbage.¹⁶⁸

Atlas

Maskinfabrikken Atlas A/S (Baldersgade 3, København) havde før krigen en årlige omsætning på ca. 5 mio. kr. Det samlede salg steg under krigen til 52.759.095. Salget til tyskerne var på 12.009.430 kr. og udgjorde 22,8 pct. af den samlede omsætning.¹⁶⁸

Slutresultatet af undersøgelserne af virksomheden var, at den hørte under avancebegrænsningsloven, og at den pålagdes en tilbagebetaling på 587.507 kr. Inden Revisionsudvalgte nåede frem til denne konklusion, var der mange overvejelser frem og tilbage om, hvorvidt virksomheden havde foretaget sig noget utilbørligt, idet selskabet havde ydet leverancer til besættelsesmagten af krigsvigtig betydning, bl.a. flyvemaskinedele, dybderor til undervandsbåde, presseranlæg til granater m.v.¹⁶⁸

Sagen var først blevet henlagt efter forundersøgelse hos den ekstraordinære statsadvokat. Den blev imidlertid genoptaget. Den 16. september 1947 fremsendte Statsadvokaten politisagens akter til Rigsadvokaten med indstilling om, at tiltale skulle undlades. Statsadvokaten var nået frem til denne konklusion på trods af, at det måtte anses for godtgjort, at der fra selskabets side var udfoldet et vist initiativ for at opnå en fortsættelse og udvidelse af samarbejdet med besættelsesmagten, at selskabet i visse tilfælde havde søgt at fremskynde den tyske produktion, og at der med henblik herpå var foretaget en mindre udvidelse af fabrikken. Statsadvokaten skønnede, at disse forhold ikke var tilstrækkelig betydningsfulde til, at virksomheden ville blive dømt. Rigsadvokaten var åbenbart ikke helt enig i indstillingen, idet han den 27. september 1947 tilbagesendte sagens akter med bemærkning om, at det måtte anses for rettest, at der blev indledt en forundersøgelse i sagen, hvorpå sagen på ny ønskedes forelagt med henblik på tiltalespørgsmålet.

Den 16. oktober 1947 tilstillede Statsadvokaten derefter begæring om forundersøgelse til præsidenten for Københavns Byret. Forundersøgelsen skulle omfatte Atlas Maskinfabrik samt virksomhedens direktør Svend Mansted, der blev sigtet for overtrædelse af lov nr. 406 af 28. august 1945 "ved på utilbørlig måde at have samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende ved i tiden fra 22.4. 40 - maj 1945 til besættelsesmagten at have leveret maskiner og maskinedele, til dels af krigsvigtig betydning, såsom flyvemaskinedele, dybderor til undervandsbåde, presseranlæg til granater m.v. til et samlet beløb af kr. 12.009.430 kr. svarende til ca. 22 pct. af selskabets samlede omsætning i samme tidsrum, således at selskabet herved havde opnået en fortjeneste på kr. 1.114.912 kr". Hertil føjedes, at der bl. a. ved henvendelse til Wehrwirtschaftsstab København, den tyske hærs overkommando i Berlin samt til forskellige tyske fabrikker var udvist en betydelig aktivitet for at få forretningsforbindelse indledt, fortsat og udvidet, og at selskabet bl.a. ved at rykke leverandører for materiale til den tyske produktion,

samt ved at ombygge et lagerrum til montageværksted havde leveret en større og hurtigere produktion end efter omstændighederne påkrævet.

Det fremgik ved forhøret af den sigtede, direktør Mansted, at fabrikken var blevet oprettet i 1897 og som hovedfabrikation havde haft dampmaskiner, turbiner og kølemaskiner. Hertil kom fra 1932 hydrauliske presser anlæg, der navnlig anvendtes til militære formål. Efter krigens udbrud blev en række store oversøiske ordrer annulleret, hvorfor fabrikken 9.4. 1940 stod med en betydelig ledig kapacitet. Allerede før besættelsen udfoldede man store bestræbelser for at erstatte tabte ordrer ved optagelse af nye produktioner, oprettelse af laboratorier og forhandlinger med nye eksportmarkeder. Den øvrige produktion på ca. 6,6 mio. kr. omfattede fabrikata såsom køleaggregater, smedehamre, turbiner, kompressorer, hydrauliske pressere, pumper m.m. Angående de nævnte dybderor til undervandsbåde forklarede den sigtede, at fabrikken ikke tidligere havde fremstillet dem, men at de var nemme at fremstille og passede godt til dens produktionsapparat. Sigtede mente ikke at have kunnet undslå sig for at påtage sig dette arbejde, idet tyskerne var fuldt ud bekendt med fabrikkens kapacitet og var klar over, at fabrikken kunne påtage sig opgaven.

Atlas' forbindelse med Elektro-Akkustic i Kiel blev indledt den 2. oktober 1940 ved en henvendelse fra ingeniør Aage Christensen, som repræsenterede firmaet her i landet. Det drejede sig om simple og spinkle dreje- og fræseopgaver, som ikke syntes at være krigsbetonede. I alt løb omsætningen med Electro-Akkustic op til ca. 4,2 mio. kr. Først senere blev man klar over, at det var dele til ekkolod, og i 1942 fik man at vide, at de var krigsvigtige. Tyskerne stillede krav om, at monteringen skete i et støvfrit lokale, hvilket skete ved indretning af et lagerrum til formålet.

Den 29. december 1947 fremsendtes sagens akter på ny til Rigsadvokaten, idet Statsadvokaten henholdt sig til sin tidligere indstilling af 16. september 1947. Rigsadvokaten fremsendte derefter den 21. februar 1948 akterne til Justitsministeriet med indstilling om, at sagen sluttede på grund af bevisets stilling. Den 17. april 1948 blev sagen tilbagesendt med godkendelse af denne indstilling.

Atlas-sagen blev herefter overført til behandling efter Avancebegrænsningsloven.¹⁶⁸ Blandt underleverandørerne til Atlas var Hærens Våbenarsenal med leverancer for 228.351 kr., Flyvetroppernes Værksteder med 60.261 kr. samt Danfoss, der leverede køleautomatik til Atlas for 212. 872 kr. Danfoss' salg af køleautomatik passede fint ind i Atlas omfattende produktion af kølemaskiner. Der ses - i det omfang leverancernes anvendelsesmuligheder kan bedømmes - intet vidnesbyrd om, at Atlas som påstået i pressen havde leveret maskindele til tanks, som Danfoss-leverancerne kan være indgået i.¹⁶⁸

Motorfabrikken Bukh

Motorfabrikken Bukh, Kalundborg, havde i 1940-45 en totalomsætning på 14.727.110 kr. Omsætningen blev under besættelsen halveret i forhold til førkrigsomsætningen. Den tyske omsætning i 1940-1945 udgjorde 2.935.432 kr. svarende til 19,9 pct. af den totale omsætning. Avancen på den tyske omsætning var 26,9 pct., hvilket blev reduceret til 3,7 pct. Der tilbagebetaltes hermed 682.941 kr. Leverancerne var materiel til ubådsmotorer og motorer, og aftagerne var tyske militære myndigheder.

Hovedejeren i Motorfabrikken Bukh var skibsreder A. P. Møller. I december 1942 var der en korrespondance mellem Motorfabrikken Bukh og den Kommitterede for Industrisager om

timelønninger, der kunne accepteres ved kalkulation af leverancer for tyskerne. Den kommitterede havde ved kalkulationerne af en ordre ikke villet godkende en timeløn til arbejderne på fabrikken på 2,18 kr. pr. time, hvilket fabrikkens ledelse hævdede var den gængse på egnen. Den kommitterede ønskede lønnen kalkuleret til 2,02 pr. time. Om dette udviklede der sig en konflikt i skrivelser den 4. december, 10. december, 12. december. og 15. december 1942. Striden endte i, at fabrikkens ledelse herefter ikke ville modtage ordren på de givne vilkår. Herefter blev afdelingschef i Udenrigsministeriet M.A. Wassard involveret i sagen, som derefter endte med et forlig om akkordtimefortjenesten. Wassard skrev derefter til A. P. Møller: "Udenrigsministeriet lægger megen vægt på at modvirke den tendens, som værnemagtsordrerne har til at sætte en almindelig lønstigning i Gang. Det er ikke alt i disse Bestræbelser, der stemmer med den enkelte Industrivirksomheds øjeblikkelige Interesser, men Virksomhederne har bøjet sig for den, på længere sigt almene Interesse. Dette udkræver en vis Resignation fra Virksomhedernes Side, idet disse har den Udvej at erklære, at de ikke har Interesse i at udføre den pågældende Værnemagtsordre på de af Udenrigsministeriets Kommitterede fastsatte Vilkaar; i så Fald vil Udenrigsministeriet komme under et sådant Tryk fra Værnemagten, at man med deraf følgende Prestigetab bliver nødt til at give efter. Så vidt mig bekendt er det dog kun sket én Gang, at en dansk Virksomhed - en mindre fabrik i Jylland - har indtaget det nævnte Standpunkt med det nævnte Resultat. Da der således bag den denne tilsyneladende ikke særlig betydningsfulde Sag, dog ligger alvorlige principielle Spørgsmål, har jeg ment, at det var rigtigt at gøre Dem bekendt med Sagen for det Tilfælde, at De måtte ønske at give Aktieselskabets Bestyrelse visse Retningslinjer". Skrivelsen slutter derefter med at anføre, at de sagkyndige mente, at man i virksomheden næppe med større ret kan påberåbe sig, at arbejderne ville forlade virksomheden ved den stipulerede arbejds løn.

Skrivelsen illustrerer den form for tryk, som tyskerne kunne anlægge på myndighederne, når de ønskede at opnå bestemte ønsker. I A.P. Møllers svar af 8. januar 1943 skriver han:

Jeg takker for Deres Brev af 6. ds., men skønt jeg er Hovedejer af Motorfabrikken Bukh A/S, blander jeg mig ikke i Driften og ønsker ikke at beskæftige mig med, hvad Fabrikken bør eller ikke bør modtage i Betaling for Arbejder, den udfører for Tyskland. Jeg har i sin Tid givet Ledelsen visse Retningslinjer i store Træk, nemlig at Fabrikken ikke må påtage sig tysk Arbejde for mere end 1/3 af sin Produktion, og at den ikke må løbe væsentlig Risiko m. H. t. Betaling for sådant Arbejde. Disse Retningslinjer står stadig ved Magt, og jeg er ikke til sinds at ændre dem. For øvrigt må jeg henvise til Direktør og Bestyrelse.

Dansk Industri Syndikat

Før 1940 havde der ikke været eksport af våben fra Dansk Industri Syndikat til Tyskland, idet der kun havde været en prøvesending på 325 kg. i 1939. Der er på Nationalbankens clearingkonto den 16. april 1940 registreret en betaling på 180.000 kr. for denne sending. Virksomhedens eksport gik overvejende til oversøiske lande.

Den 17. april 1940 blev Dansk Industri Syndikat ligesom en række andre virksomheder af betydning for den tyske krigsøkonomi opsøgt af dr. Forstmann, lederen af Wehrwirtschaftsstab Dänemark. Dr. Forstmann, der senere blev udnævnt til Kapitän zur See (svarende til kommandør hos os), var i hele besættelsestiden chef for Rüstungsstab Dänemark, hvorigennem alle bestillinger til den danske industri skulle gå. Fabrikkens direktør Werner Haubroe udarbejdede i april 1945 en

beretning om den tyske henvendelse, som blev indsendt til Statens Våbenkontrol og Justitsministeriet. I beretningen skriver Werner Haubroe:

Da Danmark den 9. april 1940 blev besat af Tyskerne, ventede man på Dansk Industri Syndikat, at tysk Militær ville besætte Fabrikken. Dette skete dog ikke, og først den 17. april blev der fra det tyske Gesandtskab rettet telefonisk Forespørgsel, om vi ville modtage en tysk Officer. Direktør Henckel tog til Udenrigsministeriet, hvor han havde en samtale med Direktøren, Minister Mohr, der udtalte, at vi saa vidt muligt burde henvise de tyske Myndigheder til Udenrigsministeriet i Spørgsmaal af Betydning for Danmark. For øvrigt var vi nødt til at give Tyskerne sådanne Oplysninger om Syndikatet, som de maatte rette henvendelse til os om. Samme Dag Kl. 17 kom Fregattenkapitän Dr Forstmann ud på Syndikatets kontor. Ved Mødet på Syndikatets Kontor den 17. April 1940 udtalte Kaptajn Forstmann, at Tyskland var interesseret i, at det danske Erhvervsliv holdtes i gang og derfor ogsaa i, at vor Virksomhed opretholdtes. Formålet med hans Besøg var at forespørge, om vi i princippet var villige til at fabrikere Vaaben til den tyske Værnemagt. Hertil svarede vi, at det ikke var tilladt at levere våben til krigsførende Magter, hvorfor vi henviste ham til forhandling med den danske Regering. Dr. Forstmann var enig i, at de tyske Myndigheder rettede henvendelse til den danske Regering".

Ifølge direktør Aage Henckel (kommerciel direktør i Dansk Industri Syndikat) havde direktionen ved Forstmanns besøg den 17. april på Forstmanns spørgsmål bekræftet, at man var villige til at levere våben til tyskerne under forudsætning af regeringens tilladelse.¹⁶⁸ Det fremgår af direktør Haubroes optegnelser - samstemmende med beretningen nedenfor - at regeringen i april 1940 havde aftalt med tyskerne, at der skulle leveres våben til den tyske Værnemagt.¹⁶⁸ Forholdet meddeltes ved et møde den 3. maj 1940:

Den 3. Maj havde Direktør Henckel en samtale med Udenrigsminister Dr. Munch og Minister Mohr. Dr. Munch meddelte, at der var truffet en Aftale mellem Danmark og den tyske Værnemagt, hvorefter Danmark skulle overlade Værnemagten en del våben. Handelsforhandlinger skulle optages i Berlin i begyndelsen af Maj.¹⁶⁸

Mødet i maj var de dansk-tyske regeringsforhandlinger, som regulerede samhandelen mellem de to lande og herunder ogsaa leverancer af våben til tyskerne. I maj 1940 modtog Dansk Industri Syndikat de første tyske ordrer. De omtalte ordrer på våben har formentlig været de af Renthe-Fink nedenfor omtalte våben til den danske marine, som lå i bestilling hos Dansk Industri Syndikat. I et telegram angående dansk verbalnote om bevæbning af danske handelsskibe skrev den tyske gesandt:

Den danske Marine har i Maj 1940 måttet afgive sine ved Geværfabrik Madsen bestilte Flakvåben til os. Madsen arbejder nu kun for den tyske Krigsmarine.¹⁶⁸

Forinden Syndikatet accepterede bestillingerne henvendte selskabets formand, direktør Percy Ipsen, sig til Udenrigsministeriet (afdelingschef Wassard og kontorchef Peschardt) med spørgsmålet, om man skulle lukke fabrikken:

Hertil blev der svaret, at det maatte vi endelig ikke gøre, da man saa risikerede, at Tyskerne beslaglagde Fabrikken, og det kunne tænkes, at det ville udstrække sig ogsaa til andre fabrikker.

Dansk Industri Syndikat modtog en mundtlig udtalelse, som man i slutningen af juni bad ministeriet om at få på skrift. En sådan blev først modtaget den 8. juli 1941.

Til at kontrollere og godkende de bestilte våben blev der indsat tre tyske kontrollører ved Dansk Industri Syndikat, nemlig en fra marinen, en fra luftvåbnet og senere også en fra hæren. I øvrigt blev der til stadighed stillet krav om forøgelse af produktionen.

En af tyskernes første handlinger var at forbyde al udførsel af våben fra Danmark, med mindre der forelå en tilladelse fra de tyske militærmyndigheder. Denne ordre blev dog tilbagekaldt ved et besøg, som direktør Henckel den 4. juni 1940 aflagde i Oberkommando der Wehrmacht i Berlin, og samtidig blev det i O.K.W. lovet, at Syndikatet skulle være berettiget til at reservere en del af sin produktion, 20-25 pct., til andre stater.¹⁶⁸ Denne aftale var en fordel for Dansk Industri Syndikat, fordi den betød, at det sædvanlige avanceniveau fra før krigen på ca. 30 pct. kunne opretholdes, mens den tilladte avance i den tyske afsætning af Odel-udvalget blev barberet ned til langt lavere procenter af omkostningerne.

Spørgsmålet om våbenleverancer blev behandlet af regeringen på et møde den 21. maj 1940. Den danske forsvarsminister rejste ved ministermødet den 21. maj 1940 spørgsmålet om Søartilleriets evt. samarbejde med Dansk Industri Syndikat om levering af 20 mm. skyts til Tyskland. Det hedder i referatet fra regeringsmødet:

Der var enighed om i Regeringen, at man burde afstaa herfra og overlade Arbejdet til Privatindustrien.

Der lå i denne tilkendegivelse en dispensation fra våbenloven og en godkendelse af, at Dansk Industri Syndikat, som det i hovedsagen drejede sig om, kunne producere og sælge våben og ammunition til tyskerne. Da produktionen af skyts alene lå hos Søartilleriet var det tillige en accept af statslig våbenproduktion for tysk regning. Udsigten til at skulle levere våben kostede naturligt nok frustrationer i regeringen.

I endnu et møde i regeringen samme dag foreligger der oplysninger fra Dansk Industri Syndikat om, at man havde forhandlet med tyskerne om leverancer af 500 stk. 20 mm. kanoner til den tyske marine og om leverancer af maskingeværer. Direktør Henckel havde været til forhandling i Berlin om sagen.¹⁶⁸ Der tales her formentlig om, det dansk-tyske regeringsudvalgs møde i Berlin i begyndelsen af maj, hvor Udenrigsministeriet havde medbragt repræsentanter for erhvervsorganisationerne og virksomheder som delegationsmedlemmer. Det omtalte besøg af direktør Henckel og hans forhandlinger direkte med Den tyske Overkommando passede ikke Udenrigsministeriet og regeringen, hvis politik det var, at alle forbindelser til de tyske myndigheder alene skulle gå igennem ministeriet. Meddelelsen blev modtaget med vrede.¹⁶⁸

Den 7. juni 1940 kom den første tyske bestilling om produktion af våben i form af et skriftligt kontrakttilbud, hvor Oberkommando der Kriegsmarine fremsendte en ordre om levering af 500 stk. 20 mm. kanoner med lavetter og tilbehør. Bestillingen blev senere udvidet med endnu 500 stk.

Den samlede sum for denne ordre var ca. 11,6 mil. kr. Dansk Industri Syndikat fremsendte tilbud på ordrens pris den 7. juli 1940.

Også det tyske luftfartsministerium fremkom med bestillinger, idet det den 27. juni 1940 fremsendte en foreløbig besked om, at man ønskede en leverance på 2400 stk. Madsen maskingeværer. Herefter udarbejdede Dansk Industri Syndikat den 10. juli 1940 et tilbud på denne ordre på 10,5 mio. kroner, som godkendtes af det tyske luftvåben den 5. oktober 1940. Totalsummen på begge leverancer blev den 21. maj 1941 angivet til 24,4 mio. kr.

Den 16. august 1940 foreligger den første ansøgning fra Dansk Industri Syndikat til Justitsministeriet om tilladelse til eksport af 500 stk. rekylvåben med tilbehør til Tyskland. Denne tilladelse blev givet og var helt i overensstemmelse med de dansk-tyske handelsaftaler om leverancer i andet halvår 1940.

Herefter kan vi følge Syndikatets afskibninger af våben til Tyskland måned for måned gennem indberetningerne til Våbenkontrollen.¹⁶⁸ De store ordrer fra de tyske militære myndigheder i 1940 produceredes og afskibedes til Tyskland i årene 1941-1943.¹⁶⁸ Disse ordrer fremsendtes via Industrirådet til Udenrigsministeriet til godkendelse den 18. oktober 1940. Man henviste til de stedfundne forhandlinger, der ekstraordinært havde åbnet adgang til betaling over den dansk-tyske clearing af eksport til Tyskland af visse industrivarer. Man indsendte i overensstemmelse hermed og efter forhandling med den herværende tyske Wehrwirtschaftsstab anmodning om ministeriets godkendelse af, at de nævnte våbenleverancer måtte finde sted. En sådan blev givet.¹⁶⁸

I arkivet for Revisionsudvalget for tyske Betalinger ligger en 5 pakker stor sag vedrørende Dansk Industri Syndikats leverancer til tyskerne under krigen. Sagerne er overgået fra Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager til Revisionsudvalget. På pakkeskiltene ses endnu Udenrigsministeriets kommitteredes signatur UKI, og sagerne rummer alle de indberetninger, som Dansk Industri Syndikat under besættelsen efter de givne forskrifter indsendte til myndighederne. Myndighederne fik gennem disse indberetninger et fuldt over blik over virksomhedens leverancer og dispositioner.¹⁶⁸

Den grundlæggende forklaring på Dansk Industrisyndikats leverancer af våben til tyskerne under besættelsen var, at den danske regering besluttede ikke at nedlægge produktionen. Det fremgår af sagsforløbet, at regeringen allerede i besættelsens første uger (mellem den 24. april og den 3. maj 1940) gav efter for det tyske pres om våbenleverancer, idet man gav tilsagn om, at våben til brug for marinen, som stod på DISA, ville blive overgivet til tyskerne. Den 21. maj godkendte man ikke bare leverancer til tyskerne fra Dansk Industri Syndikat, men også, som bekræftet den 21. juli 1940, at statsligt producerede leverancer på Statens Våbenarsenal og Marinens Ammunitionsdepot kunne afsættes til tyskerne med Dansk Industri Syndikat som stråmand for afsætningen. Statens Våbenarsenal fungerede på dette grundlag som underleverandør for Dansk Industri Syndikat besættelsen igennem.

Dansk Industri Syndikats leverancer til tyskerne under besættelsen kom som helhed til at beløbe sig til sammenlagt 72,9 mio. kr. Det drejede sig udelukkende om våben og ammunition til tysk militær og tysk rustningsindustri. Salget udgjorde 69 pct. af den totale omsætning, og overskred således de regler, der var sat for acceptable leverancer. Også omsætningen i forhold til førkrigsniveauet var overskredet med tyske leverancer på 1,2 mio. kr. per måned sammenholdt med en gennemsnitlig omsætning per måned i årene 1937-1939 på 933.000 kr. Der var således intet,

der talte for, at Dansk Industri Syndikat, således som det skete, skulle henføres under Avancebegrænsningsloven (Lov 499 af 9/10 1945 § 2. stk.1). Forklaringen på, at dette skete, var, at staten selv var så involveret i Dansk Industri Syndikats leverancer til tyskerne under besættelsen, at en anklage mod virksomheden efter krigen var utænkelig. Justitsministeriet var da også allerede den 17. juli 1945 nået til den konklusion, at Dansk Industri Syndikat ikke skulle retsforfølges. Dansk Industri Syndikat undgik dog ikke at få sin avance på de tyske leverancer stærkt beskåret. Avancen på 9,7 mio. kr. eller 13 pct. af omsætningen blev nedsat til 4 pct., hvilket udløste en tilbagebetaling på 6,7 mio. kr.

Elektromekano og Dansk Radio Aktieselskab

De to selskaber Elektromekano A/S og Dansk Radio Aktieselskab (beliggende i Amaliegade i København) producerede radioer og radiomateriel. De to selskaber var tæt forbundne. Elektromekano havde i 1940 fået henvendelse fra tyskerne om leverancer af radioanlæg. Henvendelsen blev afvist. Sagen var gået videre til den daværende tyske søfartsattaché, Duckwitz, som havde meddelt selskabets bestyrelsesformand, skibsreder T.C. Christensen, at han ville henstille til besættelsesmagten, at den skulle klage til Udenrigsministeriet. Først i august 1940 gik virksomhederne efter konference med Industrirådet med til at levere 200 stk. radioanlæg og 100 stk. modtagere til et samlet beløb af 1.080.000 kr. til KriegsmarineWerft, Kiel. Da radioanlæggene var færdige, forlangte man fra tysk side andet arbejde udført. Det lykkedes virksomhederne en tid at undgå dette arbejde, indtil tyskerne truede med og traf forberedelser til beslaglæggelse af radiosendere, der var anbragt ombord på oplagte danske skibe. Elektromekanos bestyrelsesformand, skibsreder T. C. Christensen, der tillige var formand for Fragtnævnet, tog spørgsmålet op med Handelsministeriet. Afdelingschef Ove Nielsen i Handelsministeriet tilrådede, at man gennemførte de krævede leverancer til tyskerne for at redde de danske skibsstationer.

Under sagens behandling pressede selskabernes advokater på for at få en autoritativ udtalelse fra Handelsministeriet om, at leverancerne var sket efter Handelsministeriets ønsker og efter anvisning. Den 14. juni 1946 fremlagdes en erklæring fra afdelingschef i handelsministeriet, Ove Nielsen, hvori denne bekræftede at have samarbejdet med skibsreder T.C. Christensen for at undgå tyske indgreb over for den danske handelsflåde. Afdelingschefen erklærede, at han, da der fra tysk side blev stillet krav om udlevering af radioanlæg fra oplagte skibe, var enig med skibsreder T. C. Christensen i, at man for at undgå sådan udlevering, måtte imødekomme de tyske krav om levering af nye radiostationer, idet det ville være en katastrofe for den danske handelsflåde, navnlig også, da modstandsbevægelsen havde til hensigt at benytte disse radiostationer under krigshandlinger. Afdelingschefen, der selv var modstandsmand, oplyste, at der fra selskabernes og deres ledelses side var udført en betydelig illegal indsats, at der blev gjort, hvad man kunne for at sinke leverancerne til tyskerne, og at den sabotage, som virksomheden senere blev udsat for, formentlig var foretaget af grupper, der ikke havde haft nærmere kendskab til selskabernes forhold.

Elektromekano havde under krigen leveret materiel til tyskerne for 4.545.380 kr., mens Dansk Radio Aktieselskab havde leveret for 1.033.463 kr. Størstedelen af leverancerne fra Elektromekano - nemlig leverancer for 3.665.631 kr. - var sket i 1940 og 1941, hvilket svarede til den afgivne forklaring (som ganske vist søgtes mistænkeliggjort af det interne referat i Revisionsudvalget). Det var på dette grundlag selskabernes opfattelse, at der for Elektromekano forelå sådanne særlige omstændigheder, at det over for selskabet rejste tilbagebetalingskrav måtte bortfalde eller væsentlig nedsættes i henhold til Avancebegrænsningslovens § 12. Selskabet ankede endvidere

over, at man ved beregningen af driftsudgifter m.v. kun tog hensyn til udgifter, som virksomhederne havde på fremstillingstidspunktet, men ikke tog hensyn til de udgifter og tab, som var en direkte følge af disse leverancer. Der henvistes til, at ved to sabotage-handlinger den 25. oktober 1943 og den 12. januar 1945 blev størstedelen af fabrikkernes værktøj og maskiner helt eller delvis ødelagt, ligesom lagerbeholdningerne blev ødelagt. Man skønnede de samlede direkte og indirekte tab til at ligge mellem 1 og 1,25 mio. kr. Endelig blev det fremført, at tilbagebetalingskravene ville føre til selskabernes fallit.

Revisionslovgivningens ret hårdhændede karakter, som belyst her og i en række andre konkrete tilfælde, fremgår af Revisionsudvalgets svar på de fremsatte påstande:

- spørgsmålet om ordre eller anvisning fra politikere eller embedsmænd i forbindelse med de pågældende leverancer (Tilbagebetalingsloven nr. 500 af 9. oktober 1945 § 3, stk.2) var uden betydning ved anvendelsen af avancebegrænsningsloven. Selskaberne var tilladt en avance på 5 pct. af kostprisen, og det var det drejede sig om;
- de direkte og indirekte tab i forbindelse med sabotagehandlinger var der ifølge udvalgets kostprisbestemmelser af 31. oktober 1945 ikke hjemmel til at indkalkulere i kostprisen;
- revisionslovgivningen indeholdt ikke hjemmel til ved beregningen af tilbagebetalingskrav at tage hensyn til den tilbagebetalingspligtiges økonomiske forhold;
- Revisionsudvalget kunne ikke se, at oplysningerne om selskabets indsats for modstandsbevægelsen under krigen kunne give anledning til at bringe bestemmelsen i avancebegrænsningslovens § 12, stk. 1, 2. pkt. i anvendelse.

Dansk Radio havde under krigen haft tyske leverancer på 1.033.475 kr. svarende til 37 pct. af totalomsætningen. Avancen heraf var 14,9 pct., mens den tilladte avance var 4,3 pct. Elektromekano havde en tysk omsætning på 4.545.380 kr., hvilket udgjorde 70 pct. af den totale omsætning. Avancen herpå var 1.177.455 kr. eller 25 pct. af den tyske omsætning. Den tilladte avance blev beregnet til 2,7 pct.. Tilbagebetalingen blev herved sat til 1.010.371 kr.

Sagen førtes af selskaberne op til Ankenævnet. Ankenævnet stadfæstede på grundlag af formelle kriterier Revisionsudvalgets kendelser, idet det dog bestemte, at tilbagebetalingsbeløbet under hensyn til selskabets indsats for modstandsbevægelsen burde nedsættes til 900.000 kr.

Hærens Flyvetroppers Værksteder og A/S Flyvemateriel

A/S Flyvemateriel, Københavns Lufthavn, Kastrup fungerede i perioden fra 1942 til 1944 som formidler af de leverancer, der blev foretaget fra Hærens Flyvetroppers Værksteder beliggende i Værløse og på Kløvermarksvej i København til Norddeutsche Dornierwerke, Wismar. I november 1942 afsluttedes der en formel kontrakt mellem A/S Flyvemateriel og Hærens Flyvetroppers Værksteder om, at disse leverancer skulle foregå i A/S Flyvemateriels navn, men for Flyvemaskineværkstedernes regning. A/S Flyvemateriel fik provision for sin virksomhed. Der blev den 30. september 1942 og den 3. oktober 1942 tegnet en særlig kontrakt mellem chefen for Værkstederne i Værløse, civilingeniør Aage E. Klem, og direktøren for A/S Flyvemateriel, direktør Knud Lybye. Det fremgår imidlertid, at A/S Flyvemateriel allerede på dette tidspunkt gennem en periode havde haft den omtalte funktion. En kontrakt om Flyveværkstedernes leverancer blev yderligere indgået mellem A/S Flyvemateriel og Deutsche Dornierwerke, Wismar. Den samlede

afsætning til Dornierwerke i perioden 1942-1944 var på 1.956. 826 kr. Leverancerne var godkendt både af Udenrigsministeriets kommitterede i Industrisager og af Direktoratet for Vareforsyning, og godkendelserne gik den sædvanlige vej gennem Industrirådet.

Flyvetroppernes Værksteder var også underleverandør til andre danske maskinfabriker, således blev deres produktion solgt til bl.a. A/S Atlas og A/S JEKO Maskinfabrik. Leverancerne gennem sidstnævnte firma for 1.667.367 kr. til Dornier Werke skete først i 1944 efter, at værkstedernes produktion var overtaget af tyskerne. JEKO fik som en ondartet værnemagervirksomhed dom efter krigen med konfiskationer og bøder for virksomheden og fængselsstraffe for lederne (se ovenfor).

Ledelsen for Flyvetroppernes Værksteder var ikke i stand til at levere et dækkende regnskab for den tyske afsætning til Revisionsudvalget, idet der blev henvist til, at en brand i september 1943 havde ødelagt alle Værkstedernes papirer. Indtægterne indgik i regnskaberne for Hærens Flyvetropper, og pengene blev indbetalt til Krigsministeriets kasse. På grundlag af bilag til Værkstedernes regnskab kunne man dog oplyse, at der fra 1941 til 1943 bl.a. havde været salg af flyvemaskinemateriel gennem Maskinfabrikken Atlas for 64.313 kr. Man må således regne med, at Værkstederne tillige kan have afsat deres produktion til tyskerne gennem andre danske maskinfabriker. Sagerne blev henlagt administrativt.¹⁶⁸

Ford Motor Company

Ford Motor Company A/S, København, havde i årene 1940-1945 en afsætning til tyskerne på 7.106.596 kr. Leverancerne bestod af generatorer, slæbebåde, automobiler, desinfektionsapparater og reservedele.

Virksomhedens samlede omsætning gik dramatisk ned under krigen. I 3-årsperioden 1937-39 var den samlede omsætning på 155.813.268 kr., mens den i 5-årsperioden 1940-1945 blev reduceret til 51.516.027 kr. Den tyske omsætning på 7 mio. kr. udgjorde således kun 13,6 pct. af den samlede omsætning under krigen. I krigens første måneder blev Fords lokalforretninger over hele landet tømt af tyskerne ved et salg til firmaet Dr. Wunderlich af 544 biler for 1,2 mio. kr.

Den produktion, som derefter blev taget op, var først og fremmest generatorer og kølere til automobiler som erstatningsvare. Der afsattes 4000 generatorer og 100 kølere til det tyske marked under besættelsen. Hertil kom 350 desinfektionsapparater og 5000 kølere og filtre foruden 200 slæbebåde. Den største aftager var Imbert Generatoren G.M. B. H., Köln, som aftog generatorer og kølere hertil for 3,9 mio. kr. Andre store aftagere var Niessen Werke Kommandit Gesellschaft, Wien, med desinfektionsapparater for 867.000 kr., og Gebrüder Sachsenberg A/G, Berlin, med slæbebåde for 691.000 kr. Der var ingen direkte leverancer til militæret ud over en lille ordre på 13.700 kr. til Oberkommando des Heeres, Berlin.

Efter at et mistænkeliggørende referat fra kommunisten Vagn Diarré var blevet afvist af krisepolitiet som grundlag for at anlægge sag, blev sagen behandlet i Revisionsudvalget, som henførte den under avancebegrænsningsloven. Firmaets avance, der under krigen havde været på 1.081.297 kr. eller 15,4 pct. af omsætningen, reduceredes til 258.509 kr. eller 3,6 pct. Der blev således tale om en tilbagebetaling på 822.781 kr.¹⁶⁸

Frichs A/S

Frichs A/S, Århus, leverede lokomotiver og udførte skibsreparationer m.m. for tysk regning i årene 1940-1945 for 9.833.017 kr. Leverancerne skete over 60 måneder svarende til 164.000 kr. pr. måned. Den månedlige gennemsnitlige tyske leverance i perioden var i perioden 1937-40 væsentlig større, nemlig på 537.896 kr. Den tyske omsætning på 9,8 mio. kr. udgjorde 24,3 pct. af den totale omsætning under krigen på 40,4 mio. Leverancerne skete overvejende til Deutsche Reichsbahnen. Leverancerne kom i stand gennem tyske myndigheders henvendelse til Udenrigsministeriet, som formidlede kontakt til forskellige danske metalvirksomheder som Frichs, Atlas, Skandia m.fl.

Forholdet var genstand for en politimæssig undersøgelse, der blev afsluttet uden tiltale. Politiet meddelte statsadvokaten for ekstraordinære anliggender, at nok havde A/S Frichs i betydeligt omfang udført arbejder for den tyske besættelsesmagt, men efter det oplyste havde firmaet ikke på utilbørlig måde samarbejdet med besættelsesmagten, idet virksomheden havde været nødt til at påtage sig arbejdet. Dette stemte også med den lokale opfattelse og med kendskabet til ledelsens indstilling overfor tyskerne. Politiets indstilling om, at der ikke skulle foretages mere i sagen, blev tiltrådt af statsadvokaten og rigsadvokaten.

Den største enkelte aftager af virksomhedens ydelser var Deutsche Reichsbahnen, Berlin, med ordrer på 5,6 mio. kr. Hertil kom Berliner Maschinenbau med ca. en halv mio. kr. og Oberkommando der Kriegsmarine, Berlin. Der var tale om en beslaglæggelse af motorer i forbindelse med en ordre afgivet til Norge og med leverancer af skibsreparationer.¹⁶⁸

General Motors

Virksomheden General Motors International, København, havde i årene 1937-1939 en samlet omsætning på 132.516 mio. kr. svarende til 3,7 mio. kr. per måned. Omsætningen reduceredes kraftigt under besættelsen. Den tyske omsætning udgjorde 4.948.766 kr. svarende til 166.231 per måned eller 5,4 pct. af den samlede omsætning. Det stod således klart, at firmaets produktion ikke var indrettet med henblik på tysk afsætning.

Leverancerne til tyskerne bestod af generatorer og lastvogne i årene 1940-1943. Med bortfaldet af salg af automobiler lagdes produktionen om til helt overvejende at omfatte generatoranlæg. Den tyske hovedaftager var Imbert Generatoren G.m.b.H., Köln, der aftog 7.450 generatoranlæg for 4,2 mio. kr. Derudover var bilfirmaet Dr. Wunderlich aftager af 110 stk. lastvogne for 630.000 kr. For Kriegsmarinewerft, Kiel, var der mindre ordrer på 75 generatoranlæg for i alt 104.000 kr. Det var overvejende Værnemagten, der pressede leverancer frem fra 1943. Sagen henførtes under Avancebegrænsningsloven, hvorved firmaet pålagdes en tilbagebetaling på 335.759 kr.¹⁶⁸

Holeby Dieselmotorfabrik A/S

Holeby Dieselmotorfabrik A/S var et datterselskab af Burmeister & Wain Under krigen leverede fabrikken maskiner og støbegods til tyskerne for 1.424.331 kr. svarende til gennemsnitlig 25.650 kr. per måned. Den gennemsnitlige månedlige omsætning i årene før 1940 havde ligget på 172.600 kr., og virksomhedens produktion var således ikke bygget op på tysk afsætning. Virksomhedens fortjeneste på den tyske afsætning på 356.954 kr. eller 25,0 pct. reduceredes herefter med en tilbagebetaling efter Avancebegrænsningsloven på 304.321 kr., hvorved avancen kom på 3,7 pct. af den tyske omsætning.¹⁶⁸

I. Krüger

Ingeniørfirmaet I. Krüger A/S leverede entreprenørarbejde i form af vandrensnings- og vandværksanlæg, pumper m.m. for tysk regning i 60 måneder. Forholdet var genstand for politimæssig undersøgelse, uden at der blev rejst sag. Den tyske omsætning var på 8,9 mio. kr. svarende til gennemsnitlig 149.200 kr. per måned, hvilket var mindre end førkrigsomsætningen. Leverancerne fandt sted til tyske militære myndigheder i Norge og Finland og til den tyske Værnemagt her i landet. Forholdet henførtes under Avancebegrænsningsloven. Nettofortjenesten på 1,2 mio. kr. blev reduceret med en tilbagebetaling på 831.523 kr. og avancen reduceredes hermed fra 13,67 pct. af den tyske omsætning til 4,3 pct.¹⁶⁸

Novo

Firmaet Novo Terapeutisk Laboratorium A/S optræder som et særtilfælde blandt de berørte virksomheder. Firmaet blev den 14. september 1950 af Revisionsudvalget for tyske betalinger pålagt at skulle tilbagebetale 1,6 mio. kr. til statskassen af den avance, som firmaet havde haft ved salg af insulin til Tyskland under krigen. Novos sag havde været til politimæssig undersøgelse, der blev afsluttet, uden at der blev rejst tiltale.

Novos tyske omsætning var mindre under besættelsen end før krigen. Den tyske omsætning var på 8,2 mio.kr., som leveredes til tyske forbrugere. Salget udgjorde 43,4 pct. af den totale omsætning. Novos ejere, fabrikant Peter Harald Pedersen og fabrikant, cand. pharm. Andreas Thorvald Pedersen, havde som eneejere eksporteret insulin til Tyskland før krigen. I 1940 oprettedes aktieselskabet Novo, og fra 1941-45 udførtes direkte for tysk regning leverancer af insulin og tryptazin for gennemsnitligt 157.603 kr. per måned. Det blev godtgjort, at selskabet ikke var blevet udvidet med henblik på tysk afsætning. Virksomheden hørte følgelig under avancebegrænsningsloven.

Revisionsudvalget fastsatte den tilladte fortjeneste til 5 pct. af kostprisen svarende til 312.000 kr. Herefter blev tilbagebetalingsbeløbet opgjort til 1,6 mio. kr.¹⁶⁸ Denne kendelse blev modtaget med vantro på Novo. De 5 pct. af omkostningerne, som lovgivningen tillod i avance var, som man anførte, ganske usædvanligt lavt i forhold til firmaets normale avancer. Novo valgte derfor at tage kampen op og føre sin sag til Højesteret.

Novo havde allerede i 1930'erne eksporteret den største del af sin produktion til kontinentet, herunder først og fremmest til Tyskland, men også til lande som Østrig, Frankrig og Norge m.fl. Den danske afsætning udgjorde kun ca. 10 pct. af omsætningen. Under hele besættelsen fortsatte man med den sædvanlige afsætning, idet man konsekvent fordelte insulinproduktionen til de forskellige lande i samme forhold som leverancerne i det sidste år før krigen 1939. Denne fordelingsmåde blev godkendt både af de danske og de tyske myndigheder. Synspunktet var, at leverancerne af en vare som insulin er et spørgsmål om liv og død for diabetikere, hvorfor det måtte anses for en forpligtelse i så høj grad som muligt at søge at opretholde førkrigsproduktionen.

Insulinproduktionen blev dog betydelig lavere under besættelsen end i årene forud for krigen. Eksportpriserne forhøjedes kun med 50 pct. over førkrigniveauet, hvilket med prisstigninger på 100 pct. alene det første krigsår i virkeligheden betød, at prisen lå lavere end før krigen. Prisstigningerne dækkede langt fra de forøgede produktionsomkostninger. Den procentvise avance blev derfor mindre. Afsætningen af insulinen forhandlede af Udenrigsministeriet inden

for de dansk-tyske handelsaftaler. Udenrigsministeriet havde under krigen flere møder med de danske insulinfabrikker for at tage stilling til tyske krav om forøgede leverancer. Det fremhævedes på disse møder, at den ordinære dansk-tyske eksport og import, hvortil Novos eksport af insulin hørte, nogenlunde balancerede, og at Novos afsætning derfor var med til at finansiere importen af livsvigtige råvarer. Underskuddet på clearing-kontoen hidrørte ikke fra den ordinære eksport, men fra de store ekstraordinære industrileverancer, der var kommet til under besættelsen.

Novos synspunkt var derfor, at den fortjeneste, som man nu ville konfiskere fra virksomheden, var betalt gennem den tyske eksport til Danmark og ikke af Nationalbankens kasse.¹⁶⁸ Meningsudvekslingerne mellem på den ene side Revisionsudvalget og på den anden side Novos advokat og revisor viste, at den beskæring af avancer, der blev gennemført først under krigen gennem arbejdet i Odeludvalget og senere efter krigen i Revisionsudvalget var meget vidtgående. Avancerne i de virksomheder, der her blev fremdraget som eksempler, var langt højere i fredsårene 1937-39 end de avancer, der blev tilladt af Odel-udvalget (6- 8 pct. og op til 10 pct. af kostprisen) og af avancebegrænsningsloven (5 pct. af kostprisen). Avancen på Novos indenlandske salg lå på 10 pct. i årene 1937-1939, mens der i det langt større udenlandske salg blev nået avancer på 60-65 pct. Salgspriserne til udlandet lå før krigen ca. 50 pct. over salgspriserne til indlandet. Under krigen var avancen på salg til Tyskland væsentlig lavere end før krigen, nemlig på 34,3 pct. af kostprisen. Avancen af salg til Tyskland var ikke større end avancen ved salg til det øvrige udland. Af de øvrige fremlagte tal fremgår det, at selskabet trods avanceforskellen ikke havde udvidet salget til udlandet under krigen.¹⁶⁸

Novo førte Revisionsudvalgets afgørelse til Østre Landsret med den påstand, at sagen slet ikke hørte ind under Revisionsudvalgets kompetence. Man fik ved Østre Landsret medhold i, at spørgsmålet om, hvorvidt en sag hørte under Revisionsudvalget, var et domstolsanliggende, men Landsretten kom også til det resultat, at Novos sag faktisk henhørte under revisionslovgivningen. Til landsrettens dom var der knyttet følgende interessante udtalelse:

Sagsøgte (Revisionsudvalgets) Paastand om Frifindelse vil herefter være at tage til Følge, idet Retten ikke ved sin afgørelse har Mulighed for at tage i Betragtning, at Lovens Regler i det foreliggende Tilfælde rammer Sagsøgerne urimelig hårdt.¹⁶⁸

Retten pegede hermed formentlig på, at den fandt behandlingen af virksomheden urimelig og vel også indirekte på det problem, at kendelserne om de ofte meget store tilbagebetalinger var uden reel mulighed for rekurs til domstolene. Revisionsudvalgets skønsmæssigt trufne afgørelser i den enkelte sag var i virkeligheden ret urørlige. Kun ved uenighed i udvalget kunne der ankes til det særlige ankenævn, hvis afgørelser tilmed skete ud fra rent formelle kriterier.

I sagen om Novo henstillede Østre Landsret efter afslutning af proceduren til kammeradvokaten at forelægge spørgsmålet om anvendelse af avancebegrænsningslovens § 12 for udvalget, der imidlertid i et møde den 23.oktober 1951 afslog at optage sagen på ny. Udvalget, der henviste til,

at udvalgets praksis har været den, at avancebegrænsningslovens § 12 kun har været bragt i anvendelse i tilfælde, i hvilke det er anset for godtgjort, at den tilbagebetalingspligtige under besættelsen har ydet en positiv indsats til fordel for modstandsbevægelsen.

Landsrettens dom blev bekræftet ved Højesteret. Efter denne dom stod det klart, at Novo måtte rette sin klage til det ved lovgivningen nedsatte særlige Ankenævn. Det var her selskabets påstand, at forholdet med urette var henført under avancebegrænsningslovens § 2, subsidiært at tilbagebetalingspligten ophævedes, eller at tilbagebetalingsbeløbet nedsattes i henhold til avancebegrænsningslovens § 12, der gav mulighed herfor i særlige tilfælde. Virksomhedens begrundelse for den subsidiære påstand var bl.a., at leverancerne var foretaget under pres fra Udenrigsministeriet og forskellige andre myndigheder, at det drejede sig om lægemidler, som, hvis de ikke blev udført, ville have medført, at tusinder af mennesker i Tyskland og andre af tyskerne besatte lande ville være døde af sukkersyge, samt at det for Højesteret under retssagen blev oplyst, at den almindelige tilbagebetaling i henhold til avancebegrænsningslovens § 2 havde været langt lavere end i dette tilfælde. Man fremholdt endvidere Landsrettens bemærkninger om, at lovens regler ramte sagsøgeren urimelig hårdt.

Ankenævnet tilsidesatte imidlertid Novos indvendinger og stadfæstede Revisionsudvalgets kendelse. Ankenævnet afviste ved behandlingen at tage stilling til, i hvilket omfang og med hensyn til hvilke forhold § 12 gav hjemmel til dispensation, idet det stadfæstede Revisionsudvalgets afgørelse med en kort udtalelse om, at der i den foreliggende sag ikke forelå sådanne særlige omstændigheder, at der var grundlag for en dispensation fra lovens bestemmelser.¹⁶⁸

M. P. Pedersen

Ingeniørvirksomheden M. P. Pedersen (København) leverede direkte for tysk regning i tiden 1940-1945 radiomateriel for et samlet beløb af 7.936.854 kr. eller for gennemsnitlig 136.000 kr. per måned. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning havde i årene 1937 -39 havde været ca. 68.000 kr.

Sagen var genstand for politimæssig undersøgelse, der afsluttedes uden at der blev rejst tiltale. Det blev anset for godtgjort, at virksomhedens udvidelser under krigen ikke var sket med henblik på tysk arbejde. Sagen behandledes herefter under Avancebegrænsningsloven, hvorefter firmaet fik ret til en avance på 261.000 kr., mens den pålagdes en tilbagebetaling på 2,5 mio. kr.¹⁶⁸

Leverancerne skete til tyske militære myndigheder. Således for 5,75 mio. kr. til Kriegsmarinewerft, Kiel, samt for 891.700 til Oberkommando der Kriegsmarine, Berlin. Herudover blev der leveret til Zentraler Marine Nachrichtenmittelbetrieb, Thale a. Harz, samt til Reichsluftfahrtministerium, Berlin.¹⁶⁸

Wilhelm Pedersen

Maskinfabrikant Vilhelm Pedersen, Høng, leverede i perioden 1940-45 fræsemaskiner og fræsemaskinetilbehør m.v. til besættelsesmagten for et samlet beløb på 13.529.605 kr. Fabrikens produktion havde i årene 1937-1939 været på sammenlagt 6.798.224 kr. svarende til 2.266.074 kr. per år. Under krigen voksede virksomhedens omsætning stærkt til en samlet omsætning på kr. 36.834.256 fra 1940 frem til årsskiftet 1945, hvilket svarede til 7,37 mio. kr. pr. år. Af den totale omsætning udgjorde den tyske omsætning 44,8 pct.¹⁶⁸

Virksomhedens vækst under krigen var tilstrækkelig bemærkelsesværdig til, at der iværksattes en politimæssig undersøgelse i sagen. Det fremgik heraf, at virksomheden allerede før krigen havde en betydelig eksport til forskellige lande på kontinentet. I 1940 havde firmaet således en stor leverance færdig til Frankrig, som ikke kunne afleveres på grund af isvinteren 1939-40, og som

man således havde til rådighed til afsætning. Gennem forskellige maskingrossister kom der henvendelse fra Wehrwirtschaftsstab i København, der ønskede at aftage den store franske ordre og i alt 270 fræsemaskiner til firmaet Alkett i Berlin. Før den første leverance og ved senere særlige lejligheder forhandlede der med Industrirådet om, hvordan man skulle forholde sig.

Herefter kom der via Rüstungsstab nye ordrer fra maskinforhandleren Pfeiffert i Erfurt, der var hovedaftager af firmaets fræsemaskiner krigen igennem, idet der dog i 1942 og 1943 blev leveret mindre mængder til Værnemagtens Overkommando i Berlin.

I forklaringerne blev det understreget, at virksomheden havde forsøgt at holde leverancerne tilbage så meget, som det var muligt. Virksomheden afsatte maskiner til mange andre lande i Europa end Tyskland. Udførselstilladelser til de besatte områder skulle gives af tyskerne, og disse var vanskelige at få, idet der forinden krævedes eksport til Tyskland. Trods vanskelighederne var eksporten til andre lande dog blevet opretholdt og udvidet under besættelsen. Firmaets normale avance lå på 30 pct. På virksomheden blev der først under besættelsen efter påbud fra politimesteren i Slagelse iværksat en vagtordning. Denne blev senere erstattet med en almindelig brandvagt.

Forklaringerne bekræftedes af virksomhedens driftsleder og af dens prokurist. Det samme skete ved undersøgelse af korrespondancen med Industrirådet og Nationalbankens oversigter over virksomhedens salg, som udover den betydelige eksport til andre lande end Tyskland var koncentreret om afsætning til firmaet Alkett i Berlin med 3,8 mio. og til Hans Wilhelm Pfeiffert i Erfurt med 10,09 mio. kr. Der var endvidere en leverance på til Oberkommando des Heeres, Berlin.

Den politimæssige undersøgelse blev afsluttet, uden at der blev rejst tiltale. Herefter overgik sagen til Revisionsudvalget, hvor den blev henregnet under Avancebegrænsningsloven.¹⁶⁸ Virksomheden havde haft en avance på sine tyske leverancer svarende til 27,3 pct. af den tyske omsætning. Ved Avancebegrænsningsloven pålagdes virksomheden en efterbetaling på 3,2 mio. kr. Avancen blev herefter reduceret til 488.000 kr. eller 3,6 pct. af omsætningen.¹⁶⁸

Pedershåb Maskinfabrik

A/S Pedershåb Maskinfabrik, Brønderslev, leverede i 1940-1945 snerydningsmaskiner, gravemaskiner m.v. for tysk regning til et samlet beløb af 6.386.308 kr. svarende til gennemsnitlig ca. 106.400 kr. pr. måned. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning i 3-årsperioden forud for 1940 androg 263.000 kr. Den tyske omsætning udgjorde 17,8 pct. af den totale omsætning.

Forholdet blev henført under Avancebegrænsningsloven. Den tilladte fortjeneste ansattes til 5 pct. af omkostningerne eller 273.695 kr., og tilbagebetalingen blev herefter 409.471 kr. Avanceprocenten blev herved reduceret fra 10,7 pct. af omsætningen til 4,3 pct.

Den tyske afsætning gik fortrinsvis til Organisation Speer, Berlin, der aftog for 2.757.912 kr. Herudover var der leverancer til Generalinspektor für das deutsche Strassenwesen samt til Bauleitung der Luftwaffe, Ålborg.¹⁶⁸

A/S Thomas Sabroe

A/S Thomas Sabroe & Co. A/S, Aarhus leverede i perioden 1940-1945 kompressorer, køleanlæg, dampmaskiner m.v. for tysk regning for et samlet beløb på 3.584.219 kr. eller for gennemsnitlig ca.

607.500 kr. per måned. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning i årene 1937-1940 var 358.600 kr. Den tyske afsætning nærmede sig derfor loftet for accepteret ekspansion i forhold til førkrigsniveauet. Men den tyske omsætning udgjorde kun en forholdsvis beskeden del af omsætningen, der under krigen steg stærkt til 35.867.756 kr. Af de tyske leverancer gik for 1.049.000 kr. til tyske militære myndigheder. Leverancerne bestod som den øvrige produktion af køleskabe og køleanlæg, dampmaskiner, dynamoer m.v.

Forholdet var genstand for politimæssig undersøgelse, der sluttede uden rejsning af tiltale. Sagen blev herefter henført under Avancebegrænsningsloven. Den tyske omsætning var på 3.584.219 kr. med en avance på 19,5 pct. Den pålagte tilbagebetaling blev på 555.492 kr., hvorved avancen blev reduceret til 4 pct.¹⁶⁸

Scandia

Vognfabrikken Scandia A/S, Randers, havde i tiden 1941-1945 direkte leverancer af vogne for tysk regning for 10,9 mio. kr. svarende til ca. 360.000 kr. pr. måned. I årene 1937-39 havde virksomheden en månedlig omsætning på 387.000 kr. Forholdet blev herefter henført under Avancebegrænsningsloven. Den tilladte avance blev sat til 5 pct. af kostprisen eller 474.527 kr. Tilbagebetalingsbeløbet blev herefter opgjort til 832.514 kr.

Ifølge firmaets egen indberetning var den totale omsætning i perioden 1940-1945 på 54,8 mio. kr. og den tyske omsætning på 10,9 mio. kr. Aftagerne var for 6,1 mio. kr. Deutsche Reichsbahn, Berlin, samt Oberkommando der Kriegsmarine med 4,8 mio. kr. Afsætning for 7,9 mio. kr. var sket før 15. april 1942, hvor tyskerne utvivlsomt har ryddet virksomheden for automobiler.¹⁶⁸

Titan

Aktieselskabet Titan, København, leverede i perioden 1940-1945 maskiner og dele af maskiner til tyske firmaer. Virksomhedens førkrigsomsætning var i perioden 1937-1939 på 799.000 kr. per måned og således langt større end den tyske omsætning i perioden 1940-1945, der lå på 84.000 kr. Den totale omsætning 1940-1945 var på 62.073.000 kr., hvoraf den tyske omsætning udgjorde 4,8 mio. kr. svarende til 7,8 pct.. Da produktionen således ikke havde været lagt an på tysk afsætning, blev forholdet henført under avancebegrænsningsloven. Avancen på den tyske omsætning var på 355.572 kr. svarende til 7,3 pct. Virksomheden blev pålagt en tilbagebetaling på 142.490 kr., hvorved den tilladte avance reduceredes til 4,4 pct. af den tyske omsætning.¹⁶⁸

Valby Maskinfabrik og F. L. Schmidt & Co.

Valby Maskinfabrik og Jernstøberi A/S, København, havde direkte og som underleverandør for tysk regning i perioden 1940-1945 gennemført industrileverancer for et samlet beløb af 12.902.550 kr. De største ordregivere var tyske firmaer, men der var herudover leverancer til Speerwaffeninspektion, Kiel, på 455.444 kr., Oberkommando des Heeres, Berlin, på 370.660 kr. og til Focke-Wulff Flugzeugbau, Bremen, på 105.084 kr. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige omsætning lå før 9. april 1940 på 894.000 kr., hvilket var væsentligt højere end den gennemsnitlige tyske afsætning under krigen på 226.000 kr. om måneden.

Valby Maskinfabriks totale omsætning udgjorde i årene 1940-1945 44.893.431 kr., og den tyske omsætning på 12,9 mio. udgjorde således 28,7 pct. af totalomsætningen. Forholdet ville normalt være at henføre til § 2, stk. 1 i Avancebegrænsningsloven, men da det ikke var muligt med sikkerhed at fastslå størrelsen af den tyske avance, henførtes sagen til § 6, ifølge hvilken

Revisionsudvalget skønsmæssigt kunne kræve et beløb tilbagebetalt. Revisionsudvalget skønnede herefter tilbagebetalingen til 273.449 kr.

Der havde været den komplikation, at Valby Maskinfabrik ifølge Revisionsudvalgets egne beregninger kun havde haft en avance på 43.000 kr. på det tyske arbejde. Efter 5 pct. reglen, som var den avance, som virksomheden måtte have efter reglerne, var den tilladte fortjeneste kr. 567.000 kr. Der manglede således 524.000 kr. i, at selskabet havde opnået den tilladte nettofortjeneste, som det siges i referatet. Over for dette problem besluttede udvalget imidlertid, at de anvendte omkostningstillæg burde nedsættes, idet der syntes at have været en vis tomgang, som det ikke skønnedes rimeligt at lade de tyske leverancer (være med til at) bære. Men "da det ikke på regnskabsmæssigt grundlag har været muligt at afgøre, i hvilket omfang sådanne nedskæringer skulle foretages", besluttede udvalget at anvende et skøn og skønnede derefter, at der var opnået en nettofortjeneste netop svarende til 5 pct. af kostprisen. Herefter resolveredes, at der ingen tilbagebetaling skulle ske. F.L. Schmidt skulle derefter kun tilbagebetale et modtaget provisionsbeløb på kr. 600.000 kr. ved leverancer for entreprenørfirmaet Danalith A/S, idet alle provisionsindtægter efter de gældende regler bortfaldt.

Denne beslutning, der var taget den 9. juni 1952, blev imidlertid ændret i en afgørelse truffet ved et møde kun tre dage efter. Her skønnedes det, at der skulle tilbagebetales 412.000 kr., hvilket efter fradrag af udestående fordringer hos tyske ordregivere, blev reduceret til 273.449 kr. Grundlaget for denne beslutning ses ikke. Valby Maskinfabrik måtte herefter - uanset den beregnede helt utilstrækkelige fortjeneste i forhold til omsætningens størrelse - tilbagebetale et beløb på 273.000 kr.¹⁶⁸

Vølund

Maskinfabrikken A/S Vølund, København, leverede i tiden 1940-45 motorer, dampmaskiner og maskindele m.v. til tyskerne for et samlet beløb af 12.271.535 kr. eller for gennemsnitligt ca. 219.115 kr. per måned. Virksomhedens omsætning havde været betydelig større før krigen, nemlig 426.000 kr. per måned. Virksomhedens tyske aftagere var overvejende nogle få store tyske værfter og virksomheder inden for metalbranchen, der aftog for mellem 5 og 6 mio. kr. Leverancerne omfattede især løberuller, apparathuse, sikkerhedsventiler, gasklapper, drejearbejder, drejebænke, motorer og lossespil.

Det fremgår af fremstillingen i Revisionsudvalget, at Vølund A/S var på gyngende grund. Firmaets leverancer var genstand for en politimæssig undersøgelse, som dog blev afsluttet med en frifindelsesdom i Københavns Byret den 24. september 1948. Domstolen kom til det resultat, at virksomhedens udvidelser under krigen ikke var sket med henblik på tysk arbejde, og at forholdene i øvrigt ikke var sådan, at virksomheden kunne dømmes efter straffelovstillægget (overtrædelse af § 2, stk. 2 i lov nr. 406 af 28. august 1945) for på utilbørlig måde at have samarbejdet med den tyske besættelsesmagt ved at have leveret kogekedler, varmeskabe, sterilisationsapparater m.v. til tyske militære afdelinger her i landet samt ved til Krigsmarineværft i Kiel og andre tyske værfter og maskinfabrikker i rustningsbranchen at have leveret løberuller til tanks, motordele til undervandsmotorer og hurtigbådsmotorer og lignende egentlig krigsvigtigt materiel, for i alt 10.578.536 kr. Disse leverancer udgjorde ca. 28 pct. af selskabets samlede omsætning og indbragte en nettoavance på 811.000 kr. Virksomhedens afsætning havde således under krigen først og fremmest været rettet mod andre markeder end det tyske.

Anklagerne byggede på en række bestemmelser i lovgivningen, som på grund af de skøn de indebar, var vanskelige at håndtere juridisk. Anklagepunkterne var

-
- at selskabet havde været aktivt for at få forretningsforbindelse indledt, fortsat og udvidet;
 - at selskabet for at kunne betjene tyskerne havde foretaget betydelige udvidelser af maskinparken; samt
 - at selskabet havde påkaldt sig besættelsesmagtens bistand til anskaffelse af de nævnte maskiner, idet virksomheden havde anmodet tyskerne om "Dringlichkeitsbescheinigung", navnlig for derved at fremskynde leverancerne af de nævnte maskiner.

Der blev nedlagt påstand af anklagemyndigheden om konfiskation af ulovligt indvundne fortjenester for A/S Vølund på 811.000 kr.

A/S Vølund blev stiftet i 1899 og havde drevet maskinfabrikation og jernstøberi. Virksomheden var blandt de største af sin art. I 1938 blev der gennemført en rekonstruktion af selskabet, som var kommet i likviditetsvanskeligheder, navnlig på grund af indefrosne tilgodehavender i Spanien. Under rekonstruktionen blev aktiekapitalen på 3 mio. kr. nedskrevet til 600.000 kr., og der blev nytegnet præference-aktier for 2,1 mio. kr., hvoraf staten, som havde ydet selskabet en eksportkredit, overtog aktier for 1,6 mio. kr.

Staten ejede således over halvdelen af aktierne. Samtidig indvalgte en repræsentant for Handelsministeriet i selskabets bestyrelse. Der var altså tale om en virksomhed, som klart var statsejet og statsdomineret. Det statslige ejerskab varede til 1944, idet man i den mellemliggende periode havde fået sine indefrosne tilgodehavender løsgjort.

Selskabet fastholdt, at initiativet til samarbejdet udelukkende var udgået fra tysk side, og at selskabet - lige så lidt som andre virksomheder inden for storindustrien - kunne modsætte sig de tyske ønsker om leverancer. Endvidere henviste selskabet til den politik, som var blevet ført af den danske regering med tilslutning af erhvervsorganisationerne. I denne forbindelse lagde man særlig vægt på, at specielt A/S Vølund på grund af sit statslige ejerskab var afskåret fra at føre en politik, der afveg fra den officielle.

Anklagemyndigheden ville ikke bestride, at selskabet i et vist omfang havde været tvunget til at acceptere og effektuere ordrer fra besættelsesmagten, og ville heller ikke bestride, at selskabet ved ordrenes antagelse og effektuering overholdt de forskrifter, der var blevet udstukket af de danske myndigheder. Navnlig havde virksomheden ikke beregnet en større fortjeneste på de tyske leverancer, end hvad der efter de dagældende regler kunne godkendes af myndighederne.

Anklagemyndighedens påstand var, at selskabet havde udvist utilbørlig aktivitet for at opnå ordrer hos besættelsesmagten. Virksomheden skulle på forskellig vis have taget initiativet til leverancer til tyskerne. Af Vølunds korrespondance fremgik det imidlertid, at tilbud fra selskabets side til tyske virksomheder eller instanser i regelen fremkom på foranledning af disse. Der var også konkrete forklaringer på fremsendelsen af brochurer og salgsmateriale til tyskerne. Selskabet havde under besættelsen anskaffet nye maskiner for 600.000 kr., men havde i samme tidsrum måttet afskrive for 580.000 kr. Ingen af de foreliggende oplysninger tydede således på, at selskabets maskinpark var blevet udvidet under besættelsen.

Retten fandt, at flere af de fremdragne forhold kunne tyde på, at der i begyndelsen af besættelsestiden havde været udvist aktivitet for at levere til besættelsesmagten. Det måtte

imidlertid bero på en samlet bedømmelse af selskabets virksomhed, om der var udvist et utilbørligt samarbejde. Af det fremlagte fremgik

- at selskabet i en række tilfælde havde afslået tyske ordrer;
- at selskabet ikke på nogen måde havde søgt at fremskynde leverancerne;
- at selskabet ikke havde udvidet sin virksomhed;
- at selskabet ved udførelsen af de tyske leverancer havde overholdt myndighedernes forskrifter;
- samt at selskabet for at kunne fortsætte sine leverance til Spanien og Tyrkiet, der var af betydning for landets forsyning, havde været henvist til at opnå transittilladelser hos besættelsesmagten, som forudsatte modydelse fra selskabets side.

Retten nærede på denne baggrund betænkelighed ved at statuere, at selskabet og dets ledelse havde udvist et efter lov nr. 406 af 28. august 1945 strafbart forhold, hvorfor tiltalte frifandtes. Det forhold, at afsætningen ikke var ekspanderet i forhold til førkrigstiden, og at den tyske afsætning kun udgjorde en moderat del, nemlig ca. 28 pct. af den totale omsætning, var supplerende beviser for, at produktionen ikke var anlagt efter tysk afsætning. Selskabet pålagdes efterfølgende af Revisionsudvalget en tilbagebetaling på 301.000 kr.¹⁶⁸

Kryolitselskabet Øresund

Sagen vedrørende Kryolitselskabet Øresund, København, har særlig interesse, fordi der var tale om et selskab, hvor staten havde koncessionsretten, halvdelen af aktiekapitalen og hovedparten af fortjenesten. Selskabet, der var et monopol, havde en omfattende eksport af grønlandsk kryolit til Tyskland, der var af stor betydning for den tyske stål- og krigsindustri.

Som følge af den tyske oprustning var der fra 1933 et voksende behov for kryolit til den tyske aluminiumsindustri. Det var ikke alene den forøgede produktion af aluminium, der fik efterspørgselen efter kryolit til at stige. For Tyskland gjaldt det også om at sikre sig forsyningerne under en blokade, der afskar Tyskland fra den eneste naturlige forekomst på Grønland. Af hensyn til rustningsindustrien påbegyndtes udvikling af syntetisk fremstillet kryolit.

Tyskerne var interesserede i at få leveret større mængder af kryolit, end det var aftalt i handelsaftalerne. Kryolitselskabet var på sin side interesseret i, at dets tyske aftagere til enhver tid kunne forsynes med det nødvendige kvantum kryolit, da man var bange for konkurrencen fra den syntetiske kryolit. Virksomheden havde derfor fra 1937-38 uden om Regeringsudvalget sendt 6000 tons kryolit til Tyskland "i konsignation", dvs. officielt til salg i Tyskland efterhånden som pengene kunne hjemføres inden for clearingkontoens snævre rammer, men reelt som leverancer givet på kredit. Da tyskerne efter krigsudbruddet var interesseret i størst mulige forsyninger, blev der givet tilladelse til frigivelse af betalinger fra disse såkaldte konsignationslagre, hvorefter betalingerne kom til at belaste clearingkontoen.

Selskabet fik i årene 1940-1945 overført betalinger over clearingkontoen for tyske leverancer på 7.390.598 kr. Heraf hidrørte et beløb på 1.960.240 kr. fra leverancer under besættelsen, som henhørte under avancebegrænsningsloven. Det resterende beløb på 5.430.358 kr. vedrørte de

omtalte såkaldte konsignationslagre, der allerede før krigen var blevet overført til Tyskland. Det var afgørende for vurderingen af selskabets fortjeneste, om leverancerne skulle betragtes som konsignationslagre, eller som leverancer på kredit. Ved revisionsbehandlingen hævdede Kryolitselskabet, at dets leverancer fra før krigen ikke vedrørte revisionslovgivningen. Selskabet hævdede, at leverancerne i virkeligheden ikke var solgt i konsignation, men på kredit. I så fald måtte de anses som leverede allerede før krigen.

Revisionsudvalgets sekretariat godkendte, at leverancerne formentlig, som hævdet, var solgt på kredit, og ikke i konsignation. Man havde tidligere indtaget det standpunkt, at leverancer i henhold til kontrakter, der var indgået før den 9. april 1940 ikke skulle avancereguleres. Dette gjaldt også, hvis betalingen helt eller delvist var modtaget efter denne dato, forudsat at det kunne dokumenteres, at kontrakten havde drejet sig om en fast aftalt varemængde til en fast aftalt pris. Den i Tyskland oplagrede kryolitmængde var imidlertid dansk ejendom og ikke faktureret som værende solgt på nærmere aftalte kreditvilkår.

Revisionsudvalgets sekretariat fandt det uforeneligt med lovene at undtage leverancer i henhold til ældre aftaler, der ikke drejede sig om konkrete mængder, men om en løbende forsyning til priser, som kunne fastsættes periodisk. Sådanne aftaler påvirkedes af besættelsen, og det ansås for at være uholdbart, om den danske stat efter 9. april på den dækningsløse clearingkonto skulle finansiere ikke alene leverancernes kostpris, men også en nettofortjeneste ud over avancereguleringslovens maksimalsats.

Der var den 9. april 1940 til Tyskland solgt ikke alene en kryolitmængde svarende til et maksimalt kvartalsforbrug, men en langt større mængde, for hvilken der i perioden fra den 9. april 1940 til 1942 blev betalt i alt ca. 4,5 mio. kr. Tyskerne fik herved sikret sig store lagre af kryolit til krigsformål, hvoraf nogle ifølge sekretariatet endnu ikke var opbrugt i 1947. Produktionen og salget var klart af væsentlig betydning for tysk rustningsindustri.

Betalingen var i realiteten sket i strid med den gældende clearingordning og havde efter Sekretariatets opfattelse kun kunnet ske under det særlige afhængighedsforhold, der var blevet skabt ved Danmarks besættelse. Det anførte grundlag for tilladelse til at hjemføre betalingen – nemlig fremskyndelse af leverancer fra konsignationslagrene – var i virkeligheden ikke korrekt. Forholdet burde derfor efter sekretariatets opfattelse henhøre under opsamlingsparagraffen i § 10, hvor Revisionsudvalget kunne skønne om en tilbagebetaling ud fra sagens karakter. Indstillingen til Revisionsudvalget var, at såfremt udvalget ikke mente at kunne anvende § 10 på de omhandlede leverancer, måtte spørgsmålet afgøres direkte mellem Danmarks Nationalbank og selskabet.

På baggrund af sagens sammenhæng er Revisionsudvalgets endelige resolution i sagen bemærkelsesværdig. Resolutionen lyder således:

Samtlige tilstedeværende Udvalgsmedlemmer var enige om, at der næppe var tilstrækkeligt juridisk Grundlag for at revisionsbehandle de Leverancer, som havde fundet sted inden 9. April 1940, men som først var betalt med 5,4 mill. kr. efter denne Dato...Der var Enighed om, at Hjemførelsen af Betalingen for Leverancer, der havde fundet sted før den 9. April 1940, omfattedes af § 10, men da der ikke forelå tilstrækkelig Støtte fra Nationalbanken eller Udenrigsministeriet, mente Udvalget

ikke, at der var Mulighed for at foretage en Regulering i henhold til nævnte bestemmelse.

Det statslige Kryolitselskab slap på denne måde for avanceregulering af de 5,4 mio. kr., som det havde fået udbetalt over clearingkontoen under besættelsen. I stedet blev virksomheden behandlet efter Avancebegrænsningsloven med udgangspunkt i en tysk omsætning på 1.960.240 kr. Dette var på væsentlig lempeligere vilkår end den indstilling, der var blevet foretaget af Revisionsudvalgets sekretariat.¹⁶⁸

Aalborg Portland

Den tyske besættelsesmagt havde fra besættelsens start behov for leverancer af cement til brug for de anlægsarbejder, som blev iværksat på dansk jord. Cementen blev i årene 1940 og 1941 indkøbt hos stedlige cementforhandlere, men i begyndelsen af 1942 blev det ved forhandling mellem Udenrigsministeriet og de tyske myndigheder besluttet, at besættelsesmagten fremtidig selv skulle levere de til fremstillingen af cementen nødvendige mængder af kul uden om det kulkontingent, der var blevet afsat til hjemligt forbrug i Danmark. De større cementmængder skulle leveres direkte fra cementindustriens fabrikker til besættelsesmagten. Salget blev efter Udenrigsministeriets ønske centraliseret under Dansk Cementcentral. Ålborg Portland kom herved herefter til at stå som direkte leverandør til de tyske militære myndigheder, mens salget tidligere var foregået gennem mellemmand. Ved forhandling mellem Udenrigsministeriet og cementindustrien fastsattes de priser, som cementindustrien skulle sælge for.

Ved at gennemføre dette system med direkte leverancer fra cementindustrien til besættelsesmagten lykkedes det Udenrigsministeriet at tilgodese en række hensyn, nemlig (1) man undgik at leverancerne til besættelsesmagten ikke blev taget af det danske kulkontingent, ligesom at værnemagtskontoen blev reduceret med værdien af de leverede kul, (2) staten opnåede fuld kontrol med de mængder cement, der blev leveret til værnemagten, samt (3) staten opnåede besparelser på transportudgifterne, idet der hovedsagelig anvendtes tyske skibe til transporten.

Leverancerne fandt sted i overensstemmelse med aftaler, som blev indgået mellem de danske regeringsmyndigheder og den tyske besættelsesmagt. Ved hver enkelt leverance skulle der foreligge en skriftlig tilladelse fra Udenrigsministeriet og Direktoratet for Vareforsyning, og alle priser var fastsat i overensstemmelse med Prisdirektoratet, respektive Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager.¹⁶⁸

Gennem A/S Dansk Cementcentral leverede A/S Aalborg Portland i perioden april 1940-maj 1945 cement til den tyske besættelsesmagt for i alt 60.986.302 kr. eller for gennemsnitlig ca. 984.000 kr. per måned. Virksomhedens gennemsnitlige månedlige førkrigsomsætning var ca. 1,9 mio. kr. Virksomhedens driftsanlæg blev ikke udvidet med henblik på den tyske afsætning. Virksomheden faldt herved under bestemmelserne i Avancebegrænsningsloven. Revisionsudvalget skønnede, at der skulle tilbagebetales et beløb på 338.853 kr. svarende til 0,6 pct. af omsætningen.¹⁶⁸

Tilbagebetalingens beskedne størrelse afspejler den tætte kontrol, som myndighederne havde med cementindustrien. Salget over dansk-tysk clearing udgjorde gennem hele krigen kun et forholdsvis beskedent beløb, nemlig 2,1 mio. kr. Det, der fyldte, var betalingerne over Nationalbanken fra besættelsesmagten.¹⁶⁸ Salget til tyskerne udgjorde i 1940 28,5 pct. af det samlede salg, i 1941 9,9 pct., i 1942 26,6 pct., i 1943 61,7 pct., 1944 57,1 pct. og i 1945 8,8 pct. Den

store afsætning i 1943 og 1944 skyldtes den hektiske udbygning af de tyske befæstningsanlæg ved den jyske Vestkyst.¹⁶⁸

Scheuer & Mørch

Firmaet var ejet af Hans Thomsen Scheuer og Emanuel Svennevig og lå i Nørregade i København. Scheuer & Mørch leverede i ca. 50 måneder i tiden 1940-1945 konfektion for tysk regning for et samlet beløb på 3,18 mio. kr. Forholdet mellem den tyske omsætning og førkrigsomsætningen var 2,4. Forholdet havde været genstand for politimæssig undersøgelse, der var blevet afsluttet, uden at tiltale var blevet rejst. Konfektionen blev fortrinsvis afsat til Heeresbekleidungsamt bekliggende i Stettin.

Virksomheden havde under krigen haft en samlet omsætning på 7,8 mio. kr., hvoraf de tyske leverancer udgjorde 40,5 pct. Virksomheden havde efter det oplyste ikke væsentligt udvidet sit driftsmateriel med henblik på tysk arbejde. Forholdet henhørte derfor normalt under § 4 i lov nr. 500 af 9. september 1945 om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed m.v. i tysk interesse, der tillod en nettofortjeneste på 4 pct. af kostprisen for en tysk omsætning svarende til det dobbelte af førkrigsomsætningen, mens der ikke blev tilladt avance på den øvrige del af den tyske omsætning. Den tilladte nettoavance ville herefter blive 3,7 pct. af den samlede kostpris.

Da Prisdirektoratet efter forhandling med branchen havde fastsat den for konfektionsbranchen sædvanlige nettofortjeneste til 3,1 pct. af kostprisen, og da Revisionsudvalget kunne nedsætte den tilladte nettoavance tilsvarende, nedsattes den tilladte avance til 3,1 pct. af kostprisen. Den tilladte avance fastsattes herefter til 82.015 kr. og tilbagebetalingsbeløbet til 450.784 kr.¹⁶⁸

Fiskerileverancerne hørte sammen med landbrugsleverancerne og leverancer af frugt og grønt til den privilegerede produktion under landbrugsministeriet, som ikke var underlagt bestemmelserne i Avancebegrænsningsloven. Det fremgår af motivudtalelse i Rigsdagstidende 1945, tillæg A, sp. 1638, at tilbagebetaling normalt ikke skulle kræves med hensyn til de gennem landbrugsministeriet m.v. skete leverancer af landbrugsprodukter, fisk og frugt, men at man dog mente at burde forbeholde sig adgang til at kræve tilbagebetaling fra "sådanne enkelte produktions- eller handelsvirksomheder", som gennem en uforholdsmæssig stor tysk omsætning havde tjent mere end rimeligt. Denne bestemmelse om undtagelser fra hovedreglen gav en ret bastant forskelsbehandling af virksomheder og personer afhængig af, om virksomheden blev defineret som industri eller større handelsvirksomhed. Behandlingen af Glyngøre Fiske Industri og Priess-koncernen er valgt som eksempel på denne forskelsbehandling.¹⁶⁸

Priess-familien og Glyngøre Fiskeindustri

Firmaet Glyngøre Fiskeindustri oprettedes under krigen, da familiedynastiet Priess, der stod bag firmaerne Priess & Co., Glyngøre, I/S Glyngøre Fiskeindustri, Glyngøre og Limfjordsøsters-Kompagniet, Nykøbing M., opbyggede en betydelig koncentration af kapital omkring fiskeriet i Limfjorden og fik en dominerende rolle inden for muslingeindustrien og -eksporten samme sted. Familiedynastiet bestod af faren, fiskeeksportør Anders M. Priess, Glyngøre, samt sønnerne Tage Hausgård Priess, Nykøbing M., og Henning Carl Hausgård Priess, Glyngøre.¹⁶⁸ Familien drev eller var interessenter i virksomhederne Priess & Co., I/S Glyngøre Fiskeindustri, oprettet i 1940, samt Limfjordsøsters-Kompagniet. Familien Priess var desuden økonomisk interesserede i forskellige af de muslingekogier og -renserier, der samtidig opstod ved Limfjorden.

Med Anders Priess som eneindehaver havde firmaet Priess & Co., Glyngøre, i mere end 40 år drevet fiskeeksport- forretning fra Glyngøre. Under krigen specialiserede firmaet sig som muslingeeksportør. Firmaet købte rå muslinger fra forskellige fiskere, hvorefter muslingerne blev rensat og solgt til firmaet Glyngøre Fiskeindustri, der kogte og saltede dem i tønder, hvorefter selve eksportforretningen blev effektueret af firmaet Priess & Co. med en provision af 2 promille af eksportprisen.

Firmaet drev under krigen - foruden handel med og eksport af fisk - elektricitetsværk, fryseri, forskellige ejendomme (herunder landbrug) samt fiskeri med 3 kuttere. Firmaet havde i perioden 1940-1945 et samlet salg på 25.614.207 kr. med en nettofortjeneste på 481.983 kr.

Sagen omkring Priess-familien og Glyngøre Fiskeindustri Glyngøre Fiskeindustri I/S, Glyngøre, kom til at volde myndighederne adskillige kvaler, fordi virksomheden lå på overgangen mellem råvareleverancer og industrileverancer og på overgangen mellem handelsvirksomhed og industri. Virksomheden Glyngøre Fiskeindustri blev til sidst placeret som industrivirksomhed.

Eksporten af fisk til Tyskland inkl. muslinger steg stærkt under krigen. Den udgjorde 10-13 mio. kr. årligt før krigen og steg til 46 mio. kr. i 1940, til 98 mio. kr. i 1941, til 106 mio. kr. i 1942, til 137 mio. kr. i 1943 og til 127 mio. kr. i 1944. I årene 1939-1941 fordobledes priserne, mens der i perioden 1942- 44 ikke var prisændringer af betydning. Fiskeeksportørerne havde gode år. Deres indtægter og formue fire- til femdobledes under besættelsen.

Afsætningens omfang fastsattes ved forhandlinger mellem danske og tyske myndigheder gennem forhandlinger i Fiskeridirektoratet. Herigennem blev det også fastsat, hvor store mængder muslinger, der måtte eksporteres, og hvilke priser, der skulle sælges til. Der blev ikke givet stående tilladelse til eksport, men der tildeltes efter ansøgning tilladelse til udførsel af et bestemt antal kilo muslinger, og når denne tilladelse var opbrugt, søgtes der igen. Gyldighedsfristen for en tilladelse var i reglen 4-6 uger. Der var fastsat et kontingent for samtlige eksportører, og heraf fik de enkelte eksportører tildelt en ganske bestemt andel. Eksportprisen blev ved eksportens begyndelse fastsat en gang for alle, nemlig til 2,78 kr. per kg. Den blev ikke ændret siden.

Fiskerierhvervet var således underlagt en stram styring. Da Revisionsudvalget rekvirerede årsregnskaber for Limfjordsøsters-Kompagniet i Fiskeriministeriet, hed det i ministeriets svarskrivelse til udvalget:

Man gør i øvrigt på den givne Foranledning opmærksom på, at Fiskeridirektoratet i sin Tid har ført indgående Kontrol med såvel Fremstilling som Udførsel som Priser på rensede og kogte Muslinger til Tyskland, og at disse Muslinger var undergivet de samme Retningslinjer, som var gældende for den øvrige Eksport til Tyskland.

Der henvistes herefter til ministeriets skrivelse af 12. august 1949, hvor der var givet en nærmere redegørelse for tilrettelæggelse og kontrol med udførselen af fisk til Tyskland under krigen. Forbeholdet i ministeriet over for berettigelsen af Revisionsudvalgets aktivitet blev da også bemærket i Revisionsudvalgets sekretariat. På skrivelsen er den håndskrevne kommentar:

Fiskeriministeriet nærer åbenbart fortsat den opfattelse, at den fra Fiskeriministeriet i sin tid udøvede fortræffelige Kontrol med Eksporten til Tyskland gør det unødvendigt at foretage den af Revisionsudvalget iværksatte Undersøgelse."

Fiskeeksporten opfattedes i almindelighed som salg af råvarer og som salgsvirksomhed. I henhold til revisionslovgivningen af 9. oktober 1945 skulle den ved salg til Tyskland opnåede avance som for andre handelsvarer reguleres i forhold til branchens sædvanlige nettofortjeneste. Prisdirektoratet beregnede nettoavancen for fiskerieksportører før krigen til 3,5 pct. af omsætningen. I henhold til prislovens generelle bestemmelse om samme avancer i kroner og øre per stykenhed svarede førkrigsavancen til en nettoavance i 1940 på 3 pct., i 1941 til 2,5 pct. og i 1942-45 til 2 pct..

På baggrund af den stramme kontrol er det forståeligt, om fiskeindustrien måtte finde Revisionsudvalgets virksomhed efter krigen noget ejendommelig. Her havde man under besættelsen haft en eksport til Tyskland, som havde været aftalt mellem ministeriet og tyskerne, og som var reguleret og fastlagt ned til mindste detalje af myndighederne. Så kom man efter krigen med en særlig lovgivning, som konfiskerede avancer, som var et resultat af de af myndighederne selv fastsatte priser.

Der kom da også protest fra Glyngøre Fiskeindustriis advokat, som henviste til fiskerimyndighederne. Hertil føjedes, at leverancer af fisk henhørte under avancebegrænsningsloven § 3 sidste stykke, der med visse undtagelser, fritog leverancer af landbrugsvarer, fisk og grønsager leveret gennem landbrugsministeriet og landbrugsministeriets eksportudvalg fra efterbetalinger.

Fremgangsmåden kan da også kun forstås i lyset af den med tilbagevirkende kraft iværksatte revisionslovgivning. I lys af denne lovgivnings bestemmelser så forholdene helt anderledes ud. Inden for denne lovgivning skulle det afgøres, om det drejede sig om salg af råvarer, nemlig fisk eller af konserves, der var industrivarer. Revisionsudvalgets sekretariat kom frem til den opfattelse, at der var tale om fiskekonserves og således industrivarer. Var man kommet til den afgørelse, at de rensede og kogte fisk var råvarer, havde leverancerne henhørt under leverancer af fisk, som sammen med landbrugsprodukter og grønsager var fritaget for tilbagebetalinger. Med udgangspunkt i lovgivningen var det Revisionsudvalgets opfattelse, at forholdet måtte henhøre under Tilbagebetalingsloven. Derfor talte, at afsætningen var blevet mangedoblet i forhold til før krigen, og at 90 pct. af eksporten gik til Tyskland. Herudover var kapaciteten på Glyngøre Fiskeindustri blevet stærkt udbygget ved opførelse af en ny fabrik. Man var på dette grundlag ikke i tvivl om, at produktionen skete med henblik på tysk afsætning, og at forholdet henhørte under Tilbagebetalingsloven, hvorefter fortjenesten ved virksomheden måtte konfiskeres.

Spørgsmålet var dog så besværligt, at man måtte have Kammeradvokatens udtalelse. Hovedspørgsmålet var, om kogning af muslinger, som afsætningen helt overvejende drejede sig om, var industriel virksomhed. Efter store besværligheder nåede Kammeradvokaten frem til, at det var tilfældet. Han kunne dog samtidig se, at der lå et problem i, at henkogte kødvarer, grønsager, frugt og fisk i dåser og glas etc. var behandlet som industrivarer, mens man på den anden side ikke havde anset mejeriernes fremstilling af smør og ost som industriel virksomhed. Kammeradvokaten skriver om denne inkonsekvens:

Ganske vist kan det synes inkonsekvent, at man som nævnt ikke har anvendt industriparagrafferne på leverancerne af smør og ost, men da jo navnlig smørret i menneskealdre har været et af dansk landbrugs hovedprodukter, er der for mig ingen tvivl om, at ordet "landbrugsprodukter" i avancebegrænsningslovens § 3 stk. 5

også har smør- og osteleverandørerne for øje...Lempelsesreglen havde jo som formål at lempe tilbagebetalingspligten for landbrugerne og fiskerne, hvis leverancer i vidt omfang måtte gå til tyskerne, fordi forbindelserne med de sædvanlige eksportmarkeder var totalt afbrudt, og navnlig, når henses til, at flertallet af landets mejerier er landbrugernes egne andelsforetagender, er det nærliggende at medtage mejerileverancerne herunder, uanset disses industrilignende karakter.

Kammeradvokatens forsvar for landbrugets særstilling, som hvilede på eksisterende politiske magtforhold mere end på rimelighed, var en kritisabel argumentation, idet udtalelserne om afbrydelse af forbindelserne til markeder kunne bruges også om dele af den danske industri, som ikke blev fritaget. Hertil kom en række andre betragtninger, som alene hvilede på hensigtsmæssighed. Kammeradvokaten måtte fraråde Revisionsudvalget, at man på grundlag af den afsagte højesteretsdom bragte lempelsen i § 3 stk. 5 til anvendelse på I/S Glyngøre Fiske Industri, som betød, at kogning af muslinger ikke blev anskuet som industrivirksomhed

også fordi en sådan ændring af Revisionsudvalgets hidtidige standpunkt nu måske kunne medføre ændring af en række andre årgamle kendelser på andre områder, skønt de pågældende aldrig nogensinde tidligere har fundet grundlag for at reagere imod trufne afgørelser.

Indstillingen blev herefter, at Glyngøre Fiskeindustri skulle anses for en industrivirksomhed.

Priess-koncernen eksporterede i årene 1940-45 fisk til Tyskland for sammenlagt 3.626.302 kr. svarende til gennemsnitlig ca. 725.000 kr. om året. Da firmaet ikke var oprettet eller omdannet efter den 9. april 1940, og da den gennemsnitlige årlige omsætning af fisk for tysk regning ikke havde oversteget det dobbelte af firmaets gennemsnitlige årlige omsætning i de tre sidste regnskabsår før 9. april 1940, blev forholdet henført under avancebegrænsningslovens § 3. Nettofortjenesten var efter indregning af driftslederløn opgjort til 210.000 kr., mens den tilladte nettofortjeneste efter hovedreglen i § 3 var 89.400 kr. Forskellen blev herefter 120.600 kr.

Firmaets fortjeneste på dets anselige muslingeeksport (ca. 17,3 mio. kr.) var fratrukket med et provisionsbeløb på kun 2 promille eller kr. 34.500 kr., ligesom der ikke var tillagt eksportør Priess nogen avance på denne ekstraordinære eksport.

Statens Ligningsdirektorat oplyste over for sekretariatet, at der, således som skattesagen i forhold til firmaet nu var afsluttet, ville blive tale om en skatterefusion til firmaet på ca. 140.000 kr. altså et beløb, der oversteg den mulige tilbagebetaling. Ligningsdirektoratet rådede derfor Revisionsudvalget til at lade sagen falde:

Statens Ligningsdirektorat mener imidlertid, at det, såfremt udvalget måtte afsige kendelse, vil være nødvendigt at genoptage ikke alene Anders Priess's, men også hans sønners skattesag, hvilke forhold er tæt sammenknyttede og indeholder en række vanskelige spørgsmål. Ligningsdirektoratet anser det for absolut uønskeligt, at disse skattesager på ny skal gøres til genstand for en langvarig og besværlig diskussion".

Dette blev afgørende for udfaldet. "Under henvisning til foranstående skal sekretariatet henstille, at sagen henlægges", lød indstillingen.

Sønnen Tage Priess var blevet direktør for Limfjordsøsters-Kompagniet. Da østersbestanden blev ødelagt i den strenge vinter 1939-40, så han sig om efter andre muligheder. Han fik herved i juli 1940 etableret en fiskerikonservesfabrik i et skur på Glyngøre havn, som tilhørte faderen Anders M. Priess. Fra juli 1941 var de to brødre Priess de eneste indehavere. I slutningen af 1941 byggedes en helt ny fabrik, der blev taget i brug i slutningen af 1942. Der fremstilledes i begyndelsen en del fiskekonserves, men efterhånden gik virksomheden over til udelukkende at drive muslingekogeri og -pakkeri, og de behandlede muslinger eksporteredes af den gamle Priess mod en beskeden provision. Virksomheden opkøbte dels rå muslinger direkte hos fiskere, hvorefter de blev rensed og kogt, dels opkøbtes rå muslinger hos andre firmaer, f.eks. Priess & Co., endelig opkøbtes rensede og kogte muslinger hos andre firmaer, hvorefter disse muslinger blev pakket om af fiskeindustrien.

Som nævnt blev eksporten effektueret af firmaet Priess & Co. mod en symbolsk provision. I perioden 1. juni 1940 - 31. maj 1945 udgjorde omsætningen til 16.630.797 kr., mens nettofortjenesten til 653.383 kr. Da køb og salg hos Priess & Co. i mange tilfælde ikke var bogført, men modregnet måtte såvel salg som køb, blev nettofortjenesten forhøjet til 18.978.797 kr. Fiskeindustriens muslingesalg kunne opgøres til 17.195.960 kr. Eksporten for tysk regning af andre varer end muslinger udgjorde 386.249 kr. og salget til hjemmemarkedet kunne opgøres til 1.396.588 kr. Det kunne således konstateres, at muslingeksporten til Tyskland udgjorde 90,6 pct. af den samlede omsætning, anden tysk eksport 2 pct. og salg til hjemmemarkedet 7,4 pct. Den totale nettoavance var 653.383 kr. Nettoavancen udgjorde kun ca. 3,5 pct. af afsætningen.

Skrabningen af østers i Limfjorden, der var et kongeligt regale, blev i 1937 forpagtet af et interessentskab, hvis hovedkraft var Anders M. Priess. Direktør i firmaet var Tage Priess. Allerede i 1920'erne oprettede kompagniet et muslingekogeri, der dog ikke gik særlig godt, og som kun havde en ubetydelig eksport før krigen. Forpagtningsafgiften udgjorde et fast beløb på 50.000 kr. om året. Overdragelsen blev i det store og hele finansieret af staten, idet status per 1. maj 1940 viste, at Fiskeribanken i København, Nationalbanken i Århus og Landbrugsministeriet indskød tilsammen 1.029.035. kr. i projektet. Disse tre gældsposter blev afviklet under krigen, skønt Kompagniets overskud ifølge revisionsberetningen kun udgjorde 275.000 kr. Samtidig blev dog østersbestandkontoen nedskrevet fra 687.000 kr. til 0. Ved overtagelsen havde Landbrugsministeriet været meget interesseret i, at Priess & Co. også muslingekogieret, idet dette ville give større sikkerhed for den investerede offentlige kapital.

Revisionen kom til det resultat, at den samlede muslingeksport ved kompagniet i femåret 1.5.1940- 30.4. 1945 udgjorde 10.977.494 kr. og at nettofortjenesten herpå var 1.372.678 kr. eller 12,5 pct. Eksporten havde før krigen været helt ubetydelig, mens den steg eksplosivt under krigen. Hvad der her var tale om, var ret åbenbart. Virksomheden blev efter 1940 omdannet med henblik på tysk afsætning, således at forholdet måtte falde ind under Tilbagebetalingslovens § 3. Salget havde før krigen for en stor del været rettet mod hjemmemarkedet, men gik i løbet af krigen for over 90 pct.s vedkommende til Tyskland. Under krigen faldt hjemmemarkedssalget til 2 pct. af det samlede salg af muslinger.

Forholdet gav anledning til en politimæssig undersøgelse, der sluttedes, uden at der blev rejst tiltale. Ved Revisionsudvalgets afgørelse af 21. august 1952 blev forholdet henført under Tilbagebetalingsloven, lov nr. 500 af 9. okt. 1945. Da virksomhedens driftsanlæg var blevet

omdannet og udvidet væsentligt med henblik på afsætning for tysk regning, og da virksomhedens samlede omsætning af muslinger købt af virksomheden selv i regnskabsårene 1942/43-1944/45 for mere end halvdelens vedkommende hidrørte fra leverancer for tysk regning, var forholdet for så vidt angik denne omsætning omfattet af tilbagebetalingslovens § 3, jf. § 2, mens forholdet vedrørende den øvrige tyske omsætning var omfattet af § 5 i samme lov, hvorefter hele den ved de tyske leverancer opnåede fortjeneste skulle tilbagebetales til statskassen.

Da det imidlertid ikke havde været muligt med tilstrækkelig sikkerhed at fastslå omfanget af den opnåede nettofortjeneste blev forholdet overført til lovens § 12, hvorefter Revisionsudvalget kunne forlange et skønsmæssigt anslået beløb tilbagebetalt. I det foreliggende tilfælde fandt udvalget, at interessenterne Tage Priess og Henning Priess hver burde betale 280.000 kr. til statskassen.

Hvad der herefter skete, er ikke helt let at gennemskue, men det er rimeligt at sige, at selskabet slap billigt. Limfjordsøsters- Kompagniets regnskab synes at være blevet taget til efterretning, og det har næppe været uden sammenhæng med, at det store statslige engagement i virksomheden var blevet afviklet. Man forudså således muligheden af, at en yderligere beskatning kunne føre til krav om nye statslige lån.

For så vidt Glyngøre Fiskeindustri angik, ville de almindelige regler i tilbagebetalingsloven føre til, at virksomheden på muslingeeksporten havde ret til en avance på 4 pct. af det dobbelte af førkrigsomsætningen eller 4 pct. af 243.138 kr., dvs. en tilladt avance på 9.725.55 kr. Alt derover ville være at konfiskere. Den beregnede avance på Glyngøre Fiskeindustri på 566.647 kr. blev følgelig konfiskeret, idet interessenterne pålagdes hver at tilbagebetale kr. 280.000 kr.

Ved genoptagelse af sagen i 1958 efter højesteretsdom af 23. oktober 1957, der vedrørte regler ved videresalg, blev Priess-brødrenes tilbagebetaling nedsat til hver 200.000 kr. Efter fradrag af personskat og engangsskat blev tilbagebetalingsbeløbet yderligere reduceret til henholdsvis 49.000 og 34.000 kr.¹⁶⁸

Litteraturfortegnelse

Alkil, Niels (red.), *Besættelsestidens Fakta 1-2* (1945-46)

Andersen, P. Nyboe (1947). Det danske Samfunds Økonomi under besættelsen 1940 -1945. I Johannes Brøndsted og Knud Gedde (red.) *De fem lange År - Danmark under Besættelsen*. Bd. 3, 1947 s. 1041-1058.

Andersen, Steen (2003). Danmark i det tyske storrum – Danmarks økonomiske tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41. København: Lindhardt og Ringhof.

Andersen, Steen (2006). *De gjorde Danmark større*.

Bak, Sofie Lene (2001). Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning.

Banke, Niels (1947). Arbejdsforhold og Prispolitik. I Vilhelm La Cour (red.). *Danmark under Besættelsen*, Bd. 2, s. 327-348.

Wolfgang Benz m.fl. (1996). *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945*. og i 1997

Bonde, Hans (2006). *Fodbold med Fjenden, dansk idræt under hagekorset*.

Bording, Kristian (1947). Landbruget under Besættelsen. I Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen (red.), *Danmark Besat og Befriet*, Bd. 2, s. 90 – 112.

Boserup, Ester (1948). Industriproblemer 1939-1945. I Aage Friis (red.) *Danmark under Verdenskrig og Besættelse*, Bd. 5, s. 158-184.

Bramsnæs, C. V. (1953). Finanslov og finansstyre 1894 -1949. I Knud Fabricius m.fl. (red.), *Den danske Rigsdag*, Bd. 5, s. 314-324.

Bryld, Claus, og Anette Warring (1998). *Besættelsestiden som kollektiv erindring 1945-1997*.

Brøndsted, Johannes, og Knud Gedde (red.), *De fem lange år - Danmark under Besættelsen*, bd. I-III.

Christensen, Claus Bundgaard, og Peter Scharff Smith (1998). *Under Hagekors og Dannebrog. Danske i Waffen SS 1940-1945*.

Døssing, Peter (1948). Landbruget. I Aage Friis (red.) *Danmark under Verdenskrig og Besættelse*, Bd. 5. s. 100-143.

Ege, Richard (1947). Ernærings-forholdene. I Vilhelm La Cour (red.). *Danmark under Besættelsen*, Bd. 2, s. 349-368

Eichholtz, Dietrich (1985). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*, Bd. 2.

Emkjær, Stefan (). *Stikkerdrab*

Engberg, Einer (1948). Boligpolitik og Bolignød. I Aage Friis (red.) Danmark under Verdenskrig og Besættelse, Bd. 5, s. 211-220.

Friis, Aage (red.), *Danmark under Verdenskrig og Besættelse I-V*. 1945-1948.

Hansen, Svend Aage, og Ingrid Henriksen (1980). Dansk Socialhistorie, bd. 7.

Frisch, Hartvig, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen (red.). *Danmark Besat og Befriet I-III*. 1945-1948.

Hæstrup, Jørgen (1954). Kontakt med England.

Hæstrup, Jørgen (1959). Hemmelig Alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945, 1-2.

Hæstrup, Jørgen (1966-71).til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45. 1-2.

Jensen, Christian m.fl. (2000). Krigens købmænd.

Jensen, Ole Brandenborg (2005). :Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945.

Jensen, Ole Brandenborg (2008). *Historisk Tidsskrift*.

Jensen, Sigurd (1971). Levevilkår under besættelsen.

Kampmann, Viggo (1947). Den offentlige økonomi under Krigen. I Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen (red.), Danmark Besat og Befriet, Bd. 2, s.113-133.

Kampmann, Viggo (1948). Indtægts- og Formueudviklingen. I Aage Friis (red.) Danmark under Verdenskrig og Besættelse, Bd. 5. s. 241-268.

Kirchhoff, Hans (1979). Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald, 1-3.

Kirchhoff, Hans (2001). Die dänische Staatskollaboration. I *Europa Unterm Hakenkreuz: Okkupation und und Kollaboration* , Supplementsbind 1, Berlin og Heidelberg 1994, s. 116 ff.

Kirchhoff, Hans (2001). Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie.

Knudsen, Peter Øvig (2001).: Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer.

Knudsen, Peter Øvig (2004). Birkedal en torturbøddel og hans kvinder.

Kjærbøll, Johannes (1947). Socialpolitikken under besættelsen. I Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen (red.), Danmark Besat og Befriet, Bd. 2, s. 134-18.

Koch, Henning (1994). Demokrati- slå til. Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945.

Krag, Jens Otto (1947). Byerhvervene og Krigsøkonomien. I Hartvig Frisch, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen (red.), Danmark Besat og Befriet, Bd. 2, s. 5-89.

Krag, Jens Otto (1948). De økonomiske forhold i Krigens første 7 måneder. I Aage Friis (red.) Danmark under Verdenskrig og Besættelse, Bd. 5. s. 9-23.

La Cour, Vilhelm (red.), *Danmark under Besættelsen I-III*. 1945-1947.

Lidegaard, Bo (2003) Dansk Udenrigspolitik Historie.

Lidegaard, Bo (2005). Kampen om Danmark.

Lund, Arne (1949). Industrien under den tyske Besættelse 1940-1945. 1. Reguleringen. Udgivet af Industrirådet 1949.

Lund, Joachim (1995). Lebensraum und Kollaboration 1941-1943. Den jyske Historiker 71, 1995.

Lund, Joachim (2005). Danmark - Hitlers Spisekammer.

Joachim Lund (red.) (2006). Working for the New Order. European Business under German Domination 1939-1945.

Lund, Joachim (red.), Partier under pres, demokratiet under besættelsen

Lundtofte, Henrik (). Gestapo.

Lyngesen, Lyng (1947). Industrien. I Vilhelm La Cour (red.). Danmark under Besættelsen, Bd. 2, s. 257-278.

Munck, Ebbe, og Børge Outze. *Danmarks Frihedskamp* (1945-48

Nielsen, Axel (1947). Den finansielle Udvikling. I Vilhelm La Cour (red.). Danmark under Besættelsen, Bd. 2, s. 443-464

Nissen, Henrik S. (1973). 1940 - Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken.

Nissen, Mogens R. (2003). Til fælles bedste – dansk landbrug under besættelsen.

Outze, Børge. *Danmark under den anden Verdenskrig I-IV*. 1962-66.

Richard J. Overly et al. (1997). Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945 bd. 3, Die Neuordnung Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. Berlin.

Pedersen, Jan (1994). Produktion og arbejdsmarked under besættelsen. Normalitet og unormalitet i maskin- og skibsbygningsindustrierne. Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1994 s. 229-252.

Pedersen, Anders Monrad (2000). Schalburgkorpset – Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45. Odense: Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 231.

Poulsen, Henning (1970). Besættelsesmagten og de danske Nazister.

Poulsen, Henning (1985). Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. verdenskrig. Den jyske historiker 31/32, 1985.

Poulsen, Henning (2002). Besættelsen 1940-1945.

Rasting, Carl (1946). Besættelsen i folkeretligt lys. I Vilhelm La Cour (red.). Danmark under Besættelsen, Bd. 1, 197-224

Rohde, Peter P. (red). *Frit Danmarks Hvidbog*. 1945.

Roslyng-Jensen, Palle (1980). Værnenes politik – politikernes værn. Studier i dansk militærpolitik under besættelsen, 1940 -1945.

Röhr, Werner (). Europa Unterm Hakenkreuz, bd. 8.

Schmidt, Erik Ib (1948). Udenrigshandelens Omfang og Rammer. I Aage Friis (red.), Danmark under Verdenskrig og Besættelse, Bd. 5. s. 24-82.

Sjøquist, Viggo (). Danmarks udenrigspolitik 1933-40

Stevnsborg, Henrik (1991). Politiet 1938-1947. Bekæmpelser af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed.

Tam, Ditlev (1984). Retsopgøret efter besættelsen, 1-2.

Trommer, Aage (1971). Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse.

Trommer, Aage (2001). Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-1945.

Umbreit, Hans (). Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, bind 5/1

Vilhjalmsson, Örn Vilhjalmur (2005). Medaljens bagside, jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945.

Warring, Anette (1994). Tyskerpiger under besættelse og retsopgør.

Winkel, Harald (1976). Die wirtschaftlichen Beziehungen Deutschland zu Dänemark in den Jahren der Besatzung 1940-1945. I Friedrich-Wilhelm Henning (Hrsg.), Probleme der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik, Berlin, 1976 s. 119-174.

Østrup, Finn (2010). De gjorde Danmark store: Hvad siger kilderne? *Historisk Tidsskrift*, bd. 109, hæfte 1, 513-546.